

No 9 (9) (2017)

P.2

The scientific heritage

(Budapest, Hungary)

The journal is registered and published in Hungary.

The journal publishes scientific studies, reports and reports about achievements in different scientific fields. Journal is published in English, Hungarian, Polish, Russian, Ukrainian, German and French.

Articles are accepted each month. Frequency: 12 issues per year.

Format - A4

ISSN 9215 — 0365

All articles are reviewed

Free access to the electronic version of journal

Edition of journal does not carry responsibility for the materials published in a journal. Sending the article to the editorial the author confirms it's uniqueness and takes full responsibility for possible consequences for breaking copyright laws

Chief editor: Biro Krisztian

Managing editor: Khavash Bernat

- Gridchina Olga - Ph.D., Head of the Department of Industrial Management and Logistics (Moscow, Russian Federation)
- Singula Aleksandra - Professor, Department of Organization and Management at the University of Zagreb (Zagreb, Croatia)
- Bogdanov Dmitrij - Ph.D., candidate of pedagogical sciences, managing the laboratory (Kiev, Ukraine)
- Chukurov Valeriy - Doctor of Biological Sciences, Head of the Department of Biochemistry of the Faculty of Physics, Mathematics and Natural Sciences (Minsk, Republic of Belarus)
- Torok Dezso - Doctor of Chemistry, professor, Head of the Department of Organic Chemistry (Budapest, Hungary)
- Filipiak Pawel - doctor of political sciences, pro-rector on a management by a property complex and to the public relations (Gdansk, Poland)
- Flater Karl - Doctor of legal sciences, managing the department of theory and history of the state and legal (Koln, Germany)
- Yakushev Vasilij - Candidate of engineering sciences, associate professor of department of higher mathematics (Moscow, Russian Federation)
- Bence Orban - Doctor of sociological sciences, professor of department of philosophy of religion and religious studies (Miskolc, Hungary)
- Feld Ella - Doctor of historical sciences, managing the department of historical informatics, scientific leader of Center of economic history historical faculty (Dresden, Germany)
- Owczarek Zbigniew - Doctor of philological sciences (Warsaw, Poland)
- Shashkov Oleg - Candidate of economic sciences, associate professor of department (St. Petersburg, Russian Federation)

«The scientific heritage»

Editorial board address: Budapest, Kossuth Lajos utca 84,1204

E-mail: public@tsh-journal.com

Web: www.tsh-journal.com

CONTENT

AGRICULTURAL SCIENCES

Gerasimenko Y.S.
FEATURES OF FORMATION MARKETS FOR
ORGANIC PRODUCE.....4

ART STUDIES

Reshetova M.V.
MODERN PRINCIPLES OF COLLAGE
MODELING AS ASSOCIATIVE CULTURAL
THINKING 12

CULTUROLOGY

Natalevych N.P.
STATUTORY REQUIREMENTS FOR
AESTHETIC COMPETENCY OF CULTURAL
STUDIES EXPERT 16

EARTH SCIENCES

*Rza-zadeh S.A., Kadymov A.K.,
Makhmoudova V.Z., Akhundova N.R.*
PHYSICAL PRINCIPALS OF EFFICIENT
APPLICATION OF APHRONICS CHEMICAL
AGENT FOR LOSS CIRCULATION CONTROL

Peresolyak V., Karabiniuk M.
ASPECTS OF THE USE OF HIGHLANDS OF
RAKHIV DISTRICT OF ZAKARPATTYA
REGION (FOR EXAMPLE CHORNOGORSKIY
AND SVIDOVETSKIY LANDSCAPES).....22

*Nafikova E., Krasnogorskaya N.,
Belozerova E, Sokolova O.*
THE IMPACT OF ASTRONOMICAL
PROCESSES ON THE HYDROLOGICAL
REGIME OF THE WATERCOURSE.....1931

Yakovenko N.V., Komov I.V.
INTEGRATED STRUCTURES AS A
FUNDAMENTAL FACTOR OF AGRO-
INDUSTRIAL COMPLEX DEVELOPMENT .34

ECONOMIC SCIENCES

Gerasimov B.N.
THE STRUCTURE OF THE ASSESSMENT
PROFESSIONALISM OF MANAGERS 37

Kucher S.F.
SUBURBAN BUSINESS SEASIDE TOWN 42

Manannikova O.N., Potokina S.A., Klimova D.N.
PERSPECTIVE DEVELOPMENT OF BUSINESS
ACTIVITY IN RUSSIA: PROBLEMS AND
MEASURES OF SUPPORT 47

Shutova I.S.
PROBLEMS AND PROSPECTS OF REPORTING
IMPROVEMENT ACCOUNTING REPORTS.50

GEOLOGICAL AND MINERALOGICAL SCIENCES

*Petrova L.V., Sadvakassov A.A., Zakirov A.I.,
Valiev A.M.*
THE MAIN PROBLEMS AND PROSPECTS OF
DEVELOPMENT ROMASHKINSKOYE
FIELD 53

HISTORICAL SCIENCES

Golubev A.A.
PRISONERS OF WAR OF AUSTRO-
HUNGARIAN CITIZENSHIP ON THE
CONSTRUCTION OF THE MURMANSK
RAILWAY (1915 – 1917) 57

Ubaydullaeva B.M., Yuldasheva S.M.
A HORSE AND BLADE WEAPON AS
IMPORTANT SEMANTIC COMPONENTS OF
DIPLOMATIC RELATIONS 60

<i>Chepurda G.M.</i> VISION PROBLEMS OF THE DNIEPER IN THE PROJECTS THE MID 50-IES. XX CENTURY	63
---	----

JURIDICAL SCIENCES

<i>Hanyev A.</i> PROSECUTOR PROCEDURAL STATUS AS A REPRESENTATIVE OF CITIZENS OR THE STATE IN ADMINISTRATIVE COURT	70
<i>Medvedenko N.V.</i> HISTORICAL REVIEW OF THE DISCIPLINARY PROCRRDINGS DEVELOPMENT	74
<i>Denisova A.V.</i> THE PRINCIPLES OF EXECUTIVE POWER BODIES ADMINISTRATIVE SUPERVISION: THE ESSENCE, CONTENT, CLASSIFICATION	80

PEDAGOGICAL SCIENCES

<i>Maltseva T.Ye.</i> THE MAIN CONTRADICTION OF THE PERSONALITY-ORIENTED TRAINING	85
<i>Novakivska L.V.</i> THE SOURCE DATABASE RESEARCH PROBLEMS OF TEACHING LITERATURE IN THE EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF THE XIX – EARLY XX CENTURY	88
<i>Prima A.V., Putrov S.Y.</i> FEATURES OF FORMATION OF READINESS OF FUTURE FITNESS TRAINERS FOR PROFESSIONAL WORK IN THE FITNESS INDUSTRY	92
<i>Fomenko A.A., Turmanidze V.G., Turmanidze A.V.</i> MODELING OF MATCH FOR SKILLED GRECO-ROMAN STYLE WRESTLERS WITH REGARD WEIGHT CATEGORY	96

PHILOLOGICAL SCIENCES

<i>Bragarnik-Stankevich O.</i> SEMANTIC DIVISION OF ENGLISH BESTIAL VERBAL LEXICON	100
<i>Gryshchenko Ya.S.</i> THE PECULIARITIES OF CONCEPT FATE INTERPRETATION IN RUSSIAN LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD.....	102
<i>Kozhanuly M.</i> THE DEVELOPMENT OF THE KAZAKHS MILITARY TERMINOLOGY IN THE CONCEPT OF «BATYR».....	106
<i>Kuznetsova N.V.</i> HYPERONYMIC-HYPONYMICAL PARADIGMS OF MEDICAL TERMS.....	108
<i>Mylyk O.V.</i> PARADIGMATIC RELATIONS OF WORDS REPRESENTING THE SUBCONCEPT SANITAS IN THE LATIN LANGUAGE.....	111
<i>Slyshynska G.M.</i> THE PECULIARITIES OF ONIMS' FUNCTIONING IN THE LEGAL SPEECHES OF ATTORNEY FATEEVA A.G.	115
<i>Sukhobrus L.</i> ON THE STATUS OF A COMPOSITE-ADVERB IN THE RUSSIAN LANGUAGE	120
<i>Sharina S.I.</i> THE DENOMINATIVE VERBAL WORD- FORMATION IN NIZHNEKOLYMSKY DIALECT OF THE EVEN LANGUAGE	123

SOCIAL SCIENCES

<i>Medvedeva A.</i> BIBLIOMETRIC SIGNIFICANCE IN MODERN SCIENCE INFRASTRUCTURE IN UKRAINE.....	126
---	-----

AGRICULTURAL SCIENCES

Герасименко Ю.С.

к.е.н., викладач,

Харківський національний аграрний університету ім. В.В. Докучаєва

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ РИНКУ ОРГАНІЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ

FEATURES OF FORMATION MARKETS FOR ORGANIC PRODUCE

Gerasimenko Y.S.

candidate of economic sciences, teacher,

Kharkiv national agrarian university named after V.V. Dokuchaeva

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізований вітчизняний та світовий досвід формування ринку органічної продукції. Виявлені проблеми та перспективи розвитку органічного виробництва в Україні. Охарактеризовані тенденції розвитку світового ринку продукції та стан розвитку органічного виробництва в Україні. Визначені перспективні напрямки наукових досліджень для забезпечення розвитку органічного виробництва в Україні та потенційні можливості для впровадження в «органіку» наукових розробок.

ABSTRACT

The article analyzes the domestic and international market development experience in organic products. Identified problems and prospects of development of organic production in Ukraine. We characterize trends of global market products and state of development of organic production in Ukraine. Identified promising areas of research for the development of organic production in Ukraine and potential opportunities for the implementation of the "organic" research.

Ключові слова: органічна продукція, ринок органічної продукції, екологізація агровиробництва, економічні механізми, наукове забезпечення, посередник, стандарт, сертифікат, ємність ринку, подолання бар'єрів.

Keywords: organic products, organic market, the greening of agricultural production, economic mechanisms, scientific support, intermediate, standard, certificate, market capacity, to overcome barriers.

Постановка проблеми. В науковому розгляді, на зв'язку проблем здоров'я та сільськогосподарського виробництва, з'явився відносно новий об'єкт дослідження – екологічно чиста продукція. Людство усвідомило, що якість життя і здоров'я потребує не тільки культури праці та відпочинку, не тільки зменшення рівня стресових ситуацій, а й великої уваги до харчування з позицій якості продукції. В зв'язку з цим на ринку продуктів виник новий сектор – «органіка», тобто екологічно чиста і здорова продукція. На сьогоднішній день ринок органічної продукції є зростаючим і споживання цієї продукції набуває все більшої популярності в усьому світі. Підвищення вимог до якості сільськогосподарської продукції виникло у відповідь на посилення процесів урбанізації та забруднення довкілля, зростання обсягу використаних синтетичних агрохімікатів у її виробництві. Поштовхом до розвитку «органіки» також послужило підвищення рівня екологічної свідомості населення. У свою чергу, це обумовило бажання споживачів, прихильних і спроможних до ведення здорового способу життя та достатньо фінансово забезпечених, отримувати якісну, безпечну та корисну продукцію. Ринок відповідно відреагував на цей попит: забезпечив появу сертифікованого процесу виробництва, в якому заборонено використовувати хімічно синтезовані добрива та засоби захисту рослин, гормони та антибіотики, генетично модифіковані організми, синтетичні ароматизатори, консерван-

ти, синтетичні барвники, тощо, а також відповідним чином маркованої продукції – органічної.

Виникла проблема сертифікації земель, призначених для господарського виробництва, розробки нових технологій переробки сільгосппродукції, збереження, транспортування та оцінки якості. Таким чином. В наш час започатковано активний процес перебудови сільськогосподарської індустрії під тиском запиту населення і механізмів ринкового обміну. Такий масштабний і новий процес потребує достатньо сучасного інструментарію наукового забезпечення, чого на даний момент явно бракує. Отже, наука і практика мають спільно та інтегровано вирішувати питання в цій сфері діяльності, що і робить тему своєчасною і актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Сучасний стан особливостей формування ринку органічної продукції вивчали такі вітчизняні вчені як: Андрійчук В.Г., Ульяновченко О.В., Гуторов О.І., Артиш В.І., Зайчук Т.О., Милованов Є.В., Шлапак В.О., Антоненко С.С., Антонюк Г.Я., Бурляй А.П., Воскобійник Ю.П., Сіренко Н.М., Шубравська О.В., Дулар Т.Г., Безус Р.М. В їх працях знайшли своє роз'яснення організаційно-економічні передумови формування ринку екологічно чистої продукції в Україні; вітчизняний та зарубіжний ринок екологічно чистих продуктів харчування та шляхи його розвитку; розвиток світового ринку органічної продукції, основи перебудови землеробства та те-

хнологій переробки сільськогосподарської продукції.

Але, на нашу думку, незважаючи на широке опрацювання науковцями проблеми формування ринку органічної продукції значне коло питань залишається не вирішеним, що і потребує подальших досліджень.

Формування цілей статті. Метою статті є вивчення національної специфіки формування ринку органічної продукції, бар'єрних проблем його розвитку та визначення подальших перспектив укріплення позицій цього ринку.

Виклад основного матеріалу. Ринок екологічно чистої продукції сьогодні є одним з найбільш стрімко зростаючих. Сьогодні світові продажі органічних продуктів становлять понад 60 млрд. дол. на рік. Під органічним виробництвом у світі зайнято 37 млн. га, з яких близько 33 % розташовані в Австралії, 12 % – в Аргентині і 5 % – у США [1, с. 54]. За прогнозами аналітиків, до 2020 р. обсяги цього ринку сягнуть 200-250 млрд. дол. США. Близько 1,8 млн. виробників з різних країн світу займаються органічним виробництвом. Лише в країнах ЄС кількість «органічних» господарств за останні 15 років зросла більше, ніж у 20 разів [2]. Стратегічно цей напрямок в харчуванні і екології можна визначити як «органічний рух».

Батьківщиною органічного руху є США. Сьогодні в світі на передових позиціях в цій галузі знаходиться Данія, де щорічно на придбання органічних продуктів витрачається в середньому 138,6 євро на особу [3, с.93]. Італійці щорічно витрачають 25 євро на особу, німці - 70,7, швейцарці - 131,5, датчани - 51, шведи - 75,4, українці - 0,10 євро [4]. З точки зору торгівлі екологічно чистою продукцією у високо розвинутих країнах Європейського Союзу то основними постачальниками плодовоовочевої продукції є країни ЄС південного регіону, зернові та олійні імпортуються зі Східної Європи, а кава – з Південної Америки. В Австрію близько третини екологічно чистої продукції імпортується з Голландії, Франції, Німеччини та Італії [5, с.243].

В Україні виробництво органічної продукції перебуває на етапі розвитку, хоча потенціал органічного сільськогосподарського виробництва достатньо високий. За період з 2003 по 2016 роки сільськогосподарські площі України, зайняті під органічним агровиробництвом, зростали повільно, лише 290,3 тис. га (2013 р.) [6]. За даними А. Рудюка, начальник відділу землеробства та меліорації Департаменту землеробства та технічної політики в АПК, на серпень 2016 року в Україні нараховується більше 220 підприємств, які мають площу зайняту під органічним виробництвом більше 400 тис га. Також сертифіковані біля 500 тис га «дикоросів», що є одним із видів органічної продукції. Але в цілому показник освоєння «органіки» ще низький. Зважаючи на загальну площу сільгоспугідь в 41,2 млн. га, площі зайняті під органічне виробництво складають трохи більше одного відсотка. Це також світовий показник [7].

Переважна більшість органічної продукції в Україні йде на експорт: дослідження показують, що понад 90 % українських виробників органічної продукції орієнтовані на експорт. Основними ринками збуту органічної продукції для України є ринки найбільш розвинутих країн - Європейського Союзу, США, Канади та Японії. Головною причиною цього є низький платоспроможний попит нашого населення на високоякісну продукцію. Гальмом для розвитку внутрішнього попиту на продукцію органічного землеробства є, поряд з іншими перешкодами, високі ціни на неї. В Україні, як і в світі, вони вищі за ціни на звичайну продукцію на 50-200 % [8].

Лише з підвищенням рівня життя населення в Україні почне формуватися внутрішній попит на продукцію органічного землеробства. За результатами опитування щодо органічної продукції, 88 % респондентів позитивно ставляться до неї, а 45 % готові витратити на неї стільки коштів, скільки це буде потрібно для повноцінного харчування [9, с. 46].

Хоча ємність ринку органічної продукції в Україні оцінюється 3,59 млрд євро [10]. Однак, як зазначають самі автори - це надто оптимістичний прогноз, тому що показує лише потенційну готовність придбання органічної продукції певними групами населення, а не враховує, зокрема, можливостей виробництва для забезпечення цього рівня споживання. При цьому Н. Косар, вважає, що в Україні попит на органічні продукти харчування є невисоким порівняно з розвинутими країнами світу [11]. З її точки зору, стимулювати попит можна насамперед шляхом активізації системи маркетингових комунікацій виробників таких товарів, зокрема розвитком реклами (у т. ч. на упаковці товару) та заходів роз'яснення з використанням преси та Інтернету. Для збільшення доступності товарів для споживачів виробникам органічних продуктів харчування доцільно залучати великі торговельні мережі, для яких розробляти заходи стимулювання збуту. З метою контролю рівня цін у межах формування маркетингової збутової політики доцільно налагодити співпрацю з посередниками, використовуючи стимулюючі та партнерські фактори їх мотивації. Отже, в основі розвитку – ринкові механізми, організаційні заходи та наукова підтримка.

Найближча перспектива напрямів наукових досліджень для забезпечення розвитку органічного виробництва в Україні може бути визначена в таких напрямках:

- обґрунтування і створення національної системи управління виробництвом органічної продукції (стандартизація, сертифікація, акредитація, нормативно-правове регулювання тощо);
- комплексне оцінювання придатності та районування територій для виробництва органічної продукції; обґрунтування тривалості перехідного періоду на виробництво органічної продукції; розробку та обґрунтування технологій виробництва і переробки органічної продукції рослинництва і

тваринництва для основних ґрунтово-кліматичних зон України;

- розробку механізмів формування та функціонування ринку органічної продукції (стимулювання виробників, маркування, ціноутворення, рекламування органічної продукції тощо);

- обґрунтування всіх стадій виробництва «від поля до прилавка», тобто на всіх стадіях життєвого циклу органічної продукції на рівні міжнародних стандартів [12].

Серед потенціальних можливостей для розвитку органічного виробництва виділяємо наступні, доповнюючи [13, с.30]:

- значна площа необроблюваних сільськогосподарських угідь;

- низький рівень орендної плати, який необхідно утримувати і надалі;

- сприятливі природно-кліматичні умови, національні традиції землеробства;

- достатній ресурс незайнятих сільських жителів, що є передумовою формування дешевої робочої сили;

- розвинута і високопродуктивна наукова база в аграрному і харчовому секторах;

- наявний досвід ведення органічного землеробства (вітчизняний і зарубіжний); наявний попит на екологічну продукцію;

- достатньо відлагоджені зв'язки щодо експорту сільгосппродукції.

В підтримку розвитку динамічного виробництва свій вклад вносить законодавство України, що доповнює вітчизняний потенціал. Закон України – «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини», який набув чинності 9 січня 2014 р., закладає правову основу для повноцінного, ефективного розвитку органічного агровиробництва. Прийняття цього Закону започаткувало формування повного пакету нормативно-правових актів для створення ефективної законодавчої бази європейського рівня і правової та науково-технічної бази для забезпечення необхідних умов функціонування суб'єктів господарювання органічного напрямку. Документ визначає правові, економічні, соціальні та організаційні основи ведення органічного сільського господарства, вимоги щодо вирощування, виробництва, перероблення, сертифікації, етикетування, перевезення, зберігання та реалізації органічної продукції та сировини [14]. Але успіх органічної продукції на ринку складається з потрійної системи: «виробник-посередник(торгівля)-споживач». Сьогодні середня ланка (торгівля) має не менший вплив, ніж сам виробник.

Поки що відсутня цілеспрямована політика супермаркетів та самих виробників відносно чіткого позиціонування своєї продукції, її просуванню на ринках. Хоча перші спроби вже є. С. Гаваза зазначає, що на сьогодні органічні продукти реалізуються в таких спеціалізованих магазинах: „Natur Boutique” (Натур Бутік) „Еко-Шик”, „Delight”, ТД „Органік Ера”, „Glossary” та ін. Серед супермаркетів слід назвати: «МегаМаркет», «Білла», «Сіль-

по», «METRO», «Вест Лайн», «Чумацький шлях», «Фуршет», «Шереметьєв» [15, с. 132]. Найпопулярнішими інтернет-магазинами є: „Терра Органіка”, „Есо Club”, „Еко Ідея”, „Organic Food”, „Органік Світ” та ін. Тут, як і в спеціалізованих магазинах, переважну частину асортименту становить не органічна, а інша, так звана „екофільна” продукція. Торгівельна мережа, з її сильним впливом на споживача, може підвищити свою активність за рахунок своєї гнучкості, мобільності, інноваційності. Нові формати торгівельних підприємств – розміщення, логістика, конкурентні переваги – є невичерпним резервом для розвитку органічного ринку, особливо в умовах підтримки місцевої влади та розвитку інфраструктури. В силу своєї ринкової природи як раз ця мережа «посередництва» здатна здолати бар'єри і перешкоди, що виникають. А зараз ці бар'єри стають складною проблемою.

О. Скидан відмічає, що обмежують розвиток ринку органічних продуктів харчування України наступні фактори [16, с. 31]:

- неповний пакет законодавчих актів та складна процедура органічної сертифікації такої продукції за діючими міжнародними стандартами, насамперед нормами Європейського Союзу, відсутність власних національних стандартів;

- недостатня поінформованість населення, виробників, органів державної влади та управління щодо можливостей та перспектив розвитку органічного виробництва в регіоні, його переваг;

- недостатній рівень професійних знань і досвіду суб'єктів господарювання, в тому числі посередників, щодо здійснення органічного виробництва, відсутність кваліфікованих кадрів та системи їх підготовки у цьому напрямку;

- пасивність виробників у сфері впровадження інновацій та брак коштів на ці цілі;

- високі величини торговельних надбавок на органічні продукти харчування у торговельних мережах України, що зменшує їх доступність для споживачів;

- недостатність інформації про органічні продукти у споживачів, їх переваги порівняно з неорганічними та користь для здоров'я.

наведені перешкоди (бар'єри розвитку) можна доповнити цілою системою проблем з екологією сільгоспугідь, що без державної стратегії оздоровлення і без зміни орендної політики використання земельного фонду немає реальних шансів для вирішення. Але всі бар'єри разом не підкреслюють значення «органіки» в суспільстві. Важливо тільки «зарядити» суспільство органічним рухом, в чому має допомогти і наука.

З великою мірою вірогідності, як стверджує Т. Зайчук розуміння унікальних особливостей органічної продукції в Україні – це питання декількох наступних років, і цей час може різко зменшитися по мірі поглиблення євроінтеграційних процесів [17, с.110]. Однак, щоб підвищити ефективність заходів з просування і продажу, з її точки зору, варто зосередитись на наступних двох цільових групах:

1. Люди середнього віку (25-45 р.), які проживають у містах, освічені, з дітьми чи без дітей, належать до середнього класу чи вище.

2. Жителі міст старшого віку (55+ р.), освічені, відкриті до нових тенденцій, які належать до середнього класу чи вище. Всі інші аудиторії потребують значно вищих додаткових брендингових витрат. Загальна діяльність з популяризації органічної продукції повинна бути особливо привабливою для зазначених двох цільових груп.

Окрім того, на думку Т. Харченко, до потенціалу з розвитку органічного виробництва в Україні треба підходити з регіональних позицій. В Україні нараховується близько 8 млн га екологічно чистих земель. Вони переважно знаходяться у Полтавському, Східно-Луганському, Вінницькому, Прикарпатському та Подільському регіонах України [18]. В економічних процесах змін і перебудови найважливіший фактор «готовність» до інновацій. «Органіка» в деякому розумінні це «інновація», політика змін. А тому вказані регіони є «готовими» до змін і це треба використовувати, маючи обмежені ресурси. В разі необхідності держава і регіони мають розробити експериментальні моделі і належним чином їх забезпечити як інвестиціями так і нормативними документами. За аналітичними розрахунками, інвестиції в органічне виробництво можуть окупатися від 2 до 10 років. За наших оцінок, як раз в підготовлених регіонах ефект можна отримати в більш короткі строки.

О. Мороз зазначає, що при просуванні органічної продукції на першій план виходять нові підходи (еконструментарій), такі, як:

- 1) «екологічна легенда»;
- 2) образ екологічно чистої місцевості. Фактично, основою підходу до позиціонування екологічного бренда переважно стає ідея про чисте походження продукту – території, регіону;
- 3) виробничі «ноу-хау»;
- 4) персоналізація виробника;

5) філокопірайтинг, а простіше, правильний наймінг товару;

6) мерчандайзинг. Цей підхід означає відповідний вибір полиці для товару екологічного призначення. [19].

Отже, регіональні пріоритети, підтримка експериментів, інноваційна політика, ринкова специфіка – є ті інструменти стратегічного управління, які мають знайти місце в управлінні (а точніше, регулюванні) розвитку виробництва органічної продукції і розвитку органічного ринку в потрійній цілісній системі «виробник-посередник-споживач».

Відносно самого ринку органічної продукції то О. Гуцаленко визначає наступні основні його риси: відносно велике число фірм на ринку; велика кількість покупців на ринку. Порівняно вільний вхід у галузь та вихід з неї. На ринку органічної продукції, як правило, функціонують невеликі за розміром господарства. Це означає, що ефект масштабу тут незначний, започаткування бізнесу вимагає невеликого стартового капіталу.

Треба враховувати і такий фактор, як диференціація продукції, що треба оцінювати в якості основної ознаки монополістичної конкуренції. Фірми на ринку органічної продукції виробляють різновиди одного і того ж продукту (особливі технології вирощування, зберігання та реалізації органічної продукції). Маємо звернути увагу і на нецінову конкуренцію. Оскільки продукція на ринку органічної продукції є диференційованою, то фірми конкурують між собою, насамперед, за допомогою нецінової конкуренції - якості, реклама, умови реалізації тощо [20].

Аналізуючи наукові напрацювання відомих вчених та формуючи свою позицію до «органіки», авторську модель особливостей розгляду проблеми «розвиток органічної продукції в Україні» представлено на рисунку 1.

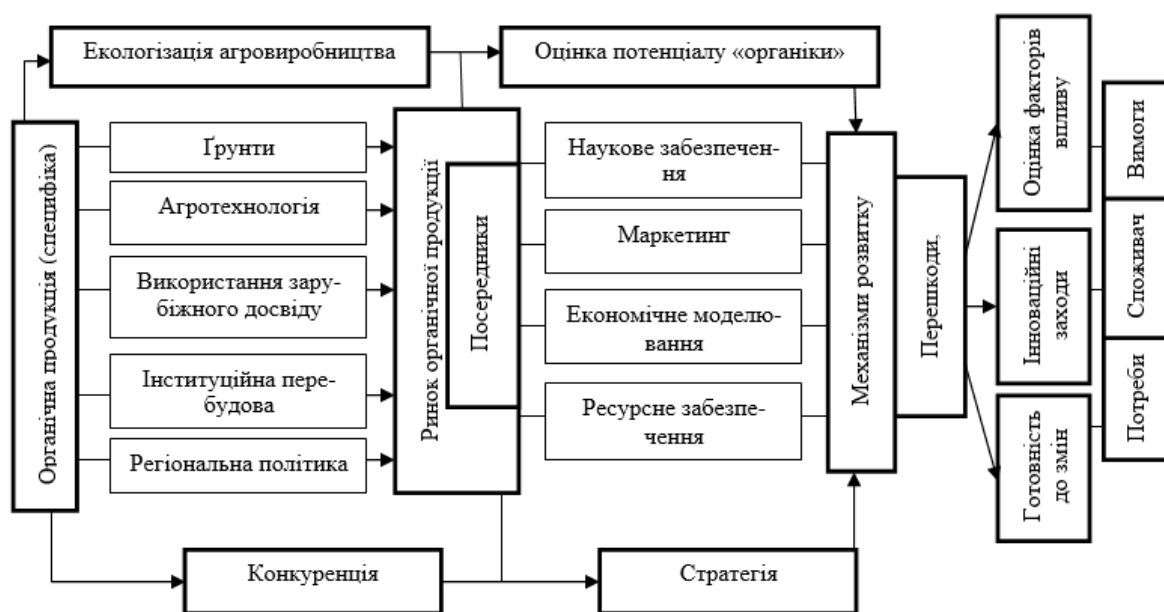

Рис. 1. Логіка забезпечення розвитку органічного сектору агроекономіки

Джерело: власна розробка автора

На рисунку 1 показано, що вихідними блоками ринку органічної продукції є специфіка органічної продукції та споживача, з їх потребами і вимогами. За класичною логікою ринкових відносин в центрі цієї логіко-структурної моделі розміщують фактори впливу і механізми розвитку.

Домінують серед факторів впливу – конкуренція, стан ґрунтів, агротехнології, регіональна політика та інституційна перебудова. На органічному ринку виділена група посередників (торговельна мережа), оскільки і цінові характеристики, і логістика операцій по збуту в торгівлі найбільш розвинені, що і є запорукою розвитку ринку органічної продукції.

В мелізмах розвитку виділені наукове і ресурсне забезпечення, маркетинг і економічне моделювання. Особливістю моделі є приділення в «механізмах розвитку» уваги до бар'єрів і перешкод, що означає розробка заходів та виділення коштів на їх подолання (реклама, просвіта, розбудова інфраструктури, оновлення законодавства і стандартів).

Механізм розвитку реалізується через оцінку потенціалу, факторів впливу, інноваційних програм та підвищення готовності агросистеми і ринку до змін. Таким чином, запропонована логіко-структурна модель не дублює відомі аналоги, а включає в себе нові елементи і нові зв'язки (екологізація, як процес, зв'язок науки з виробництвом, роль «посередників», готовність учасників «до стандартів і до змін» одночасно). В моделі не виділені протиріччя в процесі розвитку органічного виробництва і ринку, але вони вважаються наявними і розв'язуються чи знімаються в процесі управління розвитком.

В цілому в сфері «органіки» економічний механізм не єдиний стимул, організаційно-інформаційні заходи мають виконувати свою роль. 26-27 січня 2017 року в м. Києві проходив перший міжнародний конгрес «Органічна Україна 2017» - найбільший за всю історію України захід, присвячений питанню ведення органічного виробництва, а також проводилася виставка-продаж органічної продукції. Головним завданням цього конгресу було покращити ефективність взаємодії між виробниками органічної продукції, показати переваги та розкрити ризики для тих, хто вирішує про перехід на органічне виробництво, відповісти на питання споживачів органічних продуктів, надати впевненість інвесторам.

На конференції Міністр аграрної політики та продовольства України Кутовий Т.В. наголосив на тому, що Україна має великі перспективи органічного ринку, оскільки держава, маючи високий по-

тенціал чорноземів, експортує лише незначну частку органічної продукції у порівнянні з обсягом органічного світового ринку і цю ситуацію треба виправити.

За результатами роботи Конгресу було зазначено, що комплексний підхід до органічного виробництва є основою його подальшого розвитку і наука відіграє в цьому головну роль [21].

В доповідях також зазначалося, що Міністерство аграрної політики та продовольства виділило органічний розвиток як пріоритетний. «Підтримка органічного виробництва є також важливим напрямком нашої стратегії «3+5». Тому ми розробили «органічний» закон №5448 «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції», який вже підтримав Кабінет Міністрів», – зазначив Тарас Кутовий [22].

Підтримуючи основи нового закону, в тім голові правління Федерації органічного руху України Євген Милованов підкреслив: «Важливо, щоб ця стратегія знаходила також всебічну підтримку на державному рівні, щоб при підготовці відповідних статей держбюджету враховувалися потреби фінансування органічного сектора. Крім того, на мій погляд, в цілому при формуванні аграрної політики нашої держави, доцільно приділяти більше уваги екологізації агровиробництва, оздоровлення землі, виробництва безпечної продукції і, відповідно, формування іміджу України, як потенційної країни-лідера з виробництва органічної продукції» [23].

В Україні з розвитком громадського суспільства, укріплюють свої позиції і суспільні, громадські організації, впливаючи на державну політику, і на виробничі галузі економіки і на ринкові відносини та механізми. Це є позитивним фактором становлення нової моделі політичних і економічних відносин. І це є позитивним для змін в сіль господарському секторі, в тому числі в сфері органічного виробництва і ринку. Тим більш, що на цьому ринку ще не створений нормальний конкурентний клімат. Зокрема, голова громадської спілки виробників сертифікованої органічної продукції «Органічна Україна» Олена Березовська зазначила, що конкуренція серед виробників органіки України недобросовісна і відповідальності немає, бо немає урегульованого ринку [24].

В науково-практичній проблематиці розвитку органічного виробництва в структурі споживчого ринку вітчизняні фахівці внесли свої пріоритети, які визначають завдання на перспективу (табл.1).

Наукові завдання перспектив розвитку економічного сектору економіки

№ п/п	Автор	Науковий напрямок	Рекомендації і завдання дослідження	Літературні джерела
1.	Лесь А.	Процес інституційних перетворень	Екологізація регіонів Критерії «зеленого» зростання Прогноз наслідків розвитку «органіки» Удосконалення системи екологічного управління	[25]
2.	Бутенко М.	Екоефективність як бізнес-стратегія	Еко-ефективні процеси Екоінновації Вплив на ринкові механізми	[26]
3.	Дудар Т.	Формування маркетингових каналів	Стимулювання попиту Розвиток оптової торгівлі Створення збутових кооперативів Створення мережі спеціалізованих магазинів	[27]
4.	Гузь М.	Дослідження спектру особливостей «органіки»	Оцінка біорізноманіття флори і фауни Селективна робота Збереження дикої природи і біотопів Зміна спеціалізації ареалів і регіонів	[28]
5.	Антонець С.	Технології землеробства і суспільний запит	Підготовка суспільства Культура харчування Технологічна база «органіки»	[29]

Джерело: власна розробка автора

З наведених в таблиці 1 характеристик і позицій розвитку органічного виробництва з використанням ринкових та суспільно-організаційних механізмів, формуючи свою авторську позицію можна сформулювати такі ключові моменти:

1. Увага до природного середовища, екоцифіка і ековідновлення з конкретними програмами в окремих регіонах і ареалах.

2. Дослідження і систематика ґрунтів з розробкою систем їх відновлення, рекультивації, ощадливого використання.

3. Поєднання ринкових економічних механізмів з регуляторним впливом держави і суспільства.

4. Спеціалізація виробництва органічної продукції і підтримка інноваційно-інвестиційної політики.

5. Розширення спектру наукового супроводу процесу розвитку потрібної моделі «виробник-посередник-споживач».

Експертна орієнтація «органіки» має бути організована і розвинута в практику відносно до підтримки Європейського Союзу. Звернемо увагу на те, що Європейська комісія планує в квітні 2017 року запустити нову електронну систему сертифікації для імпорту української органічної продукції, яка буде спрямована на боротьбу з шахрайством і дозволить підвищити прозорість торгівлі завдяки процедурі відстеження товарів при їх транспортуванні. Впровадження такої системи підвищить довіру іноземних споживачів до якості української органічної продукції, а також значно знизить рівень витрат для наших контролюючих органів. Євробізнес [30].

Висновки і пропозиції. Дослідження показує, що в наш час немає жодної суспільно важливої проблеми розвитку, яка б була «окремою точкою зростання», оскільки прискорення змін все більш

спирається на механізм взаємодій, різних елементів природи, техніки, соціуму. Це ж стосується і екологічно чистої продукції, важелі розвитку якої мають суспільні коріння (здоров'я людини), виробничі технології, аграрну політику (землеробство і переробка сільгосппродукції), ринкові механізми і механізми екологічного захисту територій. Домінуючим впливом на розвиток ринку «органіки» є потреби і ринкові умови, а оскільки ринок екологічно чистої продукції сьогодні є одним з найбільш стрімко зростаючих, то ці два фактори (потреби і ринок) є в наявності і досить активно «розкручують» ситуацію. Сьогодні світові продажі органічних продуктів становлять понад 60 млрд. дол. на рік. В Україні виробництво органічної продукції перебуває на етапі розвитку. Станом на 2016 року в Україні нараховується більше 220 підприємств, які мають площу зайняту під органічним виробництвом більше 400 тис га. Потенційно, ємність ринку органічної продукції в Україні оцінюється 3,59 млрд євро.

І якщо раніше органічний напрямок в Україні був всього лише інноваційно-початковим і мало-перспективним, то зараз він набирає все більше прихильників. В Україні за 5 років земельний банк під органікою збільшився удвічі. Зараз він становить близько 500 тис. га. Але по факту в «органіку» може бути включено ще 1 млн га неорних земель. Перспектива велика, проте постає питання – як її ефективно використати.

По-перше свою роль відіграє сам посередник (торгівля), що формує культуру споживання і попиту. По-друге – фактор Євроінтеграції діє на користь вітчизняної якісної продукції. По-третє – аграрії мають у нас добрі традиції і готові забезпечити свій та імпортований всплекс попиту. А тому – український ринок органічної продукції починає

активно формуватися, про що свідчить формування конкретної законодавчої бази, яка захищає і виробника, і споживача одночасно.

Органічна продукція і її ринок досить специфічні в економічному змісті (витрати, ціни, рівень прибутковості, вимоги експертних поставок), що потребує досить важливих кроків в управлінні розвитком і, перш за все, в науковому забезпеченні відповідних заходів: стратегія розвитку ринку, інноваційний підхід до ґрунтів, технологій виробництва, процесів організації збуту. Наукова економіка в цій сфері себе проявила ще недостатньо. А її пріоритетне завдання – гарантія притоку інвестицій – залишається в режимі «робочої розробки». Таким чином, реалізуючи мету даної статті, маємо надію, що наші зусилля не пропадуть марно, якщо привернуть увагу ще новий контингент науковців та активних практиків до цієї актуальної проблематики сучасності.

Список літератури

1. Кирилов Ю.Є. Проблеми та перспективи розвитку органічного виробництва в Україні / Ю.Є. Кирилов // Органічне виробництво і продовольча безпека: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Житомир, 19 квітня 2013 р.). - Житомир: «Полісся», 2013. - С. 53-57.
2. Ковальчук С.Я. Функціонально-структурний розвиток органічної продукції на міжнародному ринку / С.Я. Ковальчук. Т.А. Мельник // Електронне науково-фахове видання Ефективна економіка. 2014. - №11. Режим доступу до статті: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3517>.
3. Артиш В.І. Виробництво органічної продукції в країнах Європейського Союзу / В.І. Артиш // Економіка АПК. - 2014. - №2. - С. 93-96.
4. Чухліб Ю.О. Стан розвитку органічного виробництва в Україні і Полтавській області та перспективи його дослідження / Ю.О. Чухліб // Вісник Полтавської державної аграрної академії. - 2012. - №2. - С. 207-211.
5. Черненко В.В. Тенденції розвитку світового ринку продукції органічного землеробства / В.В. Черненко // Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. Серія: Економічні науки. 2012. - Випуск 4. Том 3. - С. 242-242.
6. Світ органічного сільського господарства: статистика та тенденції 2013 року. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://orgprints.org/25188/7/FiBL_IFOAM_World_of_Organic_Agriculture_2013_UA_final.pdf.
7. Рудюк А. Україна розвиває органічне виробництво на рівні з іншими країнами / А. Рудюк // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/uk/node/22079>.
8. Прутська О.О. Світовий досвід стимулювання виробництва органічної сільськогосподарської продукції / О.О. Прутська, Н.В. Беляєва // Збірник наукових праць ВНАУ. 2012. Серія: Економічні науки №1 (56). Том 2. - С. 212-218.
9. Сіренко Н.М. Органічні продукти харчування у забезпеченні продовольчої безпеки України // Економіка АПК. - 2012. - №1. - С. 43-49.
10. Воскобійник Ю.П. Ємність ринку органічної продукції в Україні / Ю.П. Воскобійник, Є.В. Гаваза // Агроінком. - 2013. - №4-6. - С. 7-10.
11. Косар Н.С. Дослідження ринку органічних продуктів харчування України та напрями підвищення їх конкурентоспроможності / Н.С. Косар, Н.С. Кузьо // Електронне науково-фахове видання Ефективна економіка. 2016. - №3. Режим доступу до статті: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4777>.
12. Корніцька О.І. Органічне виробництво: основні напрями наукового забезпечення / О.І. Корніцька // Агроєкологічний журнал. - 2011. - №3. - С. 26-30.
13. Якубів В.М. Розвиток органічного землеробства в Україні: екологічні та соціоекономічний ефект / В.М. Якубів // Економіка АПК. - 2013. - №11. - С. 27-32.
14. Беляєв Н.В. Формування ринку органічної продукції в Україні: шляхи, чинники, ефекти / Н.В. Беляєв // Економіка. Фінанси. Менеджмент. Актуальні питання науки і практики. - 2015. - №1. - С. 135-143.
15. Гаваза Є.В. Ринок органічної продукції та його інфраструктура: Ринок органічної продукції та його інфраструктура: сучасний стан та перспективи розвитку / Є.В. Гаваза // Економіка АПК. - 2014. - №5. - С. 131-135.
16. Скидан О.В. Програмування розвитку органічного виробництва в регіоні / О.В. Скидан, В.С. Гринишин // Органічне виробництво і продовольча безпека: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Житомир, 19 квітня 2013 р.). - Житомир: «Полісся», 2013. - С. 30-36.
17. Зайчук Т.О. Вітчизняний ринок екологічно чистих продуктів харчування та шляхи його розвитку / Т.О. Зайчук // Економіка і прогнозування. - 2009. - №4. - С. 114-125.
18. Харченко Т.Б. Перспективи розвитку ринку органічної продукції в Україні / Т.Б. Харченко // Економіка АПК. 2013 - №9. - С. 37-42.
19. Мороз О.В. Брендинг як інструмент підвищення конкурентоспроможності виробництва органічної продукції в Україні / О.В. Мороз, В.М. Андрушенко // Електронне науково-фахове видання Ефективна економіка. 2015. - №2. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3772&p=1>.
20. Гуцаленко О.О. Методичні підходи до визначення пропозиції на ринку органічної продукції / О.О. Гуцаленко // Електронне науково-фахове видання Ефективна економіка. - 2015. - №1. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3727&p=1>.
21. Перший міжнародний конгрес «Органічна Україна 2017» «Розвиток органічного ринку в Україні – від виробництва до реалізації» [Електрон-

ний ресурс]. – Режим доступу: http://naas.gov.ua/news/?ELEMENT_ID=3171.

22. Органічна політика у 2017 році: 5 векторів розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://agropolit.com/spetsproekty/236-organichna-politika-u-2017-rotsi-5-vektoriv-rozvitku>.

23. Новий закон про органічне виробництво дозволить розвиватися галузі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://agropolit.com/news/3360-noviy-zakon-pro-organichne-virobnitstvo-dozvolit-rozvivatisya-galuzi>.

24. Березовська: Із прийняттям закону Кутового про органіку збільшиться кількість виробників [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://agropolit.com/news/3081-berezovska-iz-priynyattiam-zakonu-kutovogo-pro-organiku-zbilshitsya-kilkist-virobnikov>.

25. Лесь А.В. Удосконалення механізму фінансового забезпечення екологічних програм у сільському господарстві / А.В. Лесь // Електронне науково-фахове видання «Ефективна економіка». 2012. - № 12. Режим доступу до статті: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1634&p=1>.

26. Бутенко Н. Еколого-економічне управління партнерськими мережами в контексті упро-

вадження концепції сталого розвитку національної економіки / Н. Бутенко, К. Панькова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. - 2014. - №9. - С. 102-107.

27. Дудар Т.Г. Маркетингова діяльність у системі товаропросування органічної продукції до споживачів / Т.Г. Дудар, О.Т. Дудар // Економіка та управління АПК: 36. наук. праць. - Біла Церква, 2010.- Вип. 2 (71). - С. 11-16.

28. Гузь М.М. До методики оцінки ефективності органічного землеробства / М.М. Гузь // Електронне науково-фахове видання Ефективна економіка. 2013. - № 11. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2522>.

29. Антоненко С.С. Коли Україна зрозуміє свою планетарну місію? / С.С. Антоненко, В.М. Писаренко // Вісник Полтавської державної аграрної академії. - 2011. - №2. - С. 4.-6.

30. ЄС у квітні 2017 року запустить електронну систему сертифікації української органічної продукції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/eurobusiness/1599007-es-u-kvitni-2017-roku-zapustit-elektronnu-sistemu-sertifikatsiji-ukrajinskoji-organichnoji-produktsiji.html>.

ART STUDIES

Решетова М.В.

кандидат искусствоведения,
заведующая кафедрой дизайна

Московского государственного института культуры

СОВРЕМЕННЫЕ ПРИНЦИПЫ КОЛЛАЖНОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ КАК АССОЦИАТИВНЫЙ ТИП КУЛЬТУРНОГО МЫШЛЕНИЯ

MODERN PRINCIPLES OF COLLAGE MODELING AS ASSOCIATIVE CULTURAL THINKING

Reshetova M.V.

Ph.D. in History of Arts,
Head of the Department of Design
Moscow State Institute of Culture

АННОТАЦИЯ

В статье раскрывается классификация методов и принципов коллажа по определенным признакам его составления: принципы произвольного сочетания, перегруппировки, совмещения, замещения, дополненной реальности. Показаны приемы применения принципов в современной дизайн-практике и системе образования. Проведен анализ направлений коллажного моделирования: Портретный коллаж, коллажный подход в дизайне современной городской среды и интерьера, в системе ТРИЗ.

ABSTRACT

The article reveals a classification for the methods and principles of collage by certain characteristics of its execution: the principles of arbitrary combination, rearrangement, combining, replacement, augmented reality. Showing techniques to apply the principles in contemporary design practice and education. The analysis of trends collage simulation: Portrait collage, collage approach in the design of modern urban environment and interior, TRIZ system.

Ключевые слова: принципы коллажного моделирования, ассоциативное мышление, дополненная реальность, алфавит форм в проектной культуре дизайна.

Keywords: collage principles of modeling, associative thinking, augmented reality, alphabet shapes in the design culture of design.

Современные принципы коллажного моделирования, рассматривается как алфавит культуро-образующего мышления, который может и должен быть переведен из деструктивного в конструктивный аспект. Естественно, что при этом формируется оригинальный угол зрения на творчество мастеров авангардизма и в первую очередь К. Малевича. Оно являлось предпосылками нового пластического языка истории искусства, В. Турчин считает, что своим творчеством Малевич, «создал свой алфавит форм», также, по мнению Д.С. Лихачева, «художник хотел создать некую живописную азбуку, начав ее с черного квадрата»[1].

Следуя подобному ходу анализа необходимо классифицировать методы и принципы коллажа по определенным признакам его составления. В результате проведенного исследования удалось выделить следующие принципы:

1. Принцип произвольного сочетания – «масседун» и «пастиш» - заключается в выстраивании коллажных композиций из искусственных и флориальных (природных) материалов, с использованием геометрических и случайных элементов.

2. Принцип перегруппировки – «центон» - предполагает расчленение и последующее соединение частей объектов, для создания эстетически выразительных и поэтических образных коллажных форм в искусстве и дизайне.

3. Принцип совмещения (на примере африканского искусства) - заимствование художественного пластического языка примитивных народов и культур. Данный принцип позволяет изменять, трансформировать в соответствии с замыслом дизайн-объект.

4. Принцип замещения - возможность замещения одного объекта другим, более функциональным, эстетическим, художественно-выразительным, служащий цели создания сильного эмоционального напряжения или раскрепощения внутренней энергии.

5. Принцип дополненной реальности – заключается в создании дополнительных визуальных эффектов с применением техники коллажа.

Подобное проектирование часто связано с необходимостью либо выделения или даже дополнения за счет световых эффектов уже существующих конструкций либо сокрытие тех или иных частей уже существующих архитектурно-дизайнерских объектов. Примерами подобных ситуаций могут служить проекты, разрабатываемые для организации и проведения отдельных мероприятий (деловых и праздничных), моделирование досугово-рекреационных пространств, зоны релаксации. Коллаж в дизайне рассматривается как композиционный метод, с помощью которого проектируется и моделируется научно, эргономи-

чески и экономически мировоззренчески мотивированный проект.

Следуя этой точки зрения можно рассмотреть влияние культурных региональных традиций на создание средового объекта. Среда выступает как собирательный образ контекста, при которой объект воспринимается как его часть. С этой целью принципы, могут быть ориентированы с учетом аллюзивного и иллюзивного методов воссоздания в современном социально-культурном контексте инновационных форм, не противоречащих базовым культурным ценностям народа.

Например, принцип произвольного сочетания может быть выстроен с учетом основных приемов работы с материалом (по Е.А. Лаврентьевой) [2]:

- использование в коллаже одного материала;
- включение реальных предметов или их деталей;
- наличие какого-либо главного, лидирующего материала.

Принцип перегруппировки – «центон» может быть реализован через создание эко-мебели из нетрадиционных эко-материалов, объектов из переработанных материалов и фторсырья.

Принцип совмещения может быть широко использован в организации обрядо-игровых и фольклорных представлений.

Принцип замещения используется в медицинских и косметических целях.

Принцип дополненной реальности – имеет широкое применение и используется в таких видах дополнений как:

Масштабное дополнение - это намеренное изменение привычных соотношений всех его частей, из-за чего требуется особое усилие при восприятии объекта ради определения его реальных размеров. Например, коллаж в скульптуре - полиматериальные рельефы или ассамбляжи (рельефы и объёмно-пространственные объекты).

Искусственно-естественный - коллаж из природных материалов - произведение, созданное целиком или частично из различных природных материалов (дерево, листья, кора, камни, раковины и пр.).

Гиперреалистический - формы интерпретируются или сверхусловно, или напротив – сверхнатуралистично, ради игры с абсурдными ситуациями, на которых построен многосмысловой коллаж как главный творческий принцип постмодернизма.

Кинестическое - это изменение представлений о назначении объекта в процессе переосмысления тактильных ощущений и внутренних чувств, важную роль играют вспоминаемые впечатления и эмоции. При создании объекта также могут использоваться элементы оптических, световых, аудио-, стерео-, медиа- эффектов.

Перечисленные выше принципы активно внедряются в современную дизайн-практику и систему образования. Ниже приведены наиболее распространенные направления коллажного моделирования.

Портретный коллаж как синтез художественно-эстетического видения личности представляет собой составление изображения средствами компьютерной графики или классической техники коллажа. Широко используется при реконструкции исторических событий, явлений, фактов. Средства компьютерной графики используются в таких видах как фотоколлаж и фотомонтаж.

К первой группе относятся фотоколлажи (фотомонтажи), в которых реальная фотография (портрет человека) обрабатывается с помощью компьютерных программ и совмещается с историческими, фантастическими, художественными, политическими и т.д. персонажами.

Аналогией коллажному использованию в пространстве искусства элементов реальности можно отметить в древнерусском искусстве. «Живопись иконы, - пишет Марков, - инкрустируется чужим материалом, камнями, золотыми и серебряными рельефами, покрывается частично или почти целиком ризами, венчиками, оплечьями и т.п.» [3]. Эта традиция была привнесена русскими кубофутуристами в свои живописные произведения.

Декоративный коллаж тела. Зародившейся в живописи пластический язык играет одну из важных ролей в формировании индивидуального образа человека. Декоративный коллаж лица и тела, указывает на то, что именно тело и лицо превращается в объект для манипулирования. В изобразительном искусстве и дизайне художники и дизайнеры часто обращаются к теме реальное-нереальное, создания формы посредством иллюзии. Создание гротескных портретных образов из различных декоративных составляющих живой и неживой природы (фрукты, цветы, ракушки, камни, деревья, книги, животные, насекомые, части игрушек, конструкторов, механических элементов и т.д.) происходит посредством применения техник *коллажа и ассамбляжа*.

В современном дизайне также в украшении тела внимание уделяется накладным элементам (ресницы, ногти, волосы). Распространенным искусством дизайна ногтей является нейл арт - искусство создания объемных и плоскостных декоративных картин на ногтях при помощи лаков, акриловых красок и прочих декорирующих элементов и аксессуаров. Так, в дизайне ногтей используется ткань, кружево, нити (тонкие золотые или серебряные нити для вышивания), маникюрная фольга (с тиснением, разнообразной текстурной поверхностью), стразы, бисер, растения и т.п.

В творчестве М. Дюшана впервые предложено использование тела в качестве материала. Ив Клейн, представитель нового реализма, использовал в качестве художественных произведений отпечатки женского тела на полотне («Антропометрии», 1960 г.), имитируя подобными произведениями «живые кисти». Пьеро Манцони (концептуальное искусство) в 1961 году расписывался на телах людей, создавая серии «живых скульптур». Так, в конце 1960-х годов сформировался «Боди-арт» (Body англ. тело), использующий

тело, прежде тело самого художника, в качестве средства выражения. Стиль широко распространился и заявил о себе как протест «безличности» концептуального и минималистского искусства. Но, вместе с тем, боди-арт может рассматриваться и как расширение границ концептуального искусства и минимализма. Особой разновидностью боди-арта является татуировка, представляющая собой процесс нанесения перманентного (стойкого) рисунка на тело, методом местного травмирования кожного покрова с внесением в подкожную клетчатку красящего пигмента.

В настоящее время, стремясь избежать травмирования кожного покрова стали применять временные татуировки, заключающиеся в нанесении рисунка на поверхность тела, в том числе и посредством наклеек.

Все виды вышеперечисленных декоративных приемов в настоящее время приобретают характер украшений, используемых в определенных ситуациях (праздничных, игровых (аква-гримм) и т.д.).

Богатейший опыт коллажного проектирования может быть использован в разработке конструктивно-ориентированных методах проектирования, отвечающие современным культурным запросам (культурный заказ).

На основании проведенного исследования был разработан комплекс подобных методов, применимых в различных областях дизайна. Результаты проведенного эксперимента представлены в нижеследующих разделах.

Коллаж в дизайне современной городской среды. Современный русский город представляет собой сложное архитектурно-дизайнерское образование, находящееся в противоречивых отношениях как с естественно-природным окружением, так и нестандартными постройками, связанными с различными историческими этапами развития страны. И чем больше его территориальное пространство, чем сильнее выражена полифония многоуровневых отношений городского населения и полифункциональность находящихся в нем учреждений и предприятий, тем острее проявляют себя отмеченные противоречия. В этих условиях все явственнее проступает осознание значимости фундаментальных ценностей культуры, выразителем которой является индивидуальное и народно-промышленное художественное творчество, моделирующее не только взаимоотношения различных поколений, но и формирующее селективные нравственно-эстетические критерии.

Это инициирует стремление крупных городов вобрать в себя социально-культурные особенности формирования исторических сред обитания и сохранить в них специфику существующих ранее отношений и связей между людьми. Таковыми являются, к примеру, музеи-усадьбы и заповедники «Кусково», «Останкино», «Царицыно», «Хамовники», «Коломенское» и др.

В ряде мест воссоздаются центры народного творчества, ставящие своей целью сохранение традиций и культурного наследия определенных регионов. Их деятельность широко представлена в

Иркутске, Красноярске, Кемерово, Новосибирске, Челябинске, Оренбурге, Саратове, Новгороде, Пскове, Владимире, Твери, Смоленске, Якутске и многих других городах. Подобная деятельность обрела особое значение после вступления в силу Постановления «О сохранении и развитии народного творчество в Российской Федерации» (утверждено 17.04.2014 г.).

В русле решения указанной проблемы в 2008 году автором была разработана дизайнерская концепция культурно-этнографического комплекса «Смоленское подворье» [4, 5]. В которой создаваемый культурный заповедник рассматривался с ряда таких позиций как:

- основа культурного развития современного человека;
- интеллектуальный ингредиент общества;
- способ гармонизации отношений и направленных интересов многоуровневого городского социума;
- духовно-нравственная и культурная база для осознания собственной личности как составной части всего народа.

Коллажный подход в дизайне интерьера.

Настоящий эксперимент преследует цели раскрытия культурно-философского взгляда современного потребителя на реализацию своих материальных и духовных потребностей в окружающем пространстве. Это сложный, часто многоступенчатый процесс поиска компромиссных решений, необходимых для выработки общего взгляда на определяющие характеристики проекта, в число которых входит:

- разработка целевой структуры интерьерного пространства и оптимальной схемы ее функционирования;
- зонирование интерьерного пространства в соответствии с разработанной структурой;
- определение эргономических критериев интерьера (безопасность, физический и психологический комфорт);
- экономическая оправданность выбранных решений;
- эстетическое соответствие художественного образа интерьера запросам потребителя и профессиональным требованиям дизайнера.

Подобный подход был использован автором при разработке интерьера гостиничного комплекса «Кривичи» в культурно-этнографическом центре «Смоленское подворье». Извлекаемые объекты материальной культуры представили большой интерес с точки зрения возможности изучения быта, предметов обихода, орудий труда, с целью их дальнейшей трансформации в нашем проекте. В организации пространства номера, бытовые предметы, в первую очередь выполняют функциональную роль, но многие вещи можно художественно обыграть таким образом, что они будут нести определённый пласт визуальной информации о материальной культуре наших предков. При восприятии такого интерьера гость в большей степени погружается в этнологическую атмосферу, что может вызвать дополнительный интерес к экспо-

зиции музея, потребность детальной ознакомиться с культурой предков.

Каждая из воплощенных в проекте характеристик была связана с рядом новаторских возможностей дизайна и требовать отличных подходов к процессу реализации проектного замысла. При этом сам процесс согласования зависит не только от информационного массива, которым владеет дизайнер, и его профессиональных навыков, но и языка общения, способного донести до потребителя необходимый объем теоретических и методологических знаний. Коллажная визуализация объекта в подобных случаях имеет универсальное значение, позволяя одновременно в существенной мере нивелировать возможность проявления культурного барьера между дизайнером и потребителем.

Коллаж в системе ТРИЗ. ТРИЗ — теория решения изобретательских задач — область знаний, исследующая механизмы развития технических систем с целью создания практических методов решения изобретательских задач. «Цель ТРИЗ: опираясь на изучение объективных закономерностей развития технических систем, дать правила организации мышления по многоэкранной схеме» [6]. Возможности данного метода представляются актуальными, прежде всего в системе образования. При этом могут быть широко использованы методы компьютерного проектирования, опирающиеся на использование интерактивных методов обучения. В учебном процессе могут быть задействованы методы коллективного проектирования, позволяющие использовать интеллектуальный творческий потенциал всех студентов группы. Совместная деятельность подразумевает привлечение оригинальных мыслей и особого взгляда каждого участника в ходе работы над проектом. Одновременно реализуется коммуникативная составляющая в области обмена мнениями, идеями и критико-оценочной деятельностью.

В данном случае осуществляется особый тип коллажного мышления, вовлекающий в свою сфе-

ру все проектные процедуры от проектного анализа до оценки окончательного результата проектирования.

Таким образом, коллаж является актуальным, мобильным методом поиска композиции и образно-пластического языка произведения, а также способом создания самостоятельного художественного произведения и может способствовать творческому развитию студентов и улучшению их профессиональной подготовки как будущих дизайнеров. Генеалогическое рассмотрение эволюции коллажа будет активно содействовать комплексному изучению эволюции проектной культуры дизайна в контексте его взаимодействия с природно-экологической средой обитания человека и в соответствие его материальными и духовно-культурными запросами.

Список литературы

1. Романова Е. Точка отсчета. Журнал Диалог искусств. ММОМА// ДИ №1/2013
2. Лаврентьева Е.А. Материал и фактура в коллаже. // Русский Авангард 1910-1920х годов. Проблемы коллажа. М: «Наука», 2005.
3. Вольдемар Матвей. Статьи. Каалог произведений. Письма. 2002. С. 55, 107.
4. Моисеенко М.В., Заева-Бурдонская Е.А. Художественный Мир усадеб Смоленщины. Проектная традиция XVIII-XIX вв. Монография. Москва, 2010.
5. Моисеенко М.В. Художественная среда усадеб. Опыт композиционных взаимосвязей искусственных и естественных объектов: на примере усадеб Смоленщины XVIII - начала XX вв.: диссертация кандидата искусствоведения. - Москва, - 2008, - 182 с.
6. Альтшуллер, Г. С. (1991). Найти идею. Введение в теорию решения изобретательских задач. — 2-е изд., доп. — Новосибирск: Наука— с. 58-59

*Наталевич Н.П.**Старший преподаватель кафедры культурологии и методики преподавания культурологических дисциплин Полтавского национального педагогического университета имени В.Г. Короленко***ФОРМИРОВАНИЕ ЭСТЕТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СПЕЦИАЛИСТА
КУЛЬТУРОЛОГИИ****STATUTORY REQUIREMENTS FOR AESTHETIC COMPETENCY OF CULTURAL STUDIES
EXPERT***Natalevych N.P.**Poltava National Pedagogical University named after V.G. Korolenko, doctoral candidate of the Department of cultural studies and teaching methodology of cultural disciplines.***АННОТАЦИЯ**

В статье определяется содержание и значение эстетической компетентности будущих культурологов в условиях модернизации образования для обеспечения эффективной подготовки специалистов в образовательном процессе педагогического университета.

ABSTRACT

This article defines the meaning and significance of the aesthetic competence of future cultural studies experts under the conditions of modernizing the education to ensure effective training of specialists in the educational process of the Pedagogical University.

Ключевые слова: эстетическая компетентность, подготовка специалиста культурологии, нормативные требования.

Keywords: aesthetic competency, training of cultural studies experts, normative requirements.

Эстетическая компетентность как сложная, многоаспектная проблема, которая рассматривается в основном через призму ключевых понятий и механизмов, внедряемых в психолого-педагогическую теорию и практику образования, в т. ч. высшей школы, не достаточно исследована. Поскольку компетентность и компетенция является интегральной характеристикой воспитанника дошкольного воспитательного заведения, ученика школы, студента высшего учебного заведения, как личности, и, следовательно, будущего специалиста, которые формируются в процессе учебно-воспитательной деятельности в системе образования и полученные ими на высококачественной основе знания, умения, навыки перестают быть «символическим капиталом» [3, с. 31], то приоритетным в этих исследованиях становится вопрос разработки основных подходов к управлению как этими знаниями, так и ежедневной информацией для решения конкретных социальных, профессиональных задач, в которых могут проявиться и реализоваться эти умения и навыки.

Анализ исследований и публикаций. Компетентностный подход в системе высшего и среднего образования является предметом научных исследований ученых – И. Бабий, П. Бачинского, Н. Бирик, Г. Гавришак, И. Пуговица, Н. Дворникова, И. Драча, Я. Кодлюк, А. Локшиной, Николаенко, А. Овчарук, Л. Пильгун и др.

Современные тенденции развития содержания образования через призму компетентностного подхода рассматривают А. Пометун, И. Родыгина, К. Савченко, А. Садовник, Л. Сень, А. Сытник, Г. Терещук, Н. Фоменко и др.

Характеристику компетентностного подхода находим в исследованиях М. Авдеевой, В. Байденко, В. Болотова, Е. Бондаревский, В. Введенского, Н. Шерстного, А. Войнова, А. Вербицкого, Г. Дмитриева, Д. Иванова, И. Зимней, В. Краевского, С. Кульневич, В. Ландшвер, К. Митрофанова, А. Петрова, В. Серикова, А. Соколовой, Е. Тетюниной, А. Хуторского и др. Анализ работ этих ученых позволяет выявить, что проблема эстетической компетентности является недостаточно изученной и требует уточнений и обобщений.

Цель статьи заключается в выявлении смысла и значения эстетической компетентности будущих культурологов в условиях модернизации образования для обеспечения эффективной подготовки специалистов в образовательном процессе педагогического университета.

Изложение основного материала исследования. В информационном обществе возросло внимание к теоретическим и практическим проблемам эстетического воспитания как важнейшего средства формирования отношения человека к действительности, средства умственного и нравственного воспитания, то есть формирование всесторонне развитой, духовно богатой личности.

А формировать личность и эстетическую культуру чрезвычайно важно, – отмечают многие писатели, педагоги, деятели культуры. Чувство красоты природы, окружающих людей, вещей создает в человеке особые эмоционально психические состояния, возбуждает непосредственный интерес к жизни, обостряет любознательность, развивает мышление, память, волю и другие психические процессы.

Научить видеть прекрасное вокруг себя, в окружающей действительности призвана система эстетического воспитания. Но в любой системы есть стержень, основа, на которую она опирается. Такой основой в системе эстетического воспитания мы можем считать искусство: музыка, архитектура, скульптура, живопись, танец. Музыка, живопись и танец, в отличие от других предметов, снимают перегрузки, улучшают физическое и душевное состояние личности и даже повышают общую успеваемость [1, с. 56].

Специфика каждого вида искусства в том, что оно особенно влияет на человека своими специфическими художественными средствами и материалами: словом, звуком, движением, красками, различными природными материалами.

Музыка как интегративный предмет органически вбирает в себя изучение собственно музыкальных произведений, историю, теорию музыки, а также простейшие навыки исполнительства в области пения и игры на музыкальных инструментах.

Изобразительное искусство как комплексный предмет объединяет познание самих художественных произведений, элементы искусствознания, теории изобразительной деятельности, освоение навыков практического изображения, изобразительной грамоты и творческого самовыражения.

Танцевальное искусство способствует физическому развитию детей, развитию их танцевальных способностей, помогает эстетическому воспитанию.

Каждый вид искусства и искусство вообще обращено к любой человеческой личности. А это предполагает, что любой человек может понимать все виды искусства. Педагогический смысл этого мы понимаем в том, что нельзя ограничивать формирование эстетической компетентности только одним видом искусства. Только совокупность их может обеспечить нормальные условия развития эстетических ценностей. Это, конечно, вовсе не означает, что человек должен непременно испытывать одинаковую любовь ко всем видам искусства.

Встреча с явлением искусства делает человека духовно богатым или эстетически развитым, опыт эстетического переживания помнится долго, и человеку хочется снова почувствовать знакомые эмоции, полученные от встречи с прекрасным.

Из всего вышесказанного, можно предположить, что, привлекая будущего специалиста культурологии к богатейшему опыту человечества, накопленному в искусствах, можно сформировать высоко нравственного, образованного, разносторонне развитого современного человека.

Здоровье, Семья, Отечество, Культура, Человек, Труд, Природа – это общечеловеческие ценности, которые являются основой развития эстетической компетентности.

Культура – богатство, накопленное человечеством в сфере духовной и материальной жизни людей, высшее проявление творческих сил и способностей человека. Задача преподавателя – по-

мочь будущим специалистам приобщиться к культуре своего народа. Степенью культуры и воспитанности можно считать интеллигентность [3, с. 78].

Художественно-эстетическое образование и воспитание – одно из ведущих путей гуманизации учебного процесса. Важность и значимость художественно-эстетического образования и воспитания особенно актуальна в наше время, когда нигилизм, товарно-рыночная психология, псевдокультурная продукция отодвинули настоящие человеческие ценности, разрушают нравственные идеалы, зомбируют ум личности низкопробными, что развращают, низменными потребностями, когда ценность заменяется ценой, а грубая сила, ловкость и ложь становятся «достоинствами».

Задача художественно-эстетического образования в высшем учебном заведении – развивающее обучение, оно рассматривается не в свете достижения престижных образцов, а с точки зрения творческой самореализации каждого студента.

Искусство – это не только комплекс отдельных дисциплин, но и художественная, творческая деятельность будущих культурологов в изучении предметов, а также вся позаудиторная деятельность, направленная на формирование внутреннего мира студента, его морального облика.

Учебная, воспитательная и художественно-эстетическая работа по формированию эстетической компетентности будущего специалиста представляет собой единый, неразрывный процесс. Такое взаимодействие составляющих элементов работы со студентами базируется на убежденности коллектива в огромной воспитательной роли искусства, его благотворное влияние на формирование эстетических ценностей в учебно-воспитательном процессе [2, с. 98].

Основная направленность работы по художественно-эстетическому образованию и воспитанию – предоставление различных возможностей для раскрытия природных задатков и способностей каждого студента (в театрализованных постановках, рисовании, пении, танцах и др.). Формирование творческой личности, является главной целью развития эстетической компетентности будущего специалиста культурологии.

Особенностью внеаудиторной работы является ее добровольность. И чем интереснее, содержательнее и разнообразнее форма социокультурной работы, тем больше студентов становятся ее участниками. Эффективность эстетической компетентности будущих специалистов определяют следующие факторы:

- создание в учебном заведении эстетически привлекательной среды (оформление учебных кабинетов, аудиторий, мест отдыха);
- обращение в воспитательной работе со студентами к народным традициям и обрядам;
- высокая эстетическая культура различных воспитательных мероприятий;
- широкое привлечение студентов в кружки художественной самодеятельности, участие их в

конкурсах и олимпиадах эстетического направления;

- высокая эстетическая культура преподавателей и студентов во внешнем виде и в отношениях.

Эффективность формирования эстетической компетентности обеспечивается также взаимодействием учреждений образования, культуры, семьи, средств массовой информации, культурными традициями социума и т.д. [4, с. 27].

Эстетическая компетентность – формирование у личности способности воспринимать и преобразовывать действительность по законам красоты во всех сферах деятельности. Направлена она на формирование у человека гуманистических качеств, способности чувствовать и понимать красоту, жить по ее законам.

Развитие эстетической компетентности предполагает ознакомление будущих специалистов с общими закономерностями художественного освоения действительности, сущностью и формами отражения действительности и преобразования жизни по законам красоты, ролью искусства в развитии общества [2, с. 102].

Среди главных задач развития эстетической компетентности выделяют:

- формирование эстетических понятий, взглядов, убеждений, способностей понимать прекрасное, правильно эстетически оценивать факты, явления, процессы; воспитание эстетических чувств, умение получать удовольствие от восприятия прекрасного в окружающей действительности и искусства;

- формирование потребности и способности создавать прекрасное в жизни и искусстве на основе развития собственных творческих способностей, овладение знаний и практических умений в определенном виде искусства.

В формировании эстетической компетентности будущих специалистов используют различные источники прекрасного: изобразительное искусство, музыку, литературу, театр, кино, архитектуру и т.д. Так, при восприятии картины или скульптуры человек не только познает мир, но и фантазирует, «дорисовывает» мысленно изображение, видит на картине события, образы, характеры. Главное место занимает также музыка, которая, отражая действительность с помощью мелодий, интонаций, тембра, влияет на эмоционально-чувственную сферу человека, его поведение. Важным источником является и художественная литература. Главным выразителем эстетики в литературе есть слово. По мнению К. Ушинского, слово как средство выражения в литературном произведении приобретает двойную художественную силу. Словесный образ имеет еще и понятийную основу и воспринимается прежде всего умом. Поэтому литература – важное средство развития интеллекта студентов. Ценность театра, кино, телевидения, эстрады, цирка как средств формирования эстетической компетентности в том, что они сочетают в себе элементы многих видов искусства. Ведущее место в развитии эстетической компетентности занимает обсуждение с эстетических позиций деятельности студентов: достойные поступки, их успехи в учении, труде, спортивной,

общественной, художественной деятельности. Преподаватель должен показать студенту красоту природы в разнообразии и гармонии красок, звуков, форм, закономерной смене явлений. Предметом восхищения должны стать также героические поступки людей, красота их взаимоотношений, духовное богатство, моральная чистота и физическое совершенство. Важным средством эстетического воспитания может служить дизайн учебных помещений, оформление аудиторий [1, с. 77].

Особым фактором эстетического воспитания является природа. Как отмечал В. Сухомлинский, рассматривая цветок или отдельный лепесток, крыло бабочки или пушинку тополя, человек не должен забывать глобальную истину: природа – это единое целое, обладающее гармонией взаимосвязей и зависимостей, которое является источником и сущностью жизни.

Развитие эстетической компетентности ориентировано на формирование эстетического сознания и эстетического поведения личности. Эстетическое сознание – одна из форм общественного сознания, которая реализуется через художественно-эмоциональное освоение действительности в форме эстетических чувств, переживаний, оценок, вкусов, идеалов. Эстетические чувства являются особыми чувствами наслаждения, которые испытывает человек, воспринимая прекрасное в окружающей действительности и произведениях искусства. Эстетический вкус есть способность человека правильно оценить прекрасное, отличать прекрасное от безобразного. Эстетический идеал – представление человека о прекрасном в абсолютном его выражении [4, с. 57].

Эстетическое сознание, эстетические чувства, вкусы, идеалы, переживания и т.п., взаимодействуя между собой, обуславливают эстетическое поведение, является воплощением прекрасного в конкретных поступках личности и важным фактором формирования эстетической компетентности будущего специалиста.

Список литературы

1. Афанасьев Ю. Л. Социально-культурный потенциал художественной деятельности / Ю. Л. Афанасьев. – М.: Мир, 1990. – 160 с.
2. Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: зб. наук. пр. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 28. – Том II. – 626 с.
3. Иванов Ю. Професійні аспекти формування світогляду вчителя культурологічних дисциплін засобами міжкультурної комунікації: навч. посібник. / Ю. Иванов, Г. Полянська. – Полтава: ПДПУ імені В. Г. Короленка, 2009. – 93 с.
4. Кузьмина Н. В. Акмеологическая теория повышения качества подготовки специалистов образования / Н. В. Кузьмина. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2001. – 144 с.
5. Сохань Л. В. Життєва компетентність особистості / Сохань Л. В., Сохань І. В., Несен Г. М. – К.: Навчальна книга – Богдан, 2003. – 520 с.

EARTH SCIENCES

Рза-заде С.А.

Кандидат Технических Наук кафедры Нефтепромыслового дела, Азербайджанского Государственного Университета Нефти и Промышленности.

Кадымов А.К.

«Caspian Drilling Company LTD», помощник бурового мастера, докторант Азербайджанского Государственного Университета Нефти и Промышленности.

Махмудова В.З.

Старший Лаборант кафедры Нефтепромыслового дела, Азербайджанского Государственного Университета Нефти и Промышленности.

Ахундова Н.Р.

Лаборант Научно исследовательского института геотехнологических проблем нефти, газа и химии.

ФИЗИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ РЕАГЕНТА APHRONICS ДЛЯ ЛИКВИДАЦИИ ПОГЛОЩЕНИЙ БУРОВОГО РАСТВОРА

PHYSICAL PRINCIPALS OF EFFICIENT APPLICATION OF APHRONICS CHEMICAL AGENT FOR LOSS CIRCULATION CONTROL

Rza-zadeh S.A.

Ph.D. in Engineering Science at Petroleum Engineering Department in The Azerbaijan State University of Oil Industry

Kadymov A.K.

Assistant-Driller in Caspian Drilling Company LTD, Doctoral Candidate of The Azerbaijan State University of Oil Industry

Makhmoudova V.Z.

Research assistant at Petroleum Engineering Department in The Azerbaijan State University of Oil Industry

Akhundova N.R.

Lab Assistant at Research and Development Establishment for geotechnological studies of oil, gas and chemistry

АННОТАЦИЯ

Как известно, при бурении скважин на старых месторождениях наиболее часто возникают осложнения, связанные с поглощением и уходом раствора в пласт. Одним из способов борьбы с этими осложнениями является применение инертных веществ.

В данной статье рассматривается применение инертного вещества Aphronics, используемого во многих нефтедобывающих скважинах мира.

Было установлено, что эффект предотвращения поглощения бурового раствора, связанный с расширением газовых частиц, (что происходит при использовании Aphronics), не является единственным для сдерживания проникновения его в пласт.

Агрегированное состояние этих пузырьков создает экран на стенке скважины, который также препятствует проникновению бурового раствора.

В статье описываются физические основы этого явления, основанного на эффекте Жамена.

ABSTRACT

It is commonly known that while well sinking at brown fields the most frequent complications in the course of drilling relate to lost circulation and mud lost. One of the methods for avoiding those troubles is application of inert matters.

This article explains the application of Aphronics inert matter used in lots of oil producing wells all around the world.

It was found that the effect of loss circulation prevention related to extension of gas pockets (occurring during usage of Aphronics) is not the only one for avoiding mud loss.

The aggregated phase of those gas pockets creates a screen on a drilled formation wall. And that screen prevents mud invasion.

The article describes physical principals of that phenomenon based on Jamin effect.

Ключевые слова: скважина, поглощение, инертные вещества, буровые растворы, газовые частицы.

Keywords: well, loss circulation, inert matters, drilling mud, gas pockets.

Как известно, при бурении скважин могут возникнуть различные осложнения газодонефтепроявления, поглощения, осыпи и обвалы и т.д.

Ликвидации этих осложнений связано с большими затратами и потерей времени.

В данной статье рассматривается вопрос связанный с борьбой с поглощением при бурении скважин.

Поглощение по своей сути является перетоком промывочной жидкости из ствола скважины в горный массив. По мнению Р. Х. Мансурова, С. А. Кашапова, Ф. Ф. Ахмадишина и Б. М. Курочкина [1], в большинстве нефтегазовых регионов около 5-10% календарного времени бурения скважин затрачивается на борьбу с поглощениями. Отличительной особенностью поглощения от фильтрации бурового раствора является то, что при поглощении происходит проникновение в породу как дисперсионной среды, так и дисперсной фазы. Факторы, влияющие на возникновение поглощения, подразделяются на геологические и технологические [2]. К геологическим факторам относятся: литологический состав и строение горной породы, степень развития эффективной пористости, трещиноватости, вид насыщающего флюида и пластовое давление. К технологическим факторам относятся: состав и технологические свойства промывочной жидкости, режим промывки, геометрические размеры скважины и бурильной колонны, технология выполнения спускоподъемных операций.

Можно выделить следующие причины поглощений:

- вскрытие интервалов горных пород с аномально низким пластовым давлением (АНПД) или слабых по градиенту гидроразрыва;
- повышение плотности промывочной жидкости в восходящем потоке вследствие ее обогащения шламом разбуриваемых пород и осыпавшейся из стенок породой;
- неправильный выбор плотности промывочной жидкости или степени ее утяжеления без учета распределения давления поглощения по стволу или наличия пропластков слабых, проницаемых пород;
- рост гидродинамических сопротивлений вследствие повышения структурной вязкости, динамического напряжения сдвига, загущения промывочной жидкости по различным причинам;
- рост гидродинамических сопротивлений при циркуляции в суженных участках ствола скважины, в местах образования сальников на буровом инструменте и по другим причинам;
- возникновение пиковых давлений в скважине при запусках буровых насосов, проявлениях поршневого эффекта при спуске колонн и т.п.
- В зависимости от происхождения проницаемости горной породы поглощения делятся на два рода. Поглощения первого рода обусловлены естественной проницаемостью, а второго - раскрытием или образованием новых трещин промывочной жидкостью. Поглощение первого рода происходит

при условии превышения давления в скважине над суммой пластового давления и начального давления, необходимого для сдвига вязкопластичной жидкости в трещинах. Поглощения второго рода могут начаться еще до того, как забойное давление достигнет давления гидроразрыва породы. В практике бурения это давление называют давлением "утечки". При достижении такого давления в при-скваженной зоне пласта будет происходить деформация горных пород, сопровождаемая раскрытием трещин. Незнание давления "утечки" приводит не только к неоправданным потерям бурового раствора, но иногда и к неожиданным газонефтепроявлениям, на борьбу с которыми затрачиваются огромные средства [3].

Многочисленные операторы совместно выделяют средства на реализацию исследовательских проектов, направленных на поиск методов борьбы с потерей циркуляции, главной целью которых является упрочнение ствола скважины. В современном мире, когда нефтегазовая отрасль пытается удовлетворить растущий глобальный энергетический спрос путем использования все более дорогостоящих и нетрадиционных ресурсов углеводородов, велика вероятность того, что она будет активно использовать технологические решения по упрочнению ствола скважины для повышения эффективности бурения.

Одним из ярких примеров использования новых технологических решений для предотвращения и устранения геологических причин, вызывающих поглощение бурового раствора, стало применение при бурении скважин Азербайджана в качестве промывочной жидкости системы бурового раствора на водной основе под названием AphronICS.[4]

Преимущества использования промывочной жидкости AphronICS^{tm} на БС1:

Флюиды AphronICS имеют проверенную репутацию и интенсивно используются по всему миру при бурении истощенных пластов.

Промывочная буровая система AphronICS не нуждается в специальном оборудовании для приготовления бурового раствора и может смешиваться в стандартном буровом оборудовании, изготовленном в России или за границей.

Система бурового раствора AphronICS совместима со всеми типами бурового оборудования для наклонно направленного бурения. И не существует никаких проблем с передачей сигналов по наклонной скважине.

Из-за тиксотропной природы бурового раствора AphronICS, проблем с осаждением шлама не возникает.

Промывка ствола получается лучше в сравнении с другими системами, в следствии чего позволяет работать с малой производительностью буровых насосов обеспечивая необходимую очистку скважины от выбуренной породы.

Очень незначительное увеличение диаметра скважины (кавернообразование) позволяет сократить время спуска хвоставика.

Потери бурового раствора находятся под контролем за счёт уникальной системы контроля проникновения фильтрата бурового раствора в пласт AphronICS и вязкости при низких скоростях сдвига.

При контроле потери бурового раствора устраняются различные проблемы с прилипанием.

Отсутствие традиционной фильтрационной корки позволяет быстро отчищать и вводить в эксплуатацию с меньшей интенсификацией, скважину.

Система AphronICS – это тиксотропная жидкость с малым динамическим напряжением сдвига. Поэтому динамические характеристики жидкости будут отличаться от традиционных промывочных систем.

Отличные показания АКЦ были получены на скважине пробуренной с использованием AphronICS. Тем самым снижает количество использованного цемента, устраняет необходимость верхнего цементационного, а также устраняет протекание в межколонном затрубном пространстве.

При использовании инертных добавок, в частности Афроникса, происходит прижатие пузырьков воздуха в полимерных оболочках к стенкам скважины, часть из них входит в поры пласта и набухая там закрывают поры поглощающего пласта. Более крупные частицы формируются у стенок скважины образуя многослойный экран, дополнительно предотвращающий фильтрацию раствора в пласт (рис. 1).

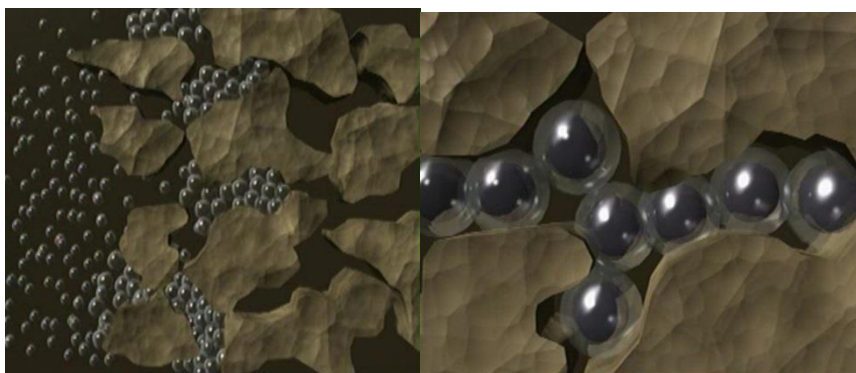
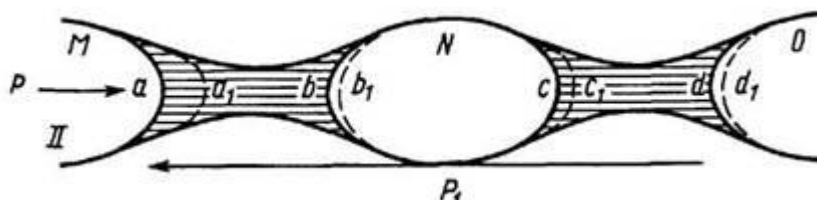

Рис.1

Рис.2

Агрегированное состояние пузырьков создают экран препятствующий проникновению филь-

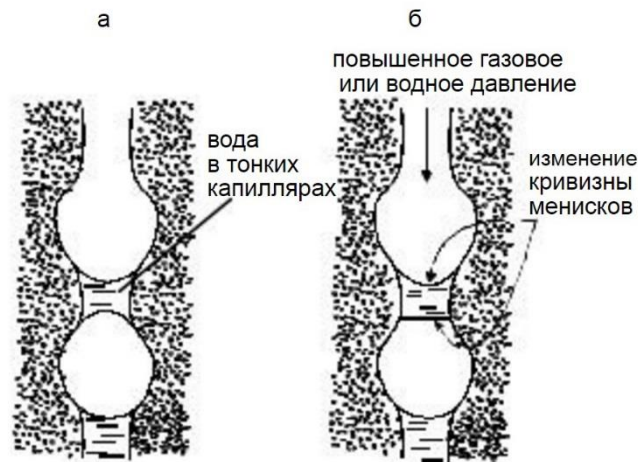
тра бурового раствора, действие которого основано на известном эффекте Жамена.

Так называемые Жаменовские цепочки, возникающие при создании тонкослойно-многослойных противофильтрационных экранов из окклюдируемого газа

Для наглядности эффекта представлен стеклянный капилляр имеющий сложную форму, че-

редование тонких отверстий и утолщений. Вода в таком капилляре при его иссушении будет оставаться только в самых узких его участках и располагаться отдельными участками «цепочками» по всей его длине. [5,6]

Водные мениски в таком капилляре способны выдержать повышенное давление за счет изменения кривизны во всех менисках.

Выдавить воду из такой удивительной трубочки очень тяжело. Можно попробовать придать дополнительное давление в нее с одного конца. Однако при этом все мениски, обращенные вогнутостью навстречу воздушному давлению, начнут более заметно прогибаться, и менисковые вододерживающие силы будут еще более возрастать. Вода оказывается «защемленной» в таких «жаменовских цепочках». Можно попробовать добавить сверху в такой капилляр еще воды, но она не будет в него впитываться, и водное давление выдержат менисковые силы «жаменовских цепочек». Получается, что такого рода «жаменовские цепочки» могут служить водонепроницаемым (слабопроницаемым) экраном.

Описанный выше эффект проявляется при поглощении бурового раствора, что также приводит к его уменьшению.

Как показало промышленные испытания его, при бурении скважин насильно дренированных месторождениях (в частности месторождения Бинагади), поглощающая способность пласта резко

уменьшилась, что говорит об эффективности его применения.

Список литературы

1. Проведение изоляционных работ в поглощающих скважинах без подъема буровой колонны // Р. Х. Мансуров, С. А. Кашапов, Ф. Ф. Ахмадишин, Б. М. Курочкин. - Нефтяное хозяйство, 1993, №2, с. 16,
- 2.8. Ферштер А.В., Бутин А.И. Опыт изоляции поглощающих пластов в интервале 2700-4800 м. - РНТС «Бурение», М.: ВНИИОЭНГ, 1973, № 8, с 5.
3. Определение давлений «утечки» и гидро-разрыва горных пород // В.С. Семенякин, М.В. Семеняк, П.В. Семенякин, П.В. Ботвинник. - Нефтяное хозяйство, 1998, №12, с.8-10.
4. www.info@hitechfluid.com
5. Ш.К. Гиматуддинов. «Физика нефтяного и газового пласта». Издательство «Недра», г. Москва 1971, 309стр.
6. Ф.Р. Зейдельман. «Мелиорации почв». Издательство Московского университета, г. Москва 2003.

Пересоляк В.Ю.

*к.н. з д.у., доцент, завідувач кафедри землевпорядкування та кадастру
Ужгородський національний університет, м. Ужгород*

Карабініук М.М.
магістрант

АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ ВИСОКОГІР'Я РАХІВСЬКОГО РАЙОНУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ (НА ПРИКЛАДІ ЧОРНОГІРСЬКОГО ТА СВИДОВЕЦЬКОГО ЛАНДШАФТІВ)

ASPECTS OF THE USE OF HIGHLANDS OF RAKHIV DISTRICT OF ZAKARPATTYA REGION (FOR EXAMPLE CHORNOGORSKIY AND SVIDOVETSKIY LANDSCAPES)

Peresolyak V.

*PhD in public administration, Associate Professor, Head of land management and cadastre
Uzhhorod national university, Uzhhorod*

Karabiniuk M.
undergraduate

АНОТАЦІЯ

Вивчено сучасний стан господарського використання високогір'я Чорногірського та Свидовецького ландшафтів, досліджено основні аспекти та проблеми використання високогірних природних територіальних комплексів, а також структуру земельних угідь. Проаналізована загальна тенденція використання земельних угідь ландшафтів в рамках аналізу даних Форми №6-зем Рахівського району на основі групування земельних угідь за класифікацією Інституту Землеустрою УААН на три групи: агроландшафтна, середовищестабілізуюча та селітебна.

Результати дослідження в подальшому повинні лягти в основу розробки нової концепції використання високогірних ландшафтів на основі еколого-ландшафтної організації території альпійсько-субальпійського високогір'я Рахівського району на прикладі Чорногірського та Свидовецького ландшафтів.

ABSTRACT

Modern condition of highlands economic usage of Chornogorskiy and Svidovetskiy landscapes had been studied, investigated the main aspects and problems of high-mountain natural territorial complexes and the structure of lands. Using general trend of land landscapes based on Rakhiv district 6-zem form data and classification of the Institute of Land management UAAS into three categories: agrolandscape, stabilizing environment and residential had been analyzed.

The results of the study, based on ecological and landscape organization of the alpine-and subalpine highlands of Chornogorskiy and Svidovetskiy landscapes, should form the source of new concept of alpine landscapes usage in future.

Ключові слова: високогір'я, Чорногірський ландшафт, Свидовецький ландшафт, природні територіальні комплекси, господарська діяльність, використання.

Keywords: the highland, Chornogorskiy landscape, Svidovetskiy landscape, natural territorial complexes, economic activity, usage.

Постановка проблеми. При проведенні земельної реформи та теперішньому економічному стані нашої держави важливим елементом економіки являється раціональне використання всіх природних ресурсів, які можуть бути використані для задоволення потреб населення та реалізації загальнодержавних цілей. Високогірні території мають деякі особливості, які впливають на специфіку їхньої експлуатації (наприклад: важкодоступність, значні температурні перепади, розчленування рельєфу, тощо).

Питання сталого розвитку гірських регіонів піднімалися на міжнародній конференції "Гори і люди (у контексті сталого розвитку)", що відбулась 14-18 жовтня 2002 року у м. Рахів (Закарпатська обл.). У її роботі взяли участь відповідальні працівники Мінекоресурсів України, обласних державних адміністрацій, науковці, представники органів місцевого самоврядування та громадськості з України, Польщі, Угорщини, Швейцарії, Чехії, Румунії, Словаччини, Росії та інших країн – загалом 220 чоловік, що підкреслює актуальність проблематики. Значної уваги було приділено питанням раціонального використання ресурсів високогірних територій, в результаті чого була визначена необхідність наукових обґрунтувань та нових рекомендацій щодо забезпечення підвищення продуктивності екосистем, розробки екологічно та економічно ефективних систем збалансованого господарювання і досягнення на цій основі екологічного, економічного і соціального балансу. Також визнано доцільним проведення суцільного ландшафтно-екологічного картографування Українських Карпат, в тому числі Чорногірського та Свидовецького ландшафтів, в масштабі 1:200 000 (1:100 000) на базі ГІС технологій [2].

Ведення будь-якої господарської діяльності на території високогір'я потребує з'ясування всіх

особливостей формування та функціонування геокомплексів, дослідження їхніх взаємозв'язків, вивчення наслідків втручання людини на ці зв'язки та на природні комплекси загалом.

Вивчення сучасного стану господарського використання високогір'я Рахівського району повинно проводитись на репрезентативних високогірних територіях, які в максимальній мірі передають всі особливості функціонування високогірних природних територіальних комплексів та їх динаміку. Тому доцільним є проведення досліджень на найвищих гірських масивах Українських Карпат, а саме Чорногірському та Свидовецькому. Вивчення сучасного стану господарського використання високогір'я Чорногірського та Свидовецького ландшафтів, дослідження основних аспектів та проблем використання високогірно-полонинських природних територіальних комплексів в подальшому дасть змогу попередити негативні наслідки антропогенного впливу, а також дозволить розробити такі моделі використання природних ресурсів, при якому будуть оптимально задоволені потреби населення, але це використання буде екологічно безпечно і самі ж геокомплекси будуть збережені. Адже, протягом тривалого часу значна екологічна та соціально-економічна роль гірських регіонів у багатьох країнах не визнавалась або применшувалась. Тому сьогодні на порядку денному гостро стоять питання антропогенного навантаження на гірські екосистеми, підвищення рівня життя місцевого населення, збереження величезного природного ресурсного потенціалу та культурного спадку горян [2].

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Детальне вивчення аспектів використання високогір'я Чорногірського та Свидовецького ландшафтів та аналіз структури угідь раніше не проводили. Окремі дослідження стосувались ви-

вчення деяких напрямків використання високогірних ПТК та вивчення результатів впливу антропогенного навантаження.

Дослідження особливостей господарювання на високогірних територіях Закарпаття почалось на початку ХХ ст. Е. Еганом (1901), який вивчав особливості організації сільського господарства Закарпаття та шляхи його оптимізації. Е. Еган зазначав низькі потенційні можливості у сфері використання високогір'я та їхню "бідність", як земельного ресурсу. Разом з тим висвітлював необхідність в удосконаленні системи господарювання та важливість ресурсів високогірних природних територіальних комплексів для життя місцевого населення [4].

Дослідження структури рослинності і спосіб господарювання на Свидовецькому масиві проводив І. Краль (1927). Дослідження традиційного скотарства Українських Карпат проводив М.П. Тиводар (1994), який значної уваги приділив вивченню організації полонинського господарства на високогірних територіях, в тому числі Чорногори і Свидовця. Значною мірою визначив стан і місце скотарства на високогірних територіях в системі сільського господарства місцевого рівня в історичному розрізі за період другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. М.П. Тиводар проаналізував структуру, функціонування та організаційні форми скотарства в залежності від природно-географічних умов [17].

К.А. Малиновський (1984) провів аналіз динаміки дигресії біогеоценологічного покриву на контакті лісового і субальпійського поясу в Чорногорі, одним із факторів впливу було визначене полонинське господарство [3]. Окрім цього, К.А. Малиновський (2003) досліджував стан Карпатських полонин, найпоширеніші на полонинах типи рослинності, їхнє походження, продуктивність і кормову цінність, при чому значну увагу приділив вивченню полонин Чорногірського та Свидовецького ландшафтів. В результатах досліджень наголошувалось на вторинному походженні фітоценозів і заходах, спрямованих на організацію пасовищного господарства [10].

Вивчення структури земельних угідь регіональних фізико-географічних одиниць та окремих природних територіальних комплексів Українських Карпат, в тому числі Чорногірського та Свидовецького ландшафту, проводив А.В. Мельник (1999). Його дослідження в напрямку землекористування головно стосувались аналізу чинників антропогенної модифікації ландшафтних комплексів та їх екологічного стану, як наслідку структури земельних угідь та характеру землекористування [12].

Полонинське господарство Гуцульщини в другій половині ХІХ-першій третині ХХ століть, з усіма своїми проблемами, стали об'єктом дослідження В.М. Клапчука (2009). Аналіз проблематики проводився в історичному розрізі та включаючи соціально-економічні аспекти. В.М. Клапчук зазначав, що "Гуцульщина володіє великим потенціалом полонин... . Необдумане полонинське госпо-

дарство привело до запусіння високогірних пасовищ, їх забруднення, виснаження та заростання непродуктивними рослинами" [7, с.120].

Дослідження стану полонинського господарства на західній частині високогір'я Чорногірського ландшафту в просторово-часовому аспекті, його впливу на екологічний стан геокомплексів, динаміку верхньої межі лісу в результаті господарювання проводили М. Троль та І. Сітко (2006, 2008).

Екологічні аспекти рекреаційного використання Чорногірського масиву Українських Карпат та високогір'я зокрема, вивчали І.М. Койнова, І.Б. Койнова, В.П. Матвіїв (2005). Дещо пізніше І. Б. Койнова, І.М. Рожко (2009) проводили дослідження наслідків антропогенного впливу (поселенського, лісоексплуатаційного, пасовищного, рекреаційного, транспортного, белоїдного) на природні комплекси Чорногірського масиву. Найбільшого впливу високогірні ландшафтні комплекси зазнають від пасторального (пасовищного) використання, а також в результаті рекреаційного навантаження [9]. Загальні аспекти використання та специфіка господарського освоєння території Чорногірського ландшафту зазначені роботі І.М. Рожко, В.П. Матвіїв, В.П. Брусак (2011). М.О. Терлецький (2013, 2014) вивчав проблематику збалансованого природокористування на гірських територіях на прикладі Чорногірського масиву та шляхи оптимізації природокористування на загальних засадах.

Оцінкою екологічного стану високогірних озер Свидовецького масиву, як об'єктів рекреації на даній території, займався О. Антошик (2014). Для згаданих об'єктів було визначено індекс антропопресії – оцінка слідів туристичної діяльності, пасовищного господарства, кількості сміття, вирубування лісу, стежкової мережі, а також подані рекомендації щодо мінімізації антропогенного впливу, охорони озерних екосистем та можливостей розвитку екотуризму на цій території [1].

В.Ю. Пересоляк, Р.В. Пересоляк (2014) вважають екотуризм як науково-пізнавальний вид сільського зеленого туризму, характерний для сільських місцевостей і сіл, розташованих у межах територій національних парків, заповідних зон, природних парків де передбачено відповідні обмеження щодо навантажень на територію та регламентовано види розважального відпочинку. Одним із важливих напрямків соціального розвитку сільських населених пунктів є заняття зеленим туризмом місцевого сільського населення [20].

М.М. Карабінюк (2016) вивчав сучасний стан та перспективи розвитку екологічного туризму в альпійсько-субальпійському високогір'ї Свидовецького ландшафту, проаналізував основні рекреаційні аспекти ландшафту, як одного із напрямків використання високогірної території. Найбільшої уваги М.М. Карабінюк приділив аналізу розміщення туристичних маршрутів в межах високогір'я Свидовця та шляхів розсосередження антропогенного навантаження по всій високогірній території ландшафту [6].

Постановка завдання. Для подальшого господарського використання альпійсько-субальпійського високогір'я Черногірського і Свидовецького ландшафтів та розробки їх еколого-ландшафтної організації необхідне детальне вивчення особливостей використання високогірних територій, дослідження основних аспектів та проблем використання, а також вивчення сучасної структури земельних угідь.

Виклад основного матеріалу. Рахівський район – адміністративно-територіальна одиниця Закарпатської області, яка розміщена на крайньому південному сході області. Населення становить 91 726 осіб (на 1.08.2013). Площа району 1892 км², з районним центром у місті Рахів. Район розташований у найбільш високогірній частині Українських Карпат. На півночі височать Привододільні (Внутрішні) Горгани, на заході — Свидовець, на північному сході — Черногора (гірські частини Полонинського хребта), на півдні — Рахівські гори.

Черногора та Свидовець є найвищими гірськими масивами в Україні. Високогір'я Черногори з північного заходу на південний схід, починаючи від північно-західних схилів г. Петрос до південно-східних схилів г. Піп Іван Черногірський, має протяжність майже 25-30 км. В такому ж напрямі простягається високогір'я Свидовецького масиву, яке має протяжність близько 20-25 км. Воно починається від хребта Шанта до Урду-Флавантуч. Схили обидвох гірських масивів розчленовані з

чітко вираженими давньольодовиковими формами рельєфу. Гірський масив Черногора – основний системоформуючий елемент групи давньольодовиково – високополонинських флішових ландшафтів Українських Карпат [18, с. 5]. По Головному хребту проходить вододіл між басейнами річок Пруту і Черно Черемошу з одного боку та Черної і Білої Тиси з другого. Водночас по вододілу проходить межа Івано-Франківської та Закарпатської областей. В порівнянні з Черногорою, орорафія Свидовецького масиву є складнішою. В його межах чітко виділяються головні хребти Апшинець, Свидовець і Урду-Флавантуч, в межах яких висоти коливаються 1650-1881 м. н.р.м. По головній осі (головних хребтах) масиву спостерігаються невеликі перепади між вершинами і сідловинами, що сприяє прохідності і доступності. Для Свидовця характерні значні морфологічні відмінності між північною і південною макроекспозицією. На північному макросхилі глибоко врізані давньольодовикові форми (кари, цирки), а південний макросхил ускладнений глибоковрізаними ерозійними лійками між якими на південь відходять відрогі головного хребта (“плайки”): Урду, Флантус, тощо.

Згідно фізико-географічного районування А.В. Мельника, Черногірський і Свидовецький індивідуальні ландшафти разом із Братківським ландшафтом утворюють Свидовецько-Черногірський район Високогірно-Полонинської області (див. Рис. 1). [12].

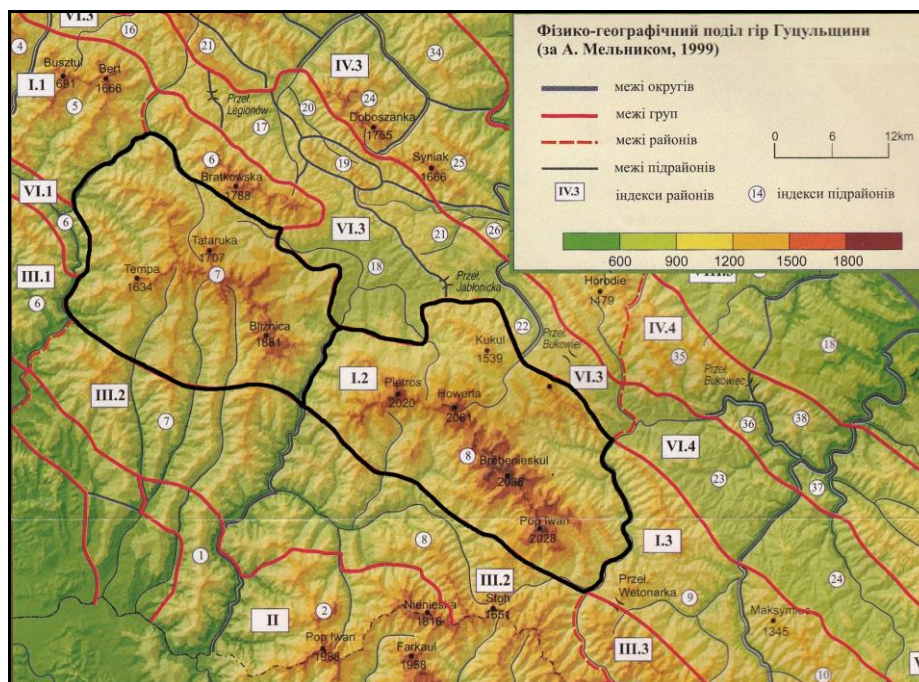

Рис. 1. Положення Черногірського та Свидовецького ландшафтів у системі фізико-географічного районування Українських Карпат (за Мельник А.В., 1999)

Високогірні території Свидовця і Черногори складають близько 90-95% всього високогір'я в межах Рахівського адміністративного району. Хоча частина ландшафтів виходить за межі адміністративного району, проте, їх високогір'я в більшій мірі знаходиться в межах Рахівського адміністра-

тивного району. Тому дослідження структури земельних угідь високогірних територій обидвох ландшафтів, а також аналіз динаміки високогірних угідь тісно пов'язаний із загальними тенденціями розвитку галузей господарства, зокрема полонинського, в Рахівському районі загалом.

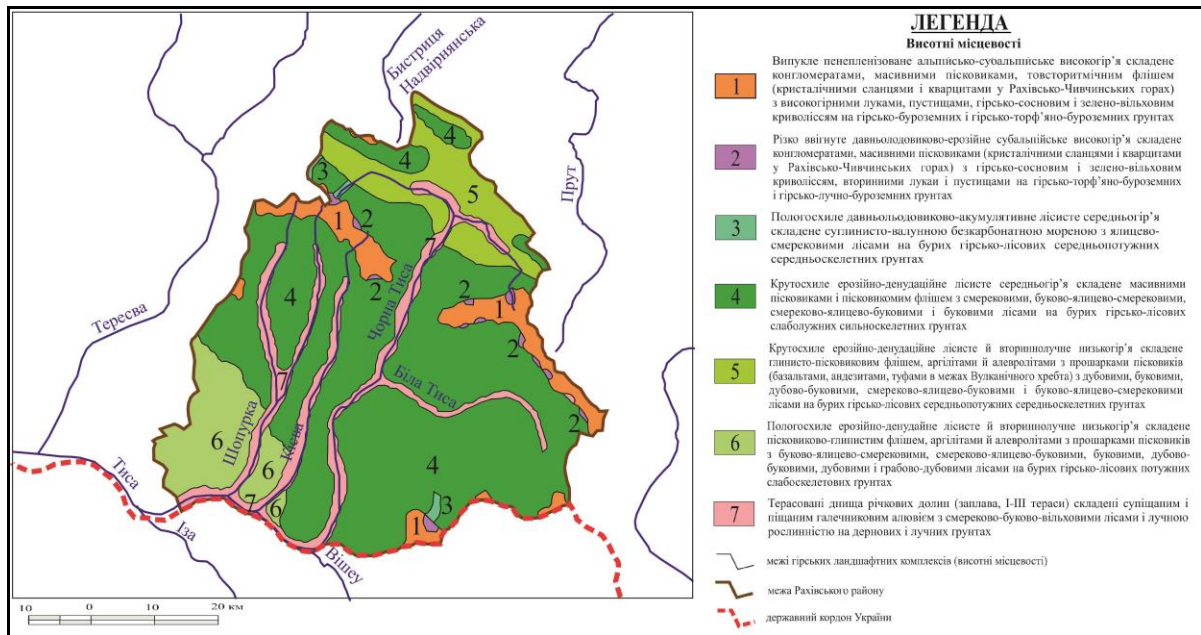

Рис. 2. Ландшафтна структура Рахівського району (за Мельник А.В., 1999)

Відповідно до наукових розробок Інституту Землеустрою УААН, ще в 1986 р. територію адміністративно-територіальної одиниці об'єднують в три групи земель. Це дозволяє проводити аналіз не лише окремих угідь, а також структуровано всі

категорії земель та дає можливість бачити динаміку співвідношення цих категорій. Нами виділено та обчислено площі трьох груп земель Рахівського району: агроландшафтна (с/г), середовищестабілізуюча, селітебна (див. Табл. 1).

Таблиця 1

Структура ландшафтного використання земель Рахівського району (за матеріалами «Форма 6-Зем» на територію Рахівського району Закарпатської області в розрізі 2013-2015 років)

Категорія земель	Структура земельних угідь	Площа угідь, га					
		2013 р.		2014 р.		2015 р.	
		окремих угідь	загальна площа, %	окремих угідь	загальна площа, %	окремих угідь	загальна площа, %
Агроландшафтна (с/г)	Сільсько-господарські землі	36234,6052	36234,6052 (19,150%)	36232,8298	36232,8298 (19,150%)	36020,8197	36020,8197 (19,037%)
Середовищестабілізуюча	Ліси та інші лісовкриті площі	147231,2433	150617,396 (79,603 %)	147231,2433	150618,376 (79,604 %)	147228,8738	150605,4921 (79,597 %)
	Відкриті заболочені землі	5,2000		5,2000		5,2000	
	Відкриті землі без або з незначним рослинним покривом	2185,9327		2186,9127		2181,8795	
	Води	1195,0200		1195,0200		1189,5388	
Селітебна	Забудовані землі	2357,9988	2357,9988 (1,246 %)	2358,7942	2358,7942 (1,247 %)	2583,6882	2583,6882 (1,366 %)
Загальна площа Рахівського району		189210,0000 га (1 892,1 км²)					

Згідно нашого аналізу динаміки показників площ усіх категорій земель в межах Рахівського району (див. Табл. 1) можна стверджувати, що найбільших змін структура угідь та відповідно співвідношення категорій земель зазнали протягом 2014–2015 років. В період 2013–2014 років агроландшафтна група земель втратила 1,7754 га, натомість збільшилась у площі середовищестабілізуюча та селітебна групи на 1,02 га та 0,7954 га відповідно. Різкого зменшення площі с/г угідь зазнали протягом 2014–2015 років, а саме 212,0101 га своєї площі. Головне скорочення площі зазнали с/г угіддя: рілля (117,2163 га), сіножаті (30,543 га) та пасовища (35,3752 га) (див. Табл. 2).

Зменшення площі зазнали і землі середовищестабілізуючої групи в розмірі 12,8839 га. Натомість площа групи селітебних земель збільшилась на 224,894 га.

Найбільш негативного антропогенного впливу на високогір'я всього Рахівського району має господарювання у сфері агроландшафтної (с/г) групи земель, а саме полонинського господарства. Тому є доцільним розглянути склад всього комплексу сільськогосподарських угідь Рахівського району, визначити місце земельних угідь гірських пасовищ та проаналізувати їхню динаміку.

Загалом полонинами називають безлісі вершини гір та хребтів, вкриті трав'яною, чагарниковою та мохово-лишайниковою рослинністю. Їм властиві холодний і вологий клімат, короткий і дощовий вегетаційний період, довга і багатосніжна зима. Загальна площа полонин у східній частині Карпат близько 50 тис. га., в тому числі в Чорногорі (включені площі полонин Чорногори в межах Івано-Франківської області) - 16 тис. га, Свидовця (включені площі полонин Свидовця Тячівського р-ну Закарпатської області) - 8 тис. га [10].

Таблиця 2

Склад сільськогосподарських угідь Рахівського району (за матеріалами «Форма б-зем» на території Рахівського району Закарпатської області в розрізі 2011-2016 років)

Сільськогосподарські угіддя	Площа с/г угідь, га						
	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	
Рілля	1990,4312	1990,5312	1990,5312	1989,8673	1872,6510	1872,6510	
Багаторічні насадження (сади)	190,3796	190,3796	190,3796	190,3796	216,0801	216,0801	
Сіножаті	19199,4716	19199,0899	19199,0899	19198,3399	19167,7969	19166,1670	
Пасовища	всього	14281,3092	14280,4743	14277,4864	14277,4864	14242,1112	14242,1112
	з них – гірські	10268,3539	10267,6040	10264,6161	10264,6161	10264,6161	10264,6161
Під господарськими будівлями і дворами	96,8522	97,0927	97,0310	96,6695	93,0456	93,3286	
Під господарськими шляхами і прогонами	478,9553	478,9553	478,8671	478,8671	426,7862	426,7216	
Інші	1,2200	1,2200	1,2200	1,2200	2,3487	2,3487	
Всього	36238,6191	36237,7430	36234,6052	36232,8298	36020,8197	36019,4082	

Аналізуючи склад сільськогосподарських угідь Рахівського району (див. Табл. 2), виявлено, що кількісні показники більшості угідь протягом цих років є стабільними, окрім періоду 2014–2015 років. Натомість, значною динамікою характеризуються пасовища. Із всіх пасовищ статус гірських мають пасовища більше 71 %. Згідно поданої Таблиці 2 угіддя гірських пасовищ зменшуються за своїми площами. Якщо із 2011 до 2012 років їх площа зменшилась на 0,7499 га, то із 2012 до 2013 років цей показник вже складав 2,9879 га. Такі показники можуть говорити про зменшення потужності полонинського господарства та про розвиток процесу відновлення природних ландшафтів в лісовому поясі.

Через кліматичні особливості та значне розчленування рельєфу у структурі сільськогосподарських угідь відсутні орні землі. Отже, головню територія високогір'я Рахівського району, а точніше Чорногірського та Свидовецького ландшафтів, використовується в галузі полонинського (пасторального) господарства, для якого характерне довготривале випасання худоби на безлісних ділянках вище верхньої межі лісу, тобто в межах альпійсько-субальпійського високогір'я. Тим не менше, функціонально полонинське господарство тісно пов'язане із висотною місцевістю крутосхилого ерозійно-денудаційного лісового середньогір'я, яка знаходиться гіпсометрично нижче. В межах лісового поясу розташовані будівлі (стаї, стіла, огорожі) полонинського господарства в результаті

необхідності доступу до деревини для будівництва та заготівлі дров, а також кращого захисту від негативних погодних явищ. На місцях вирубки лісу, збільшуючи вторинні (післялісові) луки головно використовують для заготівлі сіна та випасу великої рогатої худоби. Згідно слів Е. Егана "Сі карпатські верховини були колись пралісом. Ті (гуцули) (пояснення наше), що викорчували ліс і створили тут угіддя..." [4, с. 39], можна твердити, що штучне розширення площ для випасання відбувалось вже в XIX ст. Лише невелика частина пасовищ розташовані в рослинному поясі природних альпійських луків, натомість більшість були створені шляхом очищення субальпійських чагарників і лісів [21].

За висотою гір і поясами рослинності полонини поділяються на два типи: перший тип полонин розташований лише в субальпійському поясі, другий - в субальпійському та альпійському поясах [10]. За цією класифікацією полонини Чорногірського та Свидовецького масивів відносяться до другого типу, вершини яких перевищують 1800 м н.р.м., на яких сформований альпійський пояс рослинності.

Випасання худоби безпосередньо на альпійсько-субальпійських луках Чорногори та Свидовця супроводжується зменшенням біомаси через поїдання та витогування, зміною видового складу рослинності, руйнуванням дернини, створенням мікроуступів і вибоїн, ущільненням ґрунту, посиленням ерозійних процесів тощо. При інтенсивному випасі худоби з екосистеми регулярно вилучають суттєву частку первинної продукції. Внаслідок цього змінюється не тільки склад біоти, але й кількість відмираючої фітомаси, що потрапляє в біологічний кругообіг, змінюється структура ґрунту, понижується надходження поживних речовин у ґрунт. Наслідки такого впливу деколи проявляються не відразу, але ефект накладається і зумовлює до суттєвих деградаційних процесів, здебільшого у випадку інтенсивного випасу [9].

Випас худоби в комплексі з вирубуванням дерев для господарських потреб визначені як головні причини дестабілізації екологічної ситуації в приполонинських лісах та криволіссях, порушення структури і втрати їхньої водорегуляційної та ґрунтозисної функції [8].

Випасання проводиться вздовж Головного вододільного хребта Чорногори, на полонинах довкола г. Петорос, таких як Менчул, Конец, Шешул, Гарменеска, Говческа, Ступи, Шумнеска та інших. Випасання відбувається навіть у буферній зоні Карпатського біосферного заповідника (КБЗ) на схилах г. Туркула, Гутин-Томнатика та в карі оз. Бребенескул. Це є наслідком недосконалого зонування території КБЗ та значним неузгодженням із функціонуванням полонин місцевого значення. На території Свидовецького ландшафту випасання проводиться як з південного, так і з північного макросхилу. Найбільшими полонинами є: Флантус, Керчя, Урда, Ярошеска, Косовська, Герешаска, Апецька, Татувський Грунь, Крачунеска, Стеришора та інші.

Від початку інтенсивного випасу на субальпійських луках знищено цілий пояс смерекових ліча у південно-західній частині Чорногори, тобто макросхил який в межах Рахівського району та південних схилах Свидовця [8].

Для розширення площ пасовищ вівчарі випалювали чагарниковий і чагарничковий покрив на схилах Головного Чорногірського хребта, а також на інших ділянках, що призвело до зменшення популяцій ялівцю сибірського (*Juniperussibiricus*), чорниці (*Vacciniummyrtilis*), сосни гірської (*Pinusmugus*), ісландського моху (*Cetrariaislandica*) та червонокнижних видів. Тепер інтенсивність випасання зменшилась, і на схилах спостерігаються процеси відновлення рододендрона карпатського (*Rhododendronkotschi*), тирлича жовтого (*Gentianalutela*) [9].

Припинення руйнування структури альпійсько-субальпійських фітоценозів Чорногірського і Свидовецького ландшафтів можна досягнути завдяки чіткому розмежуванню лісів від пасовищ і дотриманню в них особливих правил господарювання. До недавнього часу головних із таких правил вважали впровадження загінної системи випасу як основи раціонального пасовищного господарства на полонинах [8], але у зв'язку із зменшенням поголів'я овець та загальному занепаду полонинського господарства в Рахівському районі, підтвердженням чого є дані структури с/г угідь (табл. 2), потреба у ній втратила свою актуальність.

Окрім полонинського господарства, природні територіальні комплекси високогір'я Чорногірського та Свидовецького ландшафтів активно експлуатуються в рекреації. Зважаючи на факт, що вони є найвищими гірськими масивами нашої держави, з огляду природного різноманіття, придатності до рекреаційного використання в різні пори року, то вони користуються значною популярністю серед туристів та рекреантів. Використання геокомплексів в рекреаційних цілях зменшує негативний вплив на їхній екологічний стан та загальне функціонування, але також має ряд недоліків.

Будь-який антропогенний вплив супроводжується втручанням у функціонування геокомплексів. При значній кількості відвідувачів високогір'я Чорногори та Свидовця продовжується дигресія рослинного покриву та витогуванням, а також розвиток лінійної ерозії. На місцях проходження найпопулярніших туристичних маршрутів, наприклад: по Головному Чорногірському хребту на Говерлу, маршрут через Петрос на Говерлу та інші, продовжується розвиток стежкової дигресії, поширення якої носить загрозливий характер, оскільки це переважно території природо-заповідного фонду (Чорногірський заповідний масив КБЗ).

Найвищу частину Свидовецького ландшафту з вершинами Близниці відносяться до Свидовецького заповідного масиву Карпатського біосферного заповідника (КБЗ). По території масиву проходить декілька туристичних маршрутів, які в основному сконцентровані в східній його частині,

тобто в межах КБЗ. На цій ділянці розроблено 4 екотуристичні маршрути загальною протяжністю 89,4 км: 1 – «КПП КБЗ „Кісва” – пол. Флантус - г. Близниця» протяжністю 6,3 км; 2 – «КПП „Свидовець” - пол. Драгобрат - КПП „Драгобрат” - оз. Герешеска» протяжністю 15,5 км; 3 – «КПП „Кевелів” - потік Гропинець – пол. Гропа - г. Близниця - КПП „Драгобрат” - оз. Герешеска – КПП „Драгобрат” – пол. Драгобрат – потік Свидовець – КПП „Свидовець”» протяжністю 33,8 км; 4 – «КПП „Свидовець” - КПП „Драгобрат” - оз. Герешеска - КПП „Драгобрат” - КПП „Кевелів”» протяжністю 33,8 км [6].

Негативно на стан геокомплексів високогір'я впливає використання автотранспорту - стан доріг сильно погіршується і утворюються значні вибоїни в дощову погоду особливо на місцях поширення карпатського флішу та аргілітів, що приводить до розвитку лінійної ерозії. Такими негативними тенденціями характерними найголовнішим маркований туристичний маршрут Свидовця, який проходить через все альпійсько-субальпійське високогір'я ландшафту – „Закарпатський туристичний шлях (Рахівський район)”. Він починається від г. Темпа і підходить через г. Унгаряска, г. Стіг до г. Близниця, з півдня до нього примикає немаркований маршрут „З Рахова на г. Близниця”, а з півночі – маршрут, який проходить через перевал Околе [6].

Важливим кроком для покращення екологічного стану є розвиток зеленого туризму в межах високогірної частини як Чорногори, так і Свидовця. Близьким за своїм змістом і спрямуванням є екотуризм. Реалізація екотуризму повинна відбуватися на основі його сучасних засад, які закладені в його визначенні. На переконання Я.О. Мариняка екотуризм – вид туризму, що ґрунтується на туристичному попиті, тісно пов'язаний із туристичними потребами у пізнанні природи шляхом внесення вкладу у збереження екосистем при повазі інтересів місцевого населення, що переломлюється через акуратне ставлення до довкілля, а також поваги, підтримки постійної вигоди для місцевих громад [11, с. 246].

Екотуризм доцільно реалізовувати в нашому випадку на території високогір'я Чорногори і Свидовця, яка має природничу цінність (Карпатський біосферний заповідник). Екотуризм спрямований на охорону природного й культурного середовища ландшафту, який відвідують туристи. Він передбачає, що учасниками цих подорожей є люди з високою екологічною свідомістю.

Значною мірою потрібне регулювання кількості туристів на популярних маршрутах та їх загальної концентрації, повна заборона використання автотранспорту в межах території природо-заповідного фонду та частково – території іншого цільового призначення в межах високогір'я. Так, наприклад, значну роль у розміщенні туристичних маршрутів на високогір'ї Свидовецького ландшафту відіграло розташування високогірного гірськолижного курорту Українських Карпат на полонині Драгобрат, від якого відходить значна кількість одноденних маршрутів до найближчих

рекреаційних об'єктів, таких як г. Близниця, г. Близниця Велика, г. Стіг, вершини Жандарми, оз. Івор, а також у численні кари та цирки, які знаходяться в межах Карпатського біосферного заповідника. Натомість в західній частині альпійсько-субальпійського високогір'я Свидовця знаходиться значна кількість цікавих та цінних природних об'єктів. На основі існуючих стежок і польових доріг тут доцільно було б розробити туристичні маршрути. Наприклад, по межиріччі річок Середня Ріка та Кісва в сторону полонини Веденяска та г. Догяска; з с. Кобилецька Поляна до г. Кутяска Велика; на північній експозиції від с. Лопухів до г. Матияска [6].

Рекреаційну діяльність доцільно поєднати з традиційним пасовищним господарством, обмежуючи поголів'я худоби, залучати туристів до відвідування полонинських господарств, а також тим самим проводити популяризацію інших рекреаційних об'єктів та туристичних маршрутів.

На даний час альпійські луки (полонини), які були в користуванні колгоспів – радгоспів до проведення земельної реформи передані в землі запасу сільських рад за межами населених пунктів. Відповідно до Закону України № 5245-VI від 06.09.2012 “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розмежування земель державної та комунальної власності”, за межами населених пунктів землями сільськогосподарського призначення, тобто, полонинами, на яких місцеве населення випасало худобу – розпоряджається Держгеокадастр [5]. Який у свою чергу безсумнісно і хаотично ці території надає у приватну власність площею до 2-х га. Хоча, при проведенні роздержавлення колгоспів, проектами землеустрою передбачалась організація громадських пасовищ для ведення вівчарства і були прийняті відповідні розпорядження Рахівської РДА. Така парцелізація полонин приведе до неможливості впровадження засад раціонального екологічно безпечного використання території високогір'я на сам перед Чорногірського та Свидовецького ландшафтів.

Необхідно розробити нову концепцію використання високогірних ландшафтів з урахуванням співвідношення лісгосподарської, сільськогосподарської та містобудівної діяльності. Питання використання Чорногірського і Свидовецького ландшафтів повинно бути комплексне і повинно враховувати всі чинники, які впливають на формування високогірних природних територіальних комплексів та ландшафтів.

Висновки. Зважаючи на особливості природних умов, важкодоступність території високогір'я Чорногори та Свидовця, значне розчленування рельєфу (особливо високогірної місцевості різко ввігнутого давньольодовиково-ерозійного субальпійського високогір'я), тут історично складені такі види господарської діяльності як: високогірні природні пасовища для тваринництва (полонинське господарство) та рекреація, які разом із природоохоронною діяльністю є визначальними у структурі функціонального використання території.

Альпійсько-субальпійське високогір'я Чорногірського та Свидовецького ландшафтів є найвищою ділянкою водозбору р. Чорна Тиса та р. Біла Тиса, де необдумане втручання людини на природні територіальні комплекси, їх взаємозв'язки та динаміку, втручання в навколишнє середовище загалом та його забруднення в результаті господарювання, вплив на якісний та кількісний склад ґрунтово-рослинного покриву, можуть мати негативні наслідки не лише для самого високогір'я, а й для всього басейну річки Тиса.

Важливо розуміти, що збереження навколишнього середовища постає головним завданням при розробці концепцій використання природних територіальних комплексів високогір'я. Це дає стратегічні гарантії використання всього спектру ресурсів даної території в майбутньому. При цьому необхідно враховувати значимість ресурсів високогір'я у системі господарювання місцевого населення.

Органам територіального місцевого самоврядування (сільські ради) на базовому рівні необхідно активно пропагувати економіко-екологічні вигоди зайняттям зеленим туризмом серед власників особистих селянських господарств.

Необхідно на міждержавному рівні розробити стратегічне моделювання та прогнозування використання природних територіальних комплексів високогір'я на прикладі Чорногірського та Свидовецького ландшафтів верхньої Тиси, при яких будуть враховані всі чинники, які впливають на використання території у стратегічному плані і будуть враховані екологічні аспекти при організації господарської діяльності.

Список літератури

1. Антошик, О. Збереження озер та приозерних територій високогір'я Свидовецького масиву Українських Карпат / О. Антошик // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – Львів: Видав. Центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. – Вип. 45. – С. 267-275.

2. Гамор Ф.Д. Гірським регіонам-сталий розвиток. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cbr.nature.org.ua/public/hirstal.htm>

3. Дигрессия биогеоценотического покрова на контакте лесного и субальпийского поясов в Черногоре / Под. Ред. К.А. Малиновского - К: Наук. Думка, 1984. – 208 с.

4. Еган Е. Економічне положення руських селян в Угорщині. Меморандум / Е. Еган. – Львів, 1901. – 40 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eganfond.com.ua/memorandum.php>

5. Закон України Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розмежування земель державної та комунальної власності. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5245-17>

6. Карабінюк М.М. Перспективи розвитку екологічного туризму в альпійсько-субальпійському високогір'ї ландшафту Свидовець / М.М. Карабінюк // Перспективи розвитку

сільського та екологічного туризму в Україні: збірник тез I Міжнародна науково-практичної конференції. – Березне. – 2016. – С. 127 – 128.

7. Клапчук В. М. Проблеми полонинського господарства Гуцульщини в другій половині XIX – першій третині XX століть / В. Клапчук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Серія «Історичні науки». – Острог, 2009. – Вип. 14. – С. 120–133.

8. Климишин О. Оптимізація, охорона і раціональне використання рослинності високогір'я та верхньої межі лісу Українських Карпат / О. Климишин // Вісник Львів. ун-ту. ім. Івана Франка. Серія біолог. – 2010. – Вип. 54. – С. 27-40.

9. Койнова І. Б. Сучасний антропогенний вплив на природні комплекси Чорногірського масиву Українських Карпат / І. Б. Койнова, І. М. Рожко // Вісник Львів. ун-ту. Серія геогр. – 2009. – Вип. № 37. – С. 250–259.

10. Малиновський К. А. Карпатські полонини і полонинське / К. А. Малиновський // Праці наукового товариства ім. Шевченка. екологічний збірник "Екологічні проблеми Карпатського регіону" / К. А. Малиновський. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2003. – С. 293–309.

11. Мариняк Я. Екологічний туризм в Україні: стан та перспективи розвитку / Я. Мариняк // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету. – № 2. – 2004. – С. 244 – 247.

12. Мельник А.В. Українські Карпати: еколого-ландшафтознавче дослідження. – Львів. – 1999. – 246 с.

13. Рожко І. М. Екологічні проблеми рекреаційного використання Чорногірського масиву Українських Карпат / І. М. Койнова, І. Б. Койнова, В. П. Матвіїв // Мат-ли. між- нар. наук.-практ. конф., присвяч. 25-річчю Карпатського націон. природн. парку. – Яремча, 2005. – С. 157 – 161.

14. Рожко І. М. Географо-екологічні маршрути Чорногори: навч. Посібник / І.М. Рожко, В. П. Матвіїв, В.П. Брусак. – Львів: Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 224 с.

15. Терлецький М. О. Збалансоване природо-користування на гірських територіях (на прикладі Чорногірського масиву Українських Карпат) / М. О. Терлецький // Мат-ли другої міжнар. наукової конф. "Екологія, неоекологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природо-користування". – Харків, 2013. – С. 138 – 140.

16. Терлецький М. О. Оптимізація природо-користування в межах Чорногірського масиву Українських Карпат / М. О. Терлецький // Реалії, проблеми та перспективи розвитку географії в Україні: Матеріали XV-ої студентської наукової конференції (Львів, 15 травня 2014 р.). – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – С. 133 – 138.

17. Тиводар М. П. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст.: Історико-етнологічне дослідження / М. П. Тиводар. – Ужгород: Карпати, 1994. – 560 с.

18. Чорногірський географічний стаціонар: [навчальний посібник]. – Львів: видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 132 с.

19. Král J. Svidovec v Podkarpatské Rusi. Sídla obyvatelství. Hospodářské využití / Král. – Praha, – 1927. – 126 s.

20. Peresoliak V., Peresoliak R. Green tourism impact on the social development of the village settlements / V. Peresoliak, R. Peresoliak // System for sociological facilitation of transborder cooperation. Proceedings of international scientific – practical conference (Nyiregyhaza, Hungary, September 24-25,

2014) Uzhgorod National Universiti,2014-2(13).- S.289-294.

21. Sitko I. Timberline Changes in Relation to Summer Farming in the Western Chornohora (Ukrainian Carpathians) / I. Sitko, M. Troll // Mountain Research and Development. – Vol 28 No 3/4. – 2008. – S. 263–271.

22. Troll M. Pasterstwo w zachodniej Chornohorze (Karpaty Ukrainskie) w ujęciu przestrzennoczasowym / M. Troll, I. Sitko // Chornohora. Przyrod i czlowiek. – Krakow. – 2006. – S. 111 – 140.

Нафикова Э.В.

кандидат географических наук, доцент

Красногорская Н.Н.

доктор технических наук, профессор

Белозерова Е.А.

ассистент

Соколова О.В.

магистрант

ФГБОУ ВО «Уфимский государственный авиационный технический университет, г. Уфа, Российская Федерация»

ВОЗДЕЙСТВИЕ АСТРОНОМИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ НА ГИДРОЛОГИЧЕСКИЙ РЕЖИМ ВОДОТОКА

THE IMPACT OF ASTRONOMICAL PROCESSES ON THE HYDROLOGICAL REGIME OF THE WATERCOURSE

Nafikova E.

kandidat geographical sciences, docent

Krasnogorskaya N.

doktor technical sciences, professon

Belozerova E

assistent

Sokolova O.

magistrant

Ufa State Aviation Technical University, Ufa, Russian Federation

АННОТАЦИЯ

Рассмотрены количественные и качественные зависимости изменения гидрологического режима водотока от влияния астрономических параметров: приливных процессов Солнца и Луны, нестабильности вращения Земли, солнечной активности. Анализ в области воздействия астрономических изменений на гидрологический режим водотока показал, что существует влияние на гидрологический режим водотока астрономических процессов. Однако воздействие астрономических процессов рассматривается в публикациях исследователей дифференцированно. Исследовано непосредственное влияние астрономических процессов на параметры, формирующие водный режим водотока (например, на климатические и геологические).

ABSTRACT

Are analyzed quantitative and qualitative the dependences of changes in the hydrological regime of the watercourse on the influence of astronomical parameters: tidal processes of the Sun and moon, instability of the Earth's rotation, solar activity. Analysis of the effects of astronomical changes on the hydrological regime of the watercourse shows that there is certain impact on the hydrological regime of the watercourse astronomical processes. However, the impact of astronomical processes is considered in publications of researchers differently. Is investigated the direct influence of astronomical processes on the parameters that forms the water regime of the watercourse (e.g. climatic and geological).

Ключевые слова: гидрологический режим, водоток, астрономические параметры, приливные процессы Солнца и Луны, нестабильность вращения Земли, солнечная активность, расход-приход лучистой энергии Солнца

Keywords: hydrological regime, water flow, astronomical parameters, tidal processes of the Sun and moon, the instability of the Earth's rotation, solar activity, consumption-the arrival of radiant energy from the Sun

Управление водными ресурсами предполагает оценку состояния водотока не только “на данный момент”, но и прогноз на будущее экологического состояния водного объекта на региональном и/или на бассейновом уровне. Оценка и прогнозирование геоэкологического состояния водотока используются при принятии решений реализации природоохранных мероприятий.

В связи с этим прогнозирование риска возникновения опасных природно-техногенных процессов на водотоке является весьма актуальным.

В современных условиях антропогенная деятельность стала оказывать влияние не только на качество природных вод, но и на водный режим [3].

Обострение дефицита пресной воды является самой серьезной угрозой устойчивому развитию человечества, что отмечено в решениях Конференции ООН по окружающей среде и развитию в Рио-де-Жанейро в 1992г. («Повестка дня на XXI век»), Всемирного саммита по устойчивому развитию, IV Всемирного водного форума в Мехико в 2006г. и других крупнейших международных форумов и круглых столов начала нового тысячелетия. рациональное использование водных ресурсов и решение проблем с водоснабжением уже в 2000г. поставлены на первый план для достижения Целей Развития Тысячелетия (Millennium Development Goals – MDGs), заявленных мировыми лидерами в ООН в Нью-Йорке, ставшими в настоящее время объединяющим центром глобального развития [3].

Необходимыми элементами рационального использования и охраны водных ресурсов является оценка состояния водотоков «в настоящее время» и осуществление одновременного прогноза как количественного, так и качественного его состояния.

Такой подход приобретает особую актуальность и является необходимым условием предварительной оценки при проектировании, при оценке дополнительного использования водного объекта, а также может служить практической основой для рациональной эксплуатации водных объектов. Исследованию влияния астрономических параметров на природные процессы посвящено большое количество отечественных и зарубежных публикаций [2;4;6].

В настоящее время выдвинуто несколько гипотез климатообразующих причин и характера многолетних колебаний глобальной температуры воздуха и водных ресурсов Земли в зависимости от глобально-космических факторов. Наиболее известные среди них гравитационно-геологическая, атмосферно-океаническая, солнечная, кометно-метеоритная, космогеобиосферная [4].

Среди факторов, влияющих на климатические процессы, в первую очередь, выделяют **солнечную активность** [2;6;8]. Исследователи Г. Винделиус, П. Туккер и Р. М. Шагиев [11] считают, что значительную роль в динамике гидроклиматических процессов играет динамика барицентра

Солнца¹. Однако результаты прогнозов ученых, выполненных на основании анализа и расчетов траектории барицентра, в отношении ожидаемых катастрофических гидроклиматических явлений не оправдались [4]. В работах [2;6] отмечается, что для исследования влияния космических факторов на циркуляцию атмосферы необходимо учитывать вековой цикл (80–90-летний) и 11-летние периоды роста и спада солнечной активности.

Рядом авторов [6;11] выявлены количественные и качественные связи изменения уровня Каспийского моря в зависимости от солнечной активности. Разработана методология сравнения многолетних рядов солнечной активности и геофизических процессов различных масштабов. Показана зависимость колебаний детерминированных составляющих геофизических процессов, в том числе стока Волги и уровня Каспийского моря от солнечной активности предшествующих периодов. Выполнены прогнозы стока Волги и уровня Каспийского моря до середины XXI в. Предложена гипотеза о механизмах, определяющих влияние многолетних колебаний солнечной активности на изменения некоторых геофизических процессов, включая климатические, через определенные длительные периоды времени.

Астрономические параметры **приливных процессов**, являясь предикторами атмосферных процессов [7], деформационных процессов земной поверхности и приливных процессов Мирового океана, соотносимы с гидрологическим режимом водотоков. Обращение Земли вокруг барицентра системы Земля–Луна и обращение системы Земля–Луна вокруг Солнца модулируют амплитуды суточных колебаний притока солнечной радиации и атмосферных приливов, усложняя внешний форсинг атмосферных процессов, регулирующих гидрологические явления.

Известны работы, по исследованию приливных процессов Солнца и Луны в геологических процессах [7], которые, в свою очередь, оказывают влияние на формирование опасных природно-техногенных процессов на водотоке.

Приливное возмущение потенциала Солнца, Луны и планет деформирует уровенную поверхность планеты: действие приливных сил вызывает растяжение или сжатие отдельных областей земной поверхности, что сказывается на метеорологических и гидрологических характеристиках водотоков данных участков [10].

Вращение Земли отражает множество астрономических и геофизических явлений, происходящих на поверхности нашей планеты, в ее недрах, атмосфере и океанах, а также в ближнем космосе. Так или иначе, все явления, приводящие к перераспределению масс оболочек Земли и момента импульса между ними, влияют на ее вращение. Среди них – вариация приливного потенциала, обусловленного действием небесных тел, из-

¹ Центр массы всех объектов Солнечной системы, постоянно перемещающийся из-за движения планет.

менения момента импульса ветров, течений, таяния ледников, влияния годового цикла возбуждения атмосферы, ураганного явления El Nino, процессы в мантии и ядре, землетрясения и многое другое [5; 8;11].

На основании исследований природы синоптических процессов (формирующих гидрологический режим водотока) и скорости вращения Земли Н. С. Сидоренковым [11] разработан способ прогноза гидрометеорологических характеристик, который позволяет составлять метеорологические прогнозы с суточным разрешением и на срок до одного года. Оправдываемость прогнозов температуры воздуха по данному методу составляет около 75 %.

Некоторые исследователи [1-2; 5; 7-11] отметили явную связь между моментом импульса планет и годовым стоком рек России, что позволило Е. А. Леонову [4] разработать методику сверхдолгосрочного прогнозирования стока рек с позиции глобально-космической парадигмы формирования речного стока.

Таким образом, анализ в области воздействия астрономических изменений на гидрологический режим водотока показал:

1. Влияние на гидрологический режим водотока астрономических процессов солнечной активности, приливных процессов Солнца и Луны, нестабильности вращения Земли. Однако воздействие астрономических процессов рассматривается в них дифференцированно.

2. Непосредственное влияние астрономических процессов на параметры, формирующие водный режим водотока (например, на климатические и геологические). Но не исследована их связь с водным режимом рек.

3. Зависимость климатических и гидрологических параметров от астрономических процессов. К сожалению, результаты исследований носят описательный характер, без выявления математических зависимостей и исследования запаздывающего влияния астрономических параметров на гидрологический и метеорологический режим водотока.

Список литературы

1. Абдулсаматов Х. И. Естественные закономерности солнечного излучения определяют вариации климата Земли / Х. И. Абдулсаматов // Тр. Всерос. конф. ВАК – 2007. – Казань, 2007. – С.181-183.

2. Кондратьев К. Я. Солнечная активность и климат. 2. Прямое воздействие изменений внеатмосферного спектрального распределения солнечной радиации / К. Я. Кондратьев, Г.А. Никольский // Исследования Земли из Космоса. – 1995. – №6. – С. 3-17.

3. Красногорская, Н. Н., Геоэкологическая оценка и прогнозирование опасных природно-техногенных процессов на водосборе реки / Н. Н. Красногорская, Э. В. Нафикова. - Москва: Изд-во Инновационное машиностроение, 2015. – 242 с.

4. Леонов Е. А. Космос и сверхдолгосрочный гидрологический прогноз / Е. А. Леонов. – СПб.: 2010. – 352 с.

5. Орлов И. А. Эволюция синоптических процессов и долгосрочный прогноз температуры воздуха в Европейской части России: дис. ... канд. геогр. наук: 25.00.30 / Орлов Илья Анатольевич. – М., 2009 – 149 с.

6. Соловьева Н. Н. Исследование зависимости колебания уровня Каспийского моря от солнечной активности / Н. Н. Соловьева. – СПб.: изд. РГГМУ, 2004. – 70 с.

7. Сидоренков Н. С., Атмосферные процессы и вращение Земли / Н. С. Сидоренков. – СПб.: Гидрометеоиздат, 2002. – 366 с.

8. Чижевский А. Л. Космический пульс жизни. Земля в объятиях Солнца. Гелиотараксия / А. Л. Чижевский. – М., 1995. – 766 с.

9. Barkin Yu. V. A mechanism of variation of the Earth rotation at different timescales / Yu. V. Barkin // In Polar Motion: Historical and Scientific Problems. ASP Conferens Series. – 2008 – №5. – P. 373-379.

10. Greiner M. H. Westward drift motions of the Earth's core and the Earth's rotation / M. H. Greiner // Gerlands Beitr. Geophys., 1986, 95, №4. – PP. 341 – 351.

11. Windelious G. Solar motion ...Seismicity...Climate.../ Windelious G., Tucker P. – October Drothmingholm, Sweden, 1988 – 41 p.

*Яковенко Н.В.**доктор географических наук, профессор, зав. кафедрой социально-экономической географии и регионоведения, Воронежский государственный университет**Комов И.В.**кандидат географических наук, профессор, зав. кафедрой социально-экономической географии и регионоведения, Воронежский государственный университет***ИНТЕГРИРОВАННЫЕ СТРУКТУРЫ КАК ОСНОВОПОЛАГАЮЩИЙ ФАКТОР РАЗВИТИЯ АПК****INTEGRATED STRUCTURES AS A FUNDAMENTAL FACTOR OF AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX DEVELOPMENT***Yakovenko N.V.**Doctor of Geography, Professor, Head of the Chair of Social and Economic Geography and Regional Studies, Department of Geography, Geoecology and Tourism, Voronezh State University,**Komov I.V.**PhD in Geography, Associate Professor of the Chair of Social and Economic Geography and Regional Studies, Department of Geography, Geoecology and Tourism, Voronezh State University***АННОТАЦИЯ**

На современном этапе развитие интеграционных отношений в АПК характеризуется нестабильностью и фрагментарностью, отсутствием механизма поиска инноваций и инвестиций, эффективных форм и способов государственного регулирования и поддержки, усугубляется различными рисками и сдерживается ограничениями со стороны региональных и местных органов власти, что происходит на фоне динамических изменений в становлении многообразных форм собственности и хозяйствования в экономике России. В статье раскрыты особенности формирования интегрированных структур как основополагающего фактора развития АПК. Представлена классификация интегрированных структур в АПК, показано их влияние на интенсификацию и повышение экономической эффективности развития аграрного сектора.

ABSTRACT

At the present stage the integration relations development in the agro-industrial complex is characterized by instability and fragmentation, the lack of a search algorithm of innovations and investments, effective forms and methods of state regulation and support. This is compounded by a variety of risks and constrained by the limitations of regional and local authorities, what is happening on the background of the dynamic changes in the development of diverse forms of ownership and management in the Russian economy. The features of formation of the integrated structures as a fundamental factor of agro-industrial complex development are revealed. The classification of the integrated structures in agro-industrial complex is represented. It shows their influence on the intensification and improvement of economic efficiency of the agricultural sector development.

Ключевые слова: АПК, интегрированные структуры, экономическое поведение**Keywords:** agro-industrial complex, integrated structures, the economic behavior.

Эффективность функционирования агропромышленного комплекса в значительной степени определяется системой экономических отношений между партнерами АПК. Посредством экономических отношений реализуются экономические интересы предприятий в процессе производственной деятельности и при обмене ее результатами. Современное состояние экономики и отсутствие достаточной возможности у сельскохозяйственного производства оказывать влияние на третью сферу АПК подчеркивают особую актуальность формирования в РФ совершенных производственно-экономических отношений между отраслями АПК на основе совершенствования интересов участников и реализации прав собственности, направленных на формирование единых правил экономического поведения. На современном этапе развития российской экономики происходят активные процессы интеграции в различных сферах народного хозяйства. Путем объединения, и перегруппировки предприятий появляются новые интегрированные

структуры. Процесс формирования компании сложного типа, часто представленных в виде финансово-промышленных групп, холдингов, и других формах, берет начало из нефтяной промышленности, и сейчас распространяется и на другие виды экономической деятельности. Так, возросшая конкуренция на товарных рынках России обусловила необходимость резкой активизации процессов создания крупных интегрированных структур, прежде всего, в сельском хозяйстве.

Данной проблеме уделяется достаточно много внимания со стороны научных исследований, разработаны пути по усовершенствованию интеграционных процессов. Ранее нами были приведены преимущества интеграции. В развитии интеграционных процессов на пост - советском пространстве приобретает особое значение в условиях глобализации и кризиса во многих странах мира, которые будут лишь усугубляться [1, с. 14].

Исследование теоретических вопросов показало, что в сложившейся экономической ситуации

развитие интегрированных структур является основополагающим фактором повышения эффективности функционирования агропромышленного комплекса. Ключевой особенностью их развития становится синтез горизонтальных и вертикальных связей, внедрение элементов кластеризации, что обуславливает принципиально новые условия взаимодействия. В большей степени этому способствуют процессы глобализации, результат влияния которых на хозяйственную деятельность имеет многовекторный характер. С одной стороны - существенно обостряется конкурентная борьба за внешние и внутренние рынки, с другой - расширяются возможности по привлечению инвестиций, доступу к инновациям, обеспечивается экономия ресурсов.

Интеграционная динамика стала наиболее характерной чертой организационного развития бизнеса второй половины XX века. В основе менеджмента интегрированной структуры лежит принцип взаимообусловленности систем управления участников надфирменной структуры: с одной стороны, ее образование и функционирование являются продуктами систем управления образующих объединение организаций, а с другой - она сама является источником управленческого воздействия на эти составляющие, то есть обладает собственной системой управления, объектом приложения которой является.

Поиск оптимальных производственных и управленческих структур и их апробация привели к появлению и развитию организационных форм, основанных на разнообразных комбинациях малого, среднего и крупного бизнеса, что обусловило необходимость оперирования понятием «группы компаний» – интегрированной корпоративной структуры (ИКС), построенной на основе различных сочетаний элементов группирования организаций.

Интеграцию рассматривают как процесс синтетизирования, соединения отраслей и как складывающуюся на каждом этапе систему взаимоотношений и связей между ними. В рамках процесса интеграции понимается системное планомерное соединение, сращивание связанных в единый производственный цикл специализированных структурных подразделений в целях установления рациональных форм объединения, что обеспечивает наивысшую эффективность производства, решение социальных и экономических задач.

Основная цель процесса интегрирования – создание интеграционной структуры способной обеспечить конкурентоспособность предприятий АПК и получить прибыль, обеспечить устойчивое положение на рынке и прибыльность хозяйственной деятельности в долгосрочной перспективе. Безусловно, конкретные цели каждого участника интеграционного процесса в АПК могут немного отличаться от общей, а может, и противоречить целям других участников интегрированной структуры. Однако все конкретные цели отдельных участников подчинены одной единой цели.

Создание агропромышленных структур является важным элементом, который помогает участникам в адаптации к рыночной экономике. Эти организации, имеют большие масштабы, они накапливают большое количество трудовых, имущественных и финансовых ресурсов, формируют рабочие места, более результативно используют сырье и материалы, быстрее внедряют достижения научно-технического прогресса в производство. В последние 6-7 лет интеграционные процессы в агропромышленном комплексе (АПК) получают все большее распространение, при этом, как правило, речь идет о вертикальной интеграции (реже о горизонтальной интеграции).

Интегрированные структуры горизонтального типа — группы предприятий и организаций, осуществляющих производство на одних и тех же стадиях или производящих одну и ту же продукцию. Горизонтальная интеграция предполагает высокую степень концентрации производства, поэтому жестко контролируется со стороны Федерального агентства по антимонопольной политике.

Интегрированные структуры вертикального типа — формирования, участники которых задействованы в производстве одних и тех же или сопряженных видов продукции, участвуя на разных технологических стадиях товародвижения: от сельскохозяйственного сырья до определенных видов продуктов питания. К этому типу относятся «Черкизовский мясокомбинат», «ЭФКО», «Руссагро». В этих и других структурах сформирована полная цепочка производства — от выращивания скота в хозяйствах до реализации мясной продукции.

В настоящее время агропромышленные интегрированные формирования характеризуются большим разнообразием по организационно-правовым формам, составу участников, видам, масштабам деятельности, формам собственности, структуре построения (табл.1)[2].

Деятельность интегрированных структур в агропромышленном комплексе оказывает влияние на:

- стабильность финансово-экономического положения предприятий-смежников посредством определения и согласования взаимовыгодных интересов и производственно-коммерческих связей;
- повышение эффективности использования ресурсного потенциала соучредителей, планомерно трансформируя его в производственный потенциал, за счет увеличения промежуточного спроса, роста результативности управления, кооперации и согласования производственно-хозяйственной деятельности;
- расширение рынка сбыта продукции интегрированных соучредителей;
- повышение эффективности противостояния процессам инфляции и действиям спекуляции торгово-посреднических структур при приобретении производственных ресурсов и реализации для предприятия конечной продукции;

• централизацию финансовых средства и направление их на устранение диспропорций и негативных явлений;

• расширение возможности управления окончательной отпускной цены для формирования конечного агропромышленного продукта.

Таблица 1

Классификация интегрированных формирований в агропроизводстве

Признаки классификации	Типы интегрированных формирований	
1. Отраслевая принадлежность и характер деятельности доминирующего собственника	Родственного типа	1. Поставщики средств производства
		2. Сельскохозяйственные организации
		3. Переработчики сельскохозяйственной продукции
		4. Поставщики производственных услуг
	Неродственного типа	5. Торговые организации
		6. Компании, не связанные с сельским хозяйством
	7. Смешанного типа	
2. Принцип объединения	1. Производственно-технологический	
	2. Имущественный	
3. Направление взаимосвязей	1. Горизонтальные (интеграция «назад»)	
	2. Вертикальные (интеграция «вперед»)	
	3. Диверсифицированные	
4. Характер установленных взаимосвязей	1. Договорные	
	2. Имущественные	
	3. Ассоциативные	
5. Происхождение капитала	1. Ассоциативное	
	2. Корпоративное	частный капитал
		государственный капитал
смешанного типа		
6. Способ концентрации собственности	1. Присоединение к интегратору	
	2. Слияние при потере хозяйственной самостоятельности	
	3. Преобразование путем покупки акций	
7. Вид связей при образовании	1. Наемного типа	
	2. Добровольного типа	
8. Территориальный охват	1. Федеральные	
	2. Межрегиональные	
	3. Региональные	
	4. Местные	
9. Приобретенный статус участников	1. С сохранением юридического лица («мягкая форма»)	
	2. Без сохранения юридического лица («жесткая» форма)	
10. Организационная форма	1. Агропромышленное предприятие (формирование)	
	2. Агрофирма	
	3. Агропромышленное объединение	
	4. Агропромышленный комбинат	
	5. Научно-производственное общество	
	6. Агрохолдинг	
	7. Финансово-промышленная группа	
	8. Ассоциации (союзы)	
	9. Кластеры	
11. Размер	1. Малые	
	2. Средние	
	3. Крупные	

В заключение отметим, что агропромышленная интеграция выступает важнейшим фактором интенсификации и повышения экономической эффективности аграрного сектора. Его развитие в России должно обеспечить как более полное использование имеющихся резервов и эквивалентный обмен между всеми звеньями производства, так и наиболее оптимальное сочетание интересов государства, товаропроизводителей и потребителей.

Список литературы

1. Ушачев И.Г. Стратегические подходы к развитию АПК России в контексте межгосударственной интеграции // АПК: экономика, управление. 2015. №1. С. 3–16.

2. Чуканов В.В., Анциферова О.Ю. Интегрированные формирования в региональном АПК // Электронный ресурс. Url.: <http://www.edu68.ru/nauka/279-integrirrovannye-formirovaniya-v-regionalnom-apk.html>.

ECONOMIC SCIENCES

Герасимов Б.Н.

*доктор экономических наук, профессор, профессор
кафедры менеджмента Международного института рынка, г. Самара, Россия*

СТРУКТУРА ОЦЕНКИ ПРОФЕССИОНАЛИЗМА УПРАВЛЕНЦЕВ

THE STRUCTURE OF THE ASSESSMENT PROFESSIONALISM OF MANAGERS

Gerashimov B.N.

*doctor of economic Sciences, Professor, Professor department
of management, International market Institute, Samara, Russia*

АННОТАЦИЯ

В статье представлена структура и содержание подпроцесса оценки профессионализма менеджеров в рамках процесса управления персоналом. Структура данного подпроцесса включает комплекс задач всего управленческого цикла. Проектирование и внедрение этого подпроцесса показало жизнеспособность выбранной методологии.

ABSTRACT

Subprocess of the control of the professionalism of managers is represented as a part of the control system. There it is given the structure of this subprocess in the form of a system model. The inculcation of the subprocess of control over the professionalism of managers demonstrates the viability of the chosen methodology and can be recommended for modern organizations.

Ключевые слова: организации, система, оценка профессионализма управленцев, подпроцесс, оценка, модель.

Keywords: organization, system, professionalism of managers, subprocess, evaluation, model.

Как известно, многие специалисты в организациях периодически проходили аттестацию в процессе трудовой деятельности и ощутили на себе существующую систему оценки профессионализма специалистов и управленцев. При этом очень редко определяется уровень профессионализма работников по предельным шкалам. Чаще всего, выявляется только соответствие занимаемой должности [13-14].

Рассмотрим построение подпроцесса управления оценкой профессионализма управленцев. Данный подпроцесс весьма редко встречается в литературе и практике деятельности кадровых подразделений продвинутых организаций.

На самом деле принятие решения о разработке данного подпроцесса должно быть обусловлено необходимостью регулярного установления объективных значений параметров профессионализма всех категорий управленцев организации. Кроме того, необходимо соотнесение этих параметров с существующими нормативами для принятия последующих управленческих решений из традиционного их спектра.

Целью оценочной деятельности является также повышение качества процесса измерения состояния профессионализма управленцев. Кроме того, определяется текущее состояние данного участка деятельности службы управления персоналом и понимание руководителями необходимости повышения уровня этого вида деятельности в организации [6].

Смысл введения данного подпроцесса в процесс управления персоналом в той или иной организации заключается, как правило, в неудовлетво-

рительном состоянии отдельных сфер деятельности организации. Это непосредственно оказывает влияние на качество и эффективность выполнения планов, задач и заданий, нарушение трудовой дисциплины, текучесть кадров и наличие других негативных факторов. Важно отметить, что все эти факторы не удалось изжить другими способами, несмотря на все прилагаемые усилия [3, 7].

Однако передовые организации преодолели многие недостатки и противоречия, свойственные большинству подобных организаций, так как они заботятся о постоянном повышении требований к методикам проведения оценки профессионализма для более объективной оценки качества и эффективности деятельности управленцев. Также они стремятся установить высокую планку профессионализма управленцев и стараются её наращивать, включая новые параметры для их измерения.

В литературе нет особых указаний по назначению, содержанию и месту подпроцесса управления оценкой профессионализма управленцев в системе (подсистеме) управления персоналом. Мало материалов и на тему оценивания профессионализма управленцев прозвучало и в научных публикациях, диссертационных исследованиях, на крупных конференциях семинарах по обмену опытом практиков организаций. Практически во всех серьезных учебных изданиях по управлению персоналом присутствуют материалы по оценке различных категорий работников организаций. Большинству управленцев известны, в основном, методы оценки, технология её подготовки и проведения, ожидаемые и фактические результа-

ты, а также последствия этих результатов в организации.

Управление оценкой профессионализма управленцев – это деятельность, осуществляемая для установления уровня компетентности профессионального специалиста в управленческой деятельности, включающая совокупность состояний некоторых заданных параметров [8]. В рамках существующих процессов (подсистем) управления персоналом, описанных в современной литературе, этот подпроцесс отсутствует. Скорее всего, из-за отсутствия удовлетворительных методик.

Основные результаты оценки профессионализма управленцев весьма важны, так как существенно влияют на судьбу данного работника в организации. Например, при определенных значениях оценки управленцев могут возникнуть управленческие решения по продвижению управленца на новые должности или наоборот. При определенных результатах специалист может рассчитывать на существенное продвижение по служебной лестнице в организации сразу или в обозримом будущем.

Поэтому включим подпроцесс управления оценкой профессионализма управленцев на определенное место в модель процесса управления персоналом, которая представлена в работе [1]. Все возможные последствия реализации управления оценкой профессионализма управленцев показаны информационными связями на рис. 1. При этом добавлен еще один подпроцесс «Управление развитием управленца». Это логично, так как надо не только измерять уровень профессионализма управленцев, но и развивать его в течение определенного времени. Результаты оценки профессионализма также могут повлиять на повышение категории управленца в рамках занимаемой должности [9]. Кроме того, последние изменения могут вести к постепенному росту должностного оклада и/или размеров премиальных выплат. Негативные значения оценки важнейших параметров деятельности управленцев по результатам оценки профессионализма управленцев могут привести к изменениям в обратную сторону,

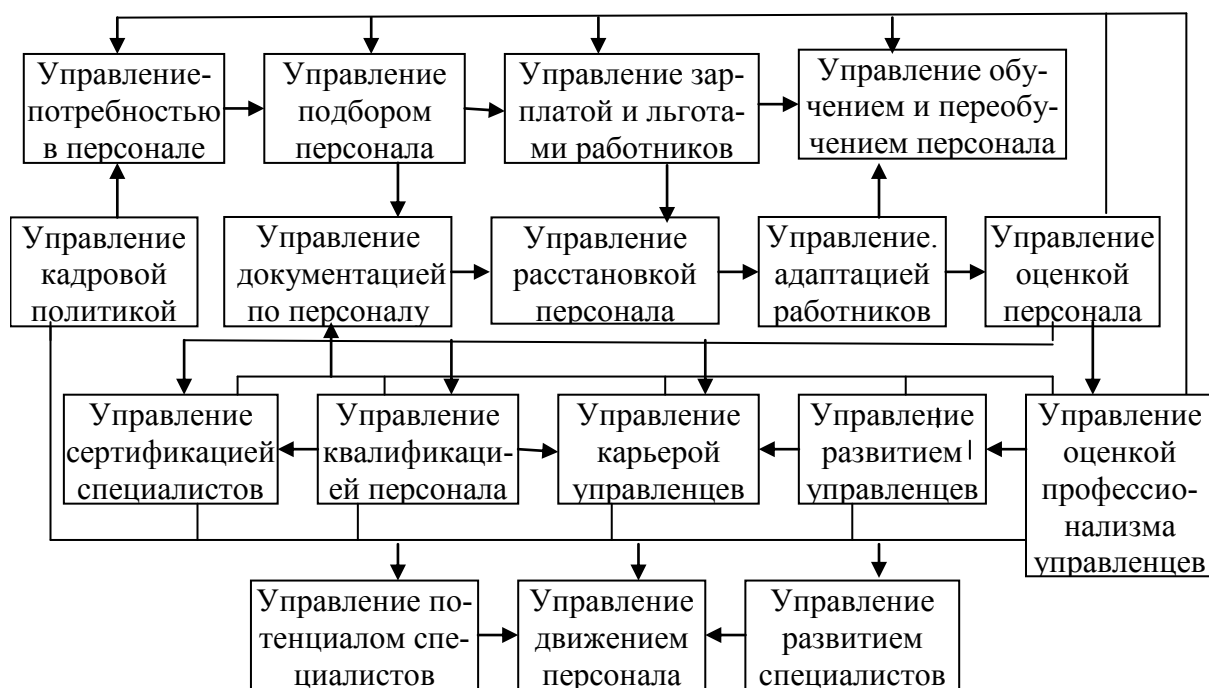

Рис. 1. Модель процесса управления персоналом

т.е. они могут сказаться и на должности, и на зарплате. Но выполнение санкций против работника могут быть задержаны в случае изменения результатов оценки в заданные сроки или в случае его участия в каких-либо мероприятиях по развитию (повышению квалификации) управленца (курсы, тренинг, стажировка и т.д.). При этом может быть выполнена повторная оценка профессионализма управленца. Оценка профессионализма управленцев выполняется с такой периодичностью, чтобы была заметна динамика значений параметров профессионализма управленцев по выбранным периодам.

Концепция подпроцесса управления оценкой профессионализма управленцев содержит формулирование понятных и прозрачных правил оценки профессионализма управленцев в организации и получение периодических и объективных оценок их деятельности. Наконец, это важно для информирования работников с момента их поступления в данную организацию о необходимости пройти соответствующую процедуру с определенной периодичностью. «Концепция» определяет сферы деятельности службы управленческого аппарата организации, а также распределяет всю деятельность в рамках этого процесса на конкретные

участки деятельности и закрепляет зоны ответственности. Содержание «Концепции» регламентирует весь процесс оценки профессионализма управленцев, процесс управления им и однозначно отвечает на следующие вопросы:

как производится оценка управленцев?

как часто и когда происходит оценка профессионализма?

кто отвечает за оценку профессионализма управленцев?

В «Концепции» сообщается, какая именно используется методика оценки работников, в т.ч. управленцев. При этом указываются её отличительные особенности и краткая характеристика. «Концепция» разрабатывается кадровой службой, обсуждается в подразделениях организации, подписывается директором (зам. директора) по персоналу. Кроме того, она содержит визы согласования некоторых структурных подразделений организации, в т.ч. правового отдела, отдела труда и заработной платы и др.

Разработанная «Концепция» подвергается экспертизе в компетентных организациях. По результатам обсуждения в организации и/или экспертизы в него могут вноситься возможные изменения и дополнения. Особую роль в обсуждении «Концепции» принадлежит профсоюзам организации, которые защищают права работников. После обсуждения и внесения изменений происходит утверждение «Концепции» генеральным директором организации, и оно вступает в силу и будет действовать в течение определенного времени до внесения серьезных изменений [6, 8].

Так как подпроцесс управления оценкой профессионализма управленцев обладает всеми необходимыми системными свойствами: системность, процессность, функциональность, непрерывность и т.д., в дальнейшем будем этот подпроцесс представлять в системном контексте: **система управления оценкой профессионализма управленцев** (СУОПУ).

Разработка базовых системных параметров позволяет приступить к проектированию отдельных элементов СУОПУ организации в соответствии с работой [13]. В качестве таких элементов выбраны функциональные задачи управления (ФЗУ). Выберем для построения матрицы «Подпроцесс – Функции управления» все функции управления, описанные в работе [4], так как, по предварительным данным, все они имеют право существовать в рамках СУОПУ организации. Эти функции управления также представлены в работах [2, 5]. Приведем краткую характеристику всех ФЗУ СУОПУ.

Нормирование оценки профессионализма управленцев – это установление образцов и/или стандартов, действующих в рамках подпроцесса, а также определение нормативов по определенным параметрам оценки профессионализма управленцев.

Прогнозирование оценки профессионализма управленцев – это определение необходимости оценочной деятельности управленцев в близкой

или отдаленной перспективе деятельности организации.

Планирование оценки профессионализма управленцев – установление состава и/или содержания оценочной деятельности управленцев, выстраивание этой деятельности процедур в пространстве и времени с указанием сроков, исполнителей, ресурсов и нормативов.

Организация оценки профессионализма управленцев – это деятельность по реализации планов по оценочной деятельности управленцев по определенным параметрам для получения результатов.

Учет оценки профессионализма управленцев – регистрация процесса оценочной деятельности управленцев по всем параметрам на носителях информации.

Контроль оценки профессионализма управленцев – фиксация масштаба и величины отклонений от заданных норм в процессе оценочной деятельности по заданным параметрам оценки профессионализма управленцев для принятия управленческих решений.

Анализ оценки профессионализма управленцев – это исследование фактических параметров оценочной деятельности управленцев, включающее их сравнение с заданными нормативами и исследование причин отклонений.

Регулирование оценки профессионализма управленцев – поиск и выработка решений по устранению отклонений от заданных норм и стандартов, выявленных в процессе оценки управленцев организации.

Координация оценки профессионализма управленцев и кадровой политики организации – установление рационального взаимодействия деятельности людей по своевременной реализации управленческих задач указанных подпроцессов.

В случае, если в рамках СУОПУ будет несколько подпроцессов, то они определяются и описываются аналогично. Все они имеют право на существование, так как каждая из перечисленных выше ФЗУ несет свою смысловую нагрузку в рамках СУОПУ. Остается подтвердить это в дальнейшем наличием технологии для решения каждой представленной ФЗУ в рамках СУОПУ.

Построение СУОПУ проведем на основе методологии работы [1]. На основе типового системного графа функций управления из работ [9, 10] была построена модель СУОПУ организации. Особую важность представляют в этой модели информационные связи, которые поддерживают жизнедеятельность каждой ФЗУ и СУОПУ в целом.

Рассмотрим вариант необходимости наличия в рамках СУОПУ смежных ФЗУ для придания этой системе большей полноты и устойчивости. Рассмотрим расширение структуры СУОПУ организации. Для этого был организован поиск документов, используемых для базовых ФЗУ в СУОПУ в ФЗУ других СУПП и подсистемы «Управление персоналом» в организации. Само наименование и открытые стрелки в ФЗУ «Координация оценки

профессионализма управленцев и кадровой политики» предполагают наличие смежных ФЗУ.

Таким образом, модель СУОПУ была дополнена тремя ФЗУ «Планирование кадровой политики организации», «Организация кадровой политики организации» и «Организация инновационной политики». Затем были определены информационные связи с новыми ФЗУ и был сформирован новый граф СУОПУ с добавлением смежных ФЗУ. Дополнение тремя ФЗУ повышает системность подпроцесса «Управление оценкой профессионализма управленцев» в СУОПУ (рис. 2). Для вклю-

чения трех ФЗУ в СУОПУ необходимо также разработать технологии их решения в соответствии с работами [11, 12].

Подготовка к внедрению СУОПУ в организации была выполнена в соответствии с работой [8]. При этом необходимо все то, что сделано на предыдущих этапах. Как было подчеркнуто ранее, необходимо наличие технологий решения ФЗУ и подготовленных специалистов по внедрению СУОПУ в организации. При этом необходимо, чтобы все ФЗУ были выполнены специалистами в учебном варианте на

Рис. 2. Модель подпроцесса управления оценки профессионализма управленцев

реальных примерах. После успешной апробации подписывается акт внедрения.

Процесс внедрения данной методики в организации начинается с введения выработанных мероприятий, а также с выделения финансовых средств для приобретения различных технических и программных средств. В то же время должны быть решены все организационные вопросы. Выбор менеджеров трех уровней управления в организации, участвующих в продажах продукции, необходимо, в первую очередь распределить выделенные задачи по выбранным должностям. Сравнение оценок со значениями нормативов параметров позволило сделать выводы о попадании средних оценок параметров руководителя группы в нормативы.

Таким образом, можно использовать данную методику оценки профессионализма управленцев в организации по всем должностям, по которым выработаны нормативы. В рамках мониторинга создается комиссия, которая включает компетентных экспертов, в т.ч. обязательно со стороны, ко-

торая рассматривает различные аспекты процесса оценки профессионализма, а также жалобы аттестованных лиц в организации. По результатам оценки профессионализма разрабатываются рекомендации по повышению эффективности работы менеджеров по персоналу, а также деятельности комиссии по оценке профессионализма управленцев и дальнейшему использованию СУОПУ и всех обеспечивающих её факторов в организации.

Однако процесс и результаты оценки профессионализма управленцев, несмотря на благородные цели и задачи, может стать причиной раздора и ухудшения социально-психологического климата в организации.

Причиной неудовлетворенности работников использованием существующих технологий решения ФЗУ в рамках СУОПУ являются высокие требования в той или иной организации или частые жалобы работников на субъективность аттестации, проводимой при оценке управленцев в организации. Однако после некоторого времени эксплуатации нареканий в адрес СУОПУ не последовало.

После внедрения СУОПУ в некоторых организациях изменений может не потребоваться. Однако, если могут быть найдены какие-либо несоответствия или появится возможность какие-то элементы выполнить лучше, чем это задумано ранее, то следует готовить изменения, которые могут касаться любых сторон функционирования СУОПУ. Но прежде чем их внедрять, необходимо обсудить целесообразность их введения, так как оценка профессионализма касается многих управленцев организации.

СУОПУ организации построена таким образом, что в дальнейшем достаточно удобно вносить изменения в любые элементы, ФЗУ или средства их обеспечения. СУОПУ имеет блочную основу и в тоже время имеет четко установленные связи между собой, что позволяет при любом изменении одного элемента по связям найти другие элементы, в которых также потребуются внесение изменений. Любые изменения в СУОПУ готовятся в соответствии с методологией, представленной в работе [8]. Особенно важны те изменения, которые могут сократить время выполнения решений ФЗУ или повысить эффективность деятельности управленцев организации.

Применение данной методологии на конкретном примере решает несколько важных конкретных задач: превращение процесса аттестации персонала в прозрачный, объективный, непредвзятый; минимизация риска проявления ошибок при оценке персонала; стабилизация социально-психологической обстановки в коллективе благодаря объективности методики и всего процесса; укрепление репутации организации на рынке труда; обеспечение уровня профессионализма сотрудников.

Список литературы

1. Анисимов О.С. Методология: функция, сущность и становление. М., 1996. 353 с.
2. Герасимов Б.Н. Моделирование взаимодей-

ствия процессов организации // Менеджмент и бизнес-администрирование. 2016. №4. С. 121-128.

3. Герасимов Б.Н. Организационное поведение. Самара: СГАУ, 2010. 168 с.

4. Герасимов Б.Н. Реинжиниринг процессов организации. М.: Вузовский учебник, ИНФРА-М, 2016. 256 с. Научная книга

5. Герасимов Б. Функции управления: состав, содержание, параметры // Проблемы теории и практики управления. 2016. № 7. С. 91-100.

6. Герасимов Б.Н. Профессиональная подготовка российских управленцев в контексте вызовов времени // Проблемы теории и практики управления. 2014. № 8. С. 123-128.

7. Gerasimov Boris N., Gerasimov Kirill B. Modeling the Development of Organization Management System // Asian Social Science; Vol. 11, No. 20; 2015. P. 82-89.

8. Герасимов Б.Н., Герасимов К.Б. Управление экономическими системами. М.: ИНФРА-М, 2016. 225 с. Научная мысль

9. Герасимов Б.Н., Чумак В.Г. Профессионализм в управленческой деятельности. Самара: Изд-во СамНЦ РАН, 2015. 431 с

10. Герасимов К.Б. Моделирование социальных систем. Самара: Изд-во Самар. гос. аэрокосм. ун-та, 2010. 88 с.

11. Герасимов К.Б. Проектирование систем управления процессами организации // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. 2012. Т.6. №1. С. 46-55.

12. Герасимов К.Б. Методология управления операциями организации: подпроцессы, развитие // Вестник Челябинского государственного университета. 2012. № 24 (278). С. 96-101.

13. Егоршин А.П. Управление персоналом. Н. Новгород: НИМБ, 2014. 625 с.

14. Магура М.И., Курбатова М.Б. Оценка работы персонала, подготовка и проведение аттестации. М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 2012. 437 с.

Кучер С.Ф.
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри економіки підприємства та економічної теорії
Бердянський державний педагогічний університет

ПРИМІСЬКА ЕКОНОМІКА ПРИМОРСЬКОГО МІСТА

SUBURBAN BUSINESS SEASIDE TOWN

Kucher S.F.
PhD, Associate Professor,
Associate Professor
Economics of Entrepreneurship and Economic Theory Department
Berdyansk State Pedagogical University

АНОТАЦІЯ

Розглядаються підходи до розвитку приміської економіки приморського міста. Основні напрямки для стимулювання економічного і соціального розвитку приморських територій. У статті представлені взаємозв'язок соціального забезпечення, соціальних інвестицій і соціально-економічного розвитку приморського міста. Стаття розглядає як інвестиції різних видів ресурсів в реалізації соціальних програм з метою поліпшення соціально-економічного розвитку суспільства.

ABSTRACT

Approaches to the development of suburban economy seaside town. Key areas to stimulate economic and social development of coastal areas. The paper presents the relationship of social security, social investment and social and economic development of the seaside city. The article examines how different types of investment resources in social programs to improve the socio-economic development of society.

Ключові слова: соціально-економічний розвиток, приморське місто, економіка приморського міста, заохочення, механізм, суб'єкти, інтереси, функції держави та місцеві органи влади.

Keywords: socio-economic development, seaside town, the seaside town's economy, promotion mechanism, subjects, interests, state functions and local authorities.

Вступ. Розміщення продуктивних сил у приміських зонах приморських міст України, як і розвиток приміських зон - тема, що має велике теоретичне й практичне значення. У той же час процеси, що протікають тут, мають більшу тривалість, є комплексними і, як правило, виходять за рамки адміністративної відповідальності однієї територіальної громади.

Постановка проблеми. Процеси урбанізації – одні з найбільш важливих соціально-економічних явищ, що зробили величезний вплив на весь хід історичного розвитку суспільства. З розвитком міст, особливо приморських, стало якісно мінятися розміщення суспільного виробництва. Приморські міста зіграли важливу роль не тільки у відділенні ремесла від землеробства, але й у виникненні нового найбільшого розділу суспільної праці - торгівлі. Із розвитком міст Приазов'я та Причорномор'я зв'язане також і виділення такого специфічного виду діяльності, як рекреація, морська торгівля, оздоровлення та туризм, що приводить не тільки до інтенсивного зростання міського населення й корінній зміні в співвідношенні між сільським і міським населенням, але й у зміні способу життя людей, розвитку освіти й культури.

Результати дослідження. У наш час приморські міста та міські агломерації домінують у рамках територіальної структури постіндустріальних країн, а їх розвиток - найважливіший аспект еволюції просторових структур. Більше того, економіка багатьох розвинених країн стоїть на порозі перетворення в чисто міську економіку.

Інтенсифікація процесу урбанізації у світовій економіці знайшла відбиття й у теорії – останнім часом різко збільшилося число наукових публікацій, у яких розглядаються проблеми соціально-економічного розвитку приморських міст. Більше того, можна говорити про появу особливого напрямку в загальній теорії регіональної економіки із власною проблематикою й специфічними методами й підходами до вирішення господарських проблем – мова йде про економіку приморського міста.

Вимоги наукового підходу до питань просторової організації господарства обумовили необхідність виявлення ієрархії міських поселень. У ході проведених досліджень виділяють чотири рівні приморських міських концентрацій:

- 1) одиничне місто-центр;
- 2) локальна система міст, або агломерація (агломерація може розвиватися у формі злиття двох і більше подібних по розмірах міст, а може представляти із себе систему “міста-пригороди”);
- 3) урбанізована зона – велике утворення, що включає дві або більше міських агломерацій;
- 4) урбанізований пояс – гігантське утворення типу мегаполіса.

Цікавим напрямком дослідження економіки приморського міста є використання теорії гравітаційного (потенційного) моделювання при аналізі господарських проблем, де «...територія виконує системоформуючі функції, просторово обмежуючи політичний вплив та соціальні взаємодії, оскільки ми, зазвичай, прив'язуємо їх до місця походження

(міста, села, трудового колективу). Територія залишається визначальним чинником економічного обміну і локалізації ринків, адже територіальна близькість об'єктів сприяє обміну і полегшує комунікацію. До того ж територіальна система, як комунікаційне утворення забезпечує відтворення культурних цінностей та історико-культурних на-

дбань, які надають територіальним спільнотам якості цілісної ідентичності» [1, с.19]

Міста у відповідності в цію теорією є носіями “економічної маси”, за міру якої приймаються чисельність міського населення, обсяг промислового виробництва й інші показники. «Виникає визначена колізія інтересів, вирішення якої іноді перетворюється в важливу проблему» [2, с.40].

Таблиця 1

Динаміка чисельності населення м. Бердянська та Запорізької області, тис. осіб

Адміністративні одиниці	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
м. Бердянськ	120,3	119,7	119,2	118,9	115,3	117,3	116,57
Запорізька область	1801,3	1792,3	1785,9	1781,1	1766,9	1754,6	1740,9

Як видно з табл.1 динаміка чисельності міського населення має тенденцію до зниження.

У цьому зв'язку процес розростання міст за рахунок все більшої концентрації населення й обробних галузей у придатних зонах – одна з основних тенденцій сучасного розміщення. Разом з тим, для багатьох міст є важким використати ті можливості, що відкриваються, тому що «ієрархія інтересів визначається соціальною структурою суспільства» [3, с.174].

Яскравим прикладом у зв'язку із цим є рішення містобудівних проблем Києва та Київської області, які діляться на дві планувальні зони:

1) Київ з його приміською зоною в радіусі 50–60 км, де обмежена подальша концентрація промисловості;

2) зовнішня зона Київської області в радіусі 50–100 км від Києва, де промисловість одержить подальший розвиток.

Концепція агломерації дозволяє пояснити багато аспектів функціонування соціально-

економічної системи приміських районів, але, на жаль, далеко не все. Тим більше, що далеко не у всіх регіонах можна виявити об'єкти, які можна віднести до класу агломерацій. Зокрема, крім агломерацій до класу локальних систем населених пунктів варто віднести групи компактно розташованих міських поселень, що утворюють менші по масштабі промислові вузли, а також групи поселень у курортних зонах. У якості “ядра” цих систем, як правило, виступають великі й більші міста, які виконують функції по обслуговуванню виробництва й населення навколишніх населених пунктів.

Так, наприклад, на функціонування економіки м. Бердянська суттєвий вплив має природний та міграційний рух населення (табл.2), що породжує безліч специфічних соціально-економічних й екологічних проблем, як для самого міста Бердянська так і Бердянського району.

Таблиця 2

Природний та міграційний рух населення (станом на 01.12.2016р.)

Показники	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Народжені	1090	946	998	997	1143	907	879
Померлі	1921	1631	1577	1585	1725	1752	1730
Природний приріст (скорочення) населення	-831	-685	-579	-588	-582	-845	-851
Прибулі	1621	1273	1285	1385	1282	1055	201
Вибулі	1172	1139	1207	1223	1095	1002	286
Міграційний приріст	449	134	78	162	187	53	-85
Загальне збільшення (зменшення)	-382	-551	-501	-426	-395	-792	-936

Однак вплив фактора близькості м. Бердянська на ефективність функціонування економіки

Бердянського району позначається не тільки на екології, але й в інших аспектах і відносинах: тру-

дових, торговельних, виробничих. Істотний вплив на районну економіку мають зареєстровані на території району численні підприємства та організації, які свою діяльність ведуть на території міста, а податки сплачують в районний бюджет, лікувально-оздоровчі установи, садово-городні товариства, що належать мешканцям і підприємствам м. Бердянська. Все це впливає на соціальну інфраструктуру Бердянського району. Таким чином, чим крупніше місто, тим за інших рівних умов сильніше його вплив на регіональні конкурентні позиції районів, що його оточують. Під регіональними конкурентними позиціями розуміються процеси використання існуючих на даній території сукупних факторів, які перетворюються на продукцію,

роботи й послуги, що забезпечать території відмінні риси та особливості порівняно з іншими територіями, які є в зовнішній і внутрішній компетенції та в динамічних здатностях реалізувати граничні (критичні) переваги [4. с.6]

Так, у 2016 р. за рахунок курортного збору отримано всього 301,25 тис. грн., тоді як 300 тис. відпочиваючих при ставці збору в 1% від вартості перебування, повинні були б поповнити казну міста більш як на 0,7 млн. грн. Це свідчить про те, що хоча міська влада, територіальна громада приділяють велику увагу розширенню бази надходжень до місцевої казни від рекреаційної діяльності, однак досвід вказує на неефективну фіскальну політику на місцевому рівні (рис. 1).

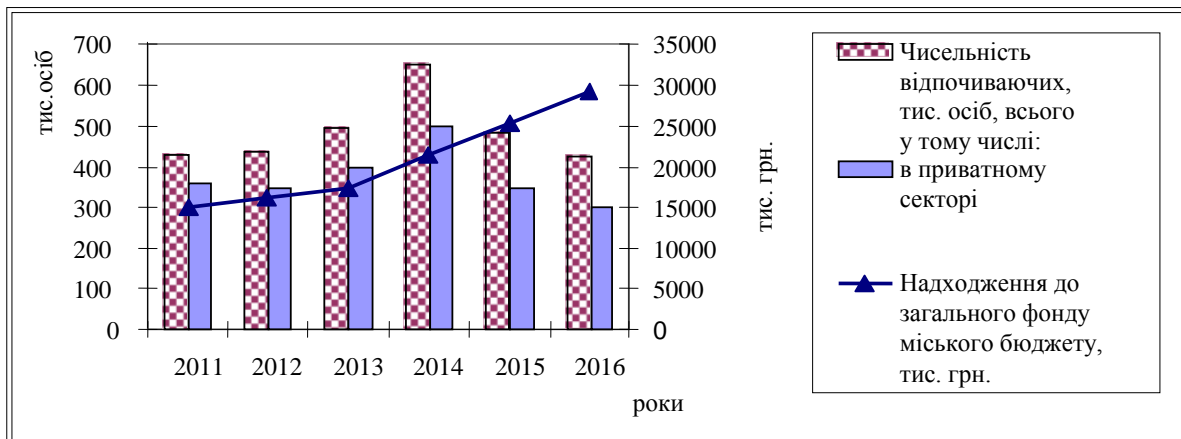

Рис. 1. Динаміка чисельності відпочиваючих і обсягів надходжень до місцевого бюджету протягом курортних сезонів 2011-2016 рр.

При аналізі відтворювальних процесів у приміських районах, економіка яких нерідко носить переважно сільськогосподарську спрямованість, використання моделі "ядро-периферія" у порівнянні з моделлю агломерації більш прийнятно у зв'язку з тим, що вона не є винятково урбаністичною, тому що описує процеси регіонального розвитку взагалі, будучи однією зі спроб інтегрувати районний і міський напрямки трактувань просторової динаміки.

Враховуючи специфіку такого роду проблем, обумовлених соціально-економічними особливостями приміських районів, а також їхню недостатню вивченість, доцільно, на наш погляд, як особливий напрямок загальної теорії регіональної економіки виділити приміську економіку (подібно тому, як існує міська економіка, як особливий напрямок регіоналістики). Це буде сприяти інтенсифікації наукових досліджень у сфері вивчення соціально-економічних проблем приміських районів.

Велике значення при цьому має вивчення теоретичних і практичних аспектів управління приміськими районами. Так, з огляду на тісний взаємозв'язок соціально-економічних систем міста й приміського району, доцільно додати цьому району офіційний, особливий статус приміського району зі змінами, що впливають звідси, у системі оподаткування, фінансово-кредитній сфері й іншим сегментам економіки. Цьому буде сприяти розроб-

ка соціально-економічної моделі приміського району.

Модель функціонування та управління будь-якою соціально-економічною системою включає кілька елементів, серед яких насамперед варто виділити стратегію її розвитку.

Вибір ринкових стратегій, тобто оцінка й відбір найбільш ефективних сегментів ринку й шляхів їхнього освоєння або розвитку при визначенні напрямків діяльності регіону опирається на результати прогнозування й вибору пріоритетів і включає кілька технологічних етапів.

Перший етап - це визначення типу ринкової стратегії: прориву, еволюційного розвитку або виживання. Залежно від фази й стану циклу економіки стратегія може опиратися на освоєння ринку, що формується, принципово нової продукції (послуги), що реалізує базисні інновації. Це дає можливість швидкого розширення ринку, але пов'язане з більшим ризиком, значними інвестиціями.

Стратегія прориву звичайно вимагає прямої або непрямої державної підтримки. Еволюційна стратегія опирається на поліпшуючі інновації й, як правило, не пов'язана з підтримкою держави. У кризових ситуаціях часто використовується стратегія "виживання", мета якої адаптуватися до кон'юнктури, яка погіршилася, зберігши при цьому основний потенціал регіону. Стратегію виживання варто сполучати зі стратегією прориву, крім цього вибір

стратегії на регіональному рівні варто погоджувати із загальною стратегією держави.

З огляду на результати аналізу функціонування економіки оточуючого м. Бердянськ Бердянського району Запорізької області в умовах децентралізації та перерозподілу фінансових відносин використовується стратегія виживання, покликана сприяти адаптації до ринкових умов і до кон'юнктури, що погіршилася, і націлена на збереження основного потенціалу регіону. Однак для виходу із кризи економіки Бердянського району стратегію виживання варто сполучати зі стратегією прориву. Для більш детальної характеристики оптимальної стратегії розвитку району в нових умовах господарювання варто розробити різноманітний прогноз - звичайно, якщо хочуть одержати комплексне, детальне пророблення прогнозно-планових завдань, розробляють три варіанти прогнозу: оптимістичний, песимістичний і середній. Оптимістичний і песимістичний варіанти - це крайні варіанти прогнозу розвитку регіону, що припускають відповідно найкращі й найгірші умови розвитку із усього різноманіття умов і факторів; третій, середній варіант відповідає проміжному між цими крайніми варіантами прогнозу.

При розробці прогнозу варто враховувати соціально-економічні особливості району й виходити з основних напрямків, цілей і завдань його розвитку. Специфіка Бердянського району дозволила б додати йому офіційний статус приміського району із затвердженням відповідних нормативно-правових документів Обласною Радою Запорізької області, що дозволило формувати єдиний з м. Бердянськом бюджет, мати істотні податкові й фінансово-кредитні пільги – у результаті в керівництва Бердянського району з'явилися додаткові фінансові й матеріальні ресурси, які компенсують негативні соціально-економічні й екологічні фактори близькості цього району до міста Бердянська.

«Серед найбільш істотних недоліків оцінки реалізації стратегічних планів розвитку громад можна виділити слабке утримання і інтегрованість показників успішної діяльності міської спільноти, необґрунтованість їх індикативних значень, відсутність визначення бюджету пропонованих заходів, недотримання єдиного формату планових документів» [5, с.61].

Більш детально, як приклад, розглянемо питання управління й регулювання господарської діяльності Бердянського району Запорізької області. У наш час господарський комплекс Бердянського району представляє складне переплетіння підприємств, організацій й установ різних форм власності й відомчого підпорядкування, що мають різну цільову спрямованість розвитку. Географічне розташування району навколо великого промислово-рекреаційного міста не тільки визначило спеціалізацію сільськогосподарського виробництва, але

й створило ряд серйозних проблем для нормально-го розвитку Бердянського району.

До них відносяться: відсутність переробних підприємств, високий рівень міграції й рухливості населення. У результаті відчуження земель району під міську забудову, промислові об'єкти, садові ділянки, дачне будівництво й т.д. мають місце величезні негативні наслідки для життєдіяльності району: це й нерозвиненість мережі автомобільних доріг, збільшення обсягів автотранспорту перевозень, ріст криміногенної й пожежної небезпеки. Дуже гостро встають питання медичного обслуговування, зв'язку, забезпечення товарами народного споживання садово-городніх масивів і дачних ділянок.

На даному етапі основною метою розвитку Бердянського району є адаптація господарського комплексу до роботи в умовах глобальної економічної кризи, економічної під ціллю є перебудова економічної структури до реалій ринкових відносин; соціальна під цілю - забезпечення достатнього рівня життя населення, соціальний захист незаможних верств населення; екологічна під цілю - створення сприятливого екологічного середовища життєдіяльності людини.

Завдання розвитку району можна сформулювати в наступний блок:

- створення організаційно-правових основ переходу до відносин в умовах нестабільності;

- формування механізму, що регулює відношення між всіма суб'єктами господарювання в районі, з однієї сторони й між районом і м. Бердянськом – з іншої;

- забезпечення комплексного розвитку економіки району, що передбачає: по-перше, поглиблення приміської спеціалізації сільськогосподарських підприємств; по-друге, розширене розвиток сфери обслуговування населення; по-третє, ефективне використання природних, сировинних, трудових і матеріальних ресурсів;

- нарощування економічного потенціалу району на основі поглиблення переробки сільськогосподарської продукції, розвиток об'єктів виробничої інфраструктури (насамперед, дорожнього й комунального господарства, зв'язку), розвиток промислового виробництва;

- розвиток підприємництва в курортно-туристичній сфері, фермерських господарств, аквапроектів.

Так, у 2016 р. за рахунок курортного збору м. Бердянськ отримало всього 301,25 тис. грн., тоді як 300 тис. відпочиваючих при ставці збору в 1,7 грн. повинні були б поповнити казну міста більш як на 0,5 млн. грн. Це свідчить про те, що хоча міська влада, територіальна громада приділяють велику увагу розширенню бази надходжень до місцевої казни від рекреаційної діяльності, однак досвід вказує на неефективну фіскальну політику на місцевому рівні (рис. 2).

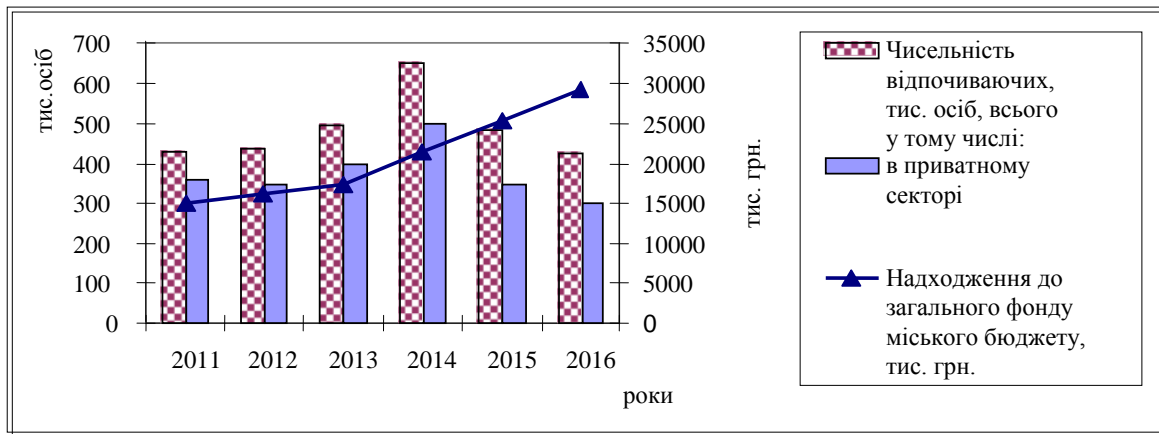

Рис. 2. Динаміка чисельності відпочиваючих і обсягів надходжень до місцевого бюджету протягом курортних сезонів 2011-2016 рр.

Головне завдання полягає в тому, щоб прийняти всі необхідні заходи для того, щоб зупинити спад виробництва. Конкретизація сформульованих завдань можлива на основі розробки основних напрямків розвитку району на перспективу.

Завдання й основні напрямки розвитку Бердянського району дозволяють зробити певні прогнози, що задають показники функціонування районної економіки на перспективу. Як уже вище відзначалося, доцільно розробити три варіанти прогнозу - оптимістичний, песимістичний і середній.

Песимістичний варіант прогнозу, якщо саме він реалізується в перспективі, не приведе до прориву - цей варіант здатний лише як і раніше продовжувати стратегію "виживання". Стратегію прориву здатний реалізувати лише оптимістичний варіант прогнозу, середній же варіант прогнозу, у випадку його реалізації, відповідає еволюційній стратегії розвитку Бердянського району.

Для того, щоб уникнути реалізації в майбутньому песимістичного варіанта прогнозу, необхідно зробити ставку на створення відповідної бази переробки сільськогосподарської продукції - саме цей напрямок багато в чому буде сприяти тому, щоб стратегія прориву, врешті у районі, у тому числі, безпосередньо зв'язаний й з розвитком малого підприємництва. Відповідно до програми підтримки малого підприємництва в Бердянському районі виділені наступні пріоритети: виробництво й переробка сільськогосподарської продукції; виробництво продовольчих товарів, товарів народного споживання; розвиток системи сервісних послуг; виконання муніципального замовлення; інноваційна діяльність в області ресурсозбереження, екологічного моніторингу, переробки вторинних ресурсів і відходів життєдіяльності.

Розробку стратегії й прогнозу розвитку Бердянського району варто здійснювати відповідно до концепції розвитку м. Бердянська. Варто розробити й інші пропозиції нормативно-правового характеру, у яких би знайшли відбиття особливості приміського статусу Бердянського району, при цьому особливу увагу варто приділити пропозиціям про податкові пільги (наприклад, змінити стру-

ктуру плати за право користування надрами на користь району й т.п.).

З огляду на складну екологічну ситуацію в Бердянському районі треба, на наш погляд, вирішити питання про виділення засобів з державного бюджету району на капітальні вкладення в природоохоронні заходи, а також змінити структуру плати за право користування надрами при видобутку копалин на користь району, а також вжити заходів по повноцінному зборі земельного податку й збільшити ставки платежів за видобуток води промисловими підприємствами, а також вирішити питання с стягненням плати із садово-городніх масивів і товариств індивідуальних забудовників за водозабір.

Вплив фактора близькості м. Бердянська на ефективність функціонування економіки Бердянського району позначається не тільки на рівні екологічного стану, але й в інших аспектах і відносинах.

Близькість до проведення АТО позначається й на стані доріг, які прийшли в повну непридатність, що впливає на інші компоненти економіки Бердянського району.

У цій статті нами розглянуті лише деякі проблеми міської й приміської економіки й екології - важливих напрямків регіональної економіки й регіональної екології, однак важливим результатом є розгляд впливу приморського міста, що все ще не є агломерацією на стан еколого-економічної системи навколишнього середовища, у чому й полягає певна наукова новизна даної роботи. Подальші дослідження дозволять ці важливі наукові галузі регіональної економіки вивчити докладніше.

Список літератури

1. Шули С.Л. Методологічні підходи до типології регіональних суспільних систем. „Регіональна економіка” № 1, 2007, с. 18-27
2. Василенко В.Н. Модель распределения компетенций (полномочий) между центром и регионами // Экономика и право. Научный журнал. – 2005. - № 1 (11), С. 39-44.
3. Дробышевская Т.В. Основы городской политики: Монография / НАН Украины. Институт

экономико-правовых исследований. - Донецк: ООО «Юго- Восток, Лтд», 2005. – 269 с.

4. Агафоненко О.Ю. Анализ современных региональных конкурентных позиций. „Держава та регіони”, серія: Економіка та підприємництво, №3, 2007, с.6-9

5. Амітан В.Н., Гудзь П.В. Розробка системи індикаторів моніторингу стратегічного планування розвитку територіальної громади міста // Економіка та право. Науковий журнал. – 2005. -№1 (11), С.54-63.

Мананникова О.Н.

кандидат экономических наук, доцент кафедры политической экономики и современных бизнес-процессов

Потокина С.А.

кандидат экономических наук, доцент кафедры политической экономики и современных бизнес-процессов

Климова Д.Н.

кандидат экономических наук, доцент кафедры политической экономики и современных бизнес-процессов

Тамбовский государственный университет имени Г.Р. Державина

ПЕРСПЕКТИВНОЕ РАЗВИТИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РОССИИ: ПРОБЛЕМЫ И МЕРЫ ПОДДЕРЖКИ

PERSPECTIVE DEVELOPMENT OF BUSINESS ACTIVITY IN RUSSIA: PROBLEMS AND MEASURES OF SUPPORT

Manannikova O.N.

Candidate of Economic Sciences, associate professor of political economy and modern business processes

Potokina S.A.

Candidate of Economic Sciences, associate professor of political economy and modern business processes

Klimova D.N.

Candidate of Economic Sciences, associate professor of political economy and modern business processes

Tambov state university of G. R. Derzhavin

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены основные проблемы развития предпринимательства как стимулятора конкуренции, главного стабилизатора экономики, способствующего инновациям и расширению экспортных возможностей страны. Выявлены перспективные меры поддержки предпринимательской деятельности в России на сегодняшний день и даны рекомендации по улучшению условий функционирования.

ABSTRACT

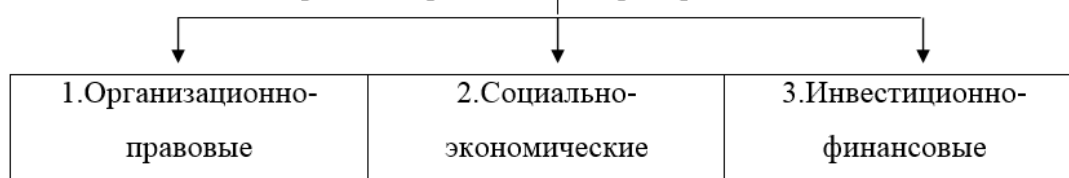
In article the main problems of development of an entrepreneurship as stimulator of the competition, the main stabilizer of economy promoting innovations and expansion of export opportunities of the country are considered. Perspective measures of support of business activity in Russia are revealed today and recommendations about improvement of operating conditions are made.

Ключевые слова: предпринимательская деятельность, перспективы развития, проблемы предпринимательства, механизм государственной поддержки, государство, экономика.

Keywords: business activity, prospects of development, entrepreneurship problem, mechanism of the state support, state, economy.

Предпринимательство в России сегодня сталкивается в своей деятельности с большими трудностями. Выделяют три группы основных проблем [5]:

Проблемы российского предпринимательства

К организационно-правовым относятся:
 • трудности с юридическим оформлением и регистрацией предприятия;
 • трудности с открытием счёта в банке;

• наличие административных барьеров;
 • отсутствие (неразвитость) инфраструктуры поддержки малого и среднего предпринимательства;

- недостаточная защищенность деятельности предпринимателей;
- сложные отношения с местными органами власти;
- жёсткий прессинг контролирующих органов.

Социально – экономические:

- нестабильная ситуация на рынке труда;
- низкая квалификация персонала и нехватка рабочих специальностей;
- снижение реальных доходов населения;
- отсутствие условий для расширения предпринимательской деятельности;
- кризис инновационной сферы, низкий уровень инновационной активности малых предприятий;

- ориентация МСП на торгово-посредническую деятельность;
- отсутствие стратегии территориального развития (в большинстве регионов).

Инвестиционно-финансовые:

- отсутствие стартового капитала;
- нехватка основных и оборотных средств;
- невыполнение договорных обязательств по платежам;
- сложности со сбытом продукции;
- сложность получения кредитов;
- высокий процент кредитования;
- сложность в получении инвестиций.

В качестве мер и рекомендаций по улучшению и развитию предпринимательской деятельности в России, необходимо выделить главные проблемы на сегодняшний день - это борьба с коррупцией и искоренение бюрократии. Согласно данным неправительственной международной организации по борьбе с коррупцией и исследованиям уровня коррупции по всему миру, Transparency International (Центр Антикоррупционных исследований и инициатив), за 2012 год Россия заняла 154-е место из 178 возможных [2].

Ещё одна существенная угроза малым и средним предпринимателям реально возникла со вступлением России в ВТО. За вступление в ВТО были, прежде всего, заинтересованы крупнейшие российские поставщики сырья (углеводороды, металлы). Долгие годы согласований условий вступления закончились, и сегодня наши МСП оказались фактически «не у дел». Западные страны делают всё, чтобы их малый и средний бизнес был на нашем рынке. Там государство является гарантом и помощником развития бизнеса. Российские же предприниматели не только не могут рассчитывать на подобную поддержку от властей, но очень часто эти власти выступают по отношению к бизнесу (малому и среднему) как «оккупанты».

Сегодня вклад малого предпринимательства в оздоровление экономики России явно недостаточен. Объясняется это как общим спадом производства и разрывом хозяйственных связей, так и отсутствием реальной государственной поддержки малого предпринимательства.

Важно поверить в малый бизнес, сделать ставку на возможности нашего предприимчивого населения, обучить его, помочь ему, и тогда мы увидим предпринимателя – создателя, ведь ставка на нефть – это политика временщиков.

Правительство страны в целях улучшения ситуации с малым и средним бизнесом в стране, выступило с инициативой по поддержке предпринимательства от центра к регионам, и такая политика в ближайшие годы будет продолжена [1].

В настоящее время почти во всех регионах РФ проекты программ поддержки малого и среднего предпринимательства находятся в разных стадиях проработки, а в большинстве регионов они утверждены и проводятся в жизнь. Анализ этих документов и в первую очередь федеральной программы позволяет вскрыть ряд существенных недостатков:

- несогласованность элементов программы, в частности аналитических разделов, и блока практических мер;
- декларативность, расплывчатость поставленных задач;
- большая широта спектра планируемых мер, ведущая к распылению средств.

В планах правительства – опережающее развитие регионов Дальнего Востока и Восточной Сибири, где бизнесменам будут предоставляться налоговые каникулы и обещано стремительное улучшение условий ведения бизнеса. По данным рейтинга «Пульса бизнеса» АСИ и ФОМ, число желающих заниматься предпринимательством в России выше всего, именно, на Дальнем Востоке.

Из всего вышеизложенного видно, что многие характерные особенности становления малого и среднего предпринимательства в России напрямую связаны с основными проблемами, мешающими развитию нормальных рыночных отношений и частного предпринимательства в целом:

- неблагоприятное состояние ресурсных рынков;
- административные барьеры;
- несовершенство правовой базы;
- нестабильная экономическая обстановка;
- нестабильная политическая обстановка.

На современном этапе развития предпринимательства для успешного функционирования предприниматель сам должен знать и строго соблюдать следующие требования [4]:

- Все предпринимательские структуры должны быть зарегистрированы в местном отделении пенсионного фонда, куда они обязаны производить отчисления от фонда заработной платы.

- Сегодня строго контролируется соблюдение законодательства в области здравоохранения и экологии. Эти функции возложены на местные санитарно-эпидемиологические станции и комитеты по охране среды. СЭС выдаёт разрешение на производственную деятельность и проводит инспекцию, как до начала, так и в ходе производства.

- Кроме того, существует трудовое законодательство, которое регулирует процедуру найма.

Установлен минимальный размер заработной платы, право на отпуск и другие нормы. Споры по этим вопросам между персоналом и нанимателями могут привести к длительным судебным разбирательствам.

- Владелец предприятия обязан постоянно быть в курсе последних изменений в законодательстве. И если что-то упустить, то это не снимает всей ответственности и предпринимателя могут подвергнуть штрафным санкциям.

Таким образом, сегодня необходимы такие первоочередные меры по обеспечению благоприятных условий развития предпринимательства, как [3]:

1. Открытость как при формировании государственной политики поддержки предпринимательства, так и при ее реализации: наличие полной и гласной информации о содержании конкретных мер государственной поддержки, установление открытых процедур распределения средств, публичная отчетность об использовании выделенных на поддержку предпринимательства средств и деятельности соответствующих государственных институтов.

2. Учёт национальных, региональных и исторических особенностей; поощрение ремесел, народных промыслов, артельных и семейных форм организации предпринимательской деятельности, самозанятости.

3. Постепенный переход от государственного регулирования отдельных аспектов деятельности предпринимательства к саморегулированию через предпринимательские союзы и объединения.

4. Значительное расширение прав и возможностей субъектов Российской Федерации и местного самоуправления в сфере государственной поддержки предпринимательства при сохранении единства стратегических целей, правовой базы и информационного пространства.

5. Ускоренное освоение современных кредитно-инвестиционных механизмов - лизинга, франчайзинга, специализированных инвестиционных институтов венчурного инвестирования.

6. Использование имущества неэффективных и неплатежеспособных предприятий в качестве источника ресурсного обеспечения предпринимательства и создания объектов его инфраструктуры.

7. Формирование информационной сети, расширение информационного поля для предпринимателя; создание доступной любому предпринимателю глобальной информационной сети, содержащей сведения делового характера о законах, налогах, конкурентах, клиентах, состоянии рынка.

8. Организация систематических исследований по проблемам предпринимательства с целью объективной оценки состояния этого сектора экономики, тенденций его развития и подготовки рекомендаций по корректировке государственной поддержки предпринимательства.

9. Существенное улучшение системы учета и государственной статистики предпринимательства.

10. Обеспечение защиты предпринимателей от воздействия криминальных структур.

11. Организация пропагандистской и образовательной кампании, направленной на стимулирование деятельности предпринимательства, подготовку населения к занятию собственным бизнесом, объединение предпринимателей по отраслевым, региональным, профессиональным и другим признакам, формирование соответствующего общественного мнения о предпринимателях.

Исходя из выше изложенного, можно сделать следующие выводы:

1. Роль предпринимательства в современной экономике огромна. Оно стимулирует конкуренцию, обеспечивает развитие экономики, способствует инновациям и расширяет экспортные возможности страны.

2. Сегодня предпринимательство в России развивается замедленно, в условиях неустойчивой среды (несовершенство налоговой системы, слабость действия механизма государственной поддержки, административные барьеры: сложность регистрации, юридического оформления, недостаток четкого правового регулирования). Но, несмотря на все трудности, предпринимательство в России развивается, и содействовать этому должно не только государство, но и общество в целом.

3. Государство не должно вмешиваться в конкретную предпринимательскую деятельность, поскольку по своей сути предпринимательство - это свободная деятельность дееспособных граждан, но вместе с тем государство должно обеспечивать защиту экономической и политической свободы.

Список литературы

1. Арустамян Е.С. Перспективы развития малого предпринимательства в РФ [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.online-science.ru/m/products/econom_i_science/gid396/pg0/

2. Бочарова О.Н. Перспективные направления развития малого и среднего бизнеса в новых условиях // Международный журнал. Социально-экономические явления и процессы. Тамбов. – 2014. - №5.

3. Бочарова О.Н., Потоккина С.А., Ланина О.И. Анализ кредитования субъектов малого и среднего бизнеса в России: меры создания благоприятных условий // Международный журнал. Социально-экономические явления и процессы. Тамбов. – 2014. - №3.

4. Климова Д.Н., Мананникова О.Н., Потоккина С.А / Клиентская лояльность как фактор повышения конкурентоспособности предпринимательских структур / Ученые записки Тамбовского регионального отделения Вольного экономического общества России. Тамбов, 2016

5. Федеральный закон от 24 июля 2007 г. N 209-ФЗ "О развитии малого и среднего предпринимательства в Российской Федерации" (с изменениями и дополнениями) [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://base.garant.ru/12154854/>

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ БУХГАЛТЕРСКОЙ ОТЧЕТНОСТИ

PROBLEMS AND PROSPECTS OF REPORTING IMPROVEMENT ACCOUNTING REPORTS

*Shutova I.S.**Senior Lecturer, Department of Accounting, RSUE*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются роль и значение бухгалтерской отчетности на современном этапе развития экономики, характеризуются финансовая и управленческая отчетность, выявляются и обозначаются проблемы повышения полезности информации, раскрываемой в отчетности, определяются основные направления совершенствования элементов бухгалтерской отчетности в системе учетно-аналитического обеспечения управления.

ABSTRACT

The article discusses the role and importance of accounting reporting at the present stage of economic development, characterized financial and management reporting, identified and designated the problem of increasing the usefulness of the information disclosed in the financial reporting, determined the main directions of improvement of elements of accounting reporting in the system of registration-analytical maintenance of management.

Ключевые слова: финансовая отчетность, бухгалтерская отчетность, управленческая отчетность, перспективы совершенствования

Keywords: financial reporting, accounting reporting, management reporting prospects for improving.

The development of modern economy shows that management reporting takes a special place in the system of accounting information about the company activity. Management reporting unlike accounting, statistic and tax reporting, which are intended both for external and internal users, contains the information formed upon requests of internal users only.

In their turn, internal users of accounting information represented by management bodies of a company use reporting data for assessment of performance of the plan, analysis of the property and financial state of a company, planning and forecasting of its activity, substantiation of management decisions. Detailed and concrete data on the condition and results of the economic activity of a company necessary for internal users are given in management reporting and they are absent in accounting, statistic and tax reporting.

Accounting, tax and statistic reporting is prepared according to uniform rules specified by the Federal law No. 402-ФЗ dated 06.12.2011 (as revised on 28.12.2013) 'On accounting', Tax Code of the Russian Federation, resolutions, accounting and accounting reporting regulations, other regulatory acts.

Accounting (financial) reporting should give a reliable idea of the financial state of an economic entity as of the reporting date, financial result of its activity and cash flow in the accounting period, which is necessary for the users of this reporting to make economic decisions. Accounting (financial) reporting should be prepared on the basis of the data contained in accounting registers as well as on the basis of the information specified by federal and branch standards.

Management reporting cannot be formed as per uniform standards; therefore the process of its making is not regulated by legislative and regulatory acts. The composition and content of reporting indicators, form

and terms of their provision are determined by the company and depend on the type of its economic activity, business legal structure, strategy and tactics of management, level of proficiency of management personnel and other specific peculiarities of each economic entity.

Today reporting prepared for management personnel of a company is called 'segmental', 'internal' or management reporting. However, the term 'management reporting' seems to be more acceptable, as it accentuates the purpose of reporting which presents the information used by internal users for substantiation of management decisions.

The matter of management reporting is also determined by scientists in different ways, however, the existing divergences in the used terms and wordings are not fundamental, as the basis of all definitions is uniform approaches to the content and purpose of reporting. With the account of these approaches management reporting can be defined as a system of detailed and concrete information about property, capital, liabilities, profits and expenses of a company, economic processes and their results, internal and external factors influencing the achieved results which is necessary for management personnel for forecasting, planning, organization, control and regulation of the activity of an economic entity [2].

For management reporting to contain useful and comprehensive information about the activity of a company and to be a reliable information base for substantiation of management decisions, it shall satisfy a number of requirements: timeliness of reporting presentation, concreteness and availability of reporting information, objectivity and comparability of reporting data, economy (reporting preparation costs should not exceed the effect of its usage). Thereat, no atten-

tion is paid to the requirements of reliability, completeness, integrity, sequence of provision of information about the company activity, significance of its indicators.

Reliability of management reporting can be ensured if accounting information used for its preparation is formed in full accordance with the rules specified by legislative and regulatory acts on accounting.

The requirement of completeness of management reporting means that it should contain comprehensive data on availability and usage of labour, material and financial resources, on capital, liabilities, profits, costs and results of the company activity, on the influence of external and internal factors on the achieved results, which are useful for substantiation of management decisions.

The requirement of integrity lies in the fact that a company should include indicators of the activity of all branches, representative offices and other subdivisions (including those which were separated to different balances) into its management reporting.

For convenient use of management reporting data, the requirement of sequence of indicators provision from one accounting period to the other should be satisfied. The content of management reports and form of their presentation established by an economic entity can be revised only in case of change of the type of activity, organizational structure and management system, improvement of reporting, expansion and intensification of composition of management information.

The use of management reporting for assessment of the achieved results of the economic activity requires comparability of the accounting indicators given in it to the data of the plan, estimates (budgets), norms and standards, check points, to the indicators of previous accounting periods.

Comparability of accounting indicators of management reporting to the data of previous accounting periods is achieved, first of all, by means of invariability of the accounting policy of a company for a long period of time, by means of sequence of its application from one accounting period to the other. In case of change of the accounting policy the data of previous accounting periods and plans, budgets which are incomparable to the data of the accounting period are subject to corrections in accordance with the rules in effect in the accounting period. Every important correction of indicators should be disclosed in management reporting with the indication of causes for this correction. Thereat, value indicators of the volume of production and sales of goods (works, services) are given in management reporting in comparable prices.

Management reporting indicators are formed with the account of the requirement of significance. Significant indicators are indicators without the knowledge of which it is impossible to assess objectively the results of the company activity and to make effective management decisions. When determining the composition and content of management reporting it is important to assess correctly the significance of its indicators and to include all information useful for substantiation of management decisions into reporting but

at the same time not to overload accounting forms with minor, insignificant data.

It is known that when making accounting reports those indicators can be recognized as significant the specific weight of which makes not less than five percent in the sum total of the corresponding data. No quantitative criterion shall be used when determining the significance of management reporting indicators, it is necessary to take into consideration the character of indicators and their significance for substantiation of management decisions under particular circumstances of the economic activity of a company. For problem spheres of the company activity, which require increased attention due to high risks and problems in their state, the indicators with smaller specific weight in the final data are recognized as significant, they give the most complete and detailed data on the controlled objects in the reporting. It is possible to increase the level of significance of management reporting indicators and to limit their number in more successful and effective spheres of the company activity.

The requirement of timeliness of management reporting presentation results from the necessity to make operating management decisions as results of the analysis and evaluation of reporting indicators.

The main problems in preparation of management reporting are related to the absence of general recommendations on the formation of the system of accounting indicators and information base for their calculation; and it complicates the development of the internal regulation on management reporting of a company and making of software products for automation of the processes of its preparation. This gap cannot be explained by the individuality of the indicators given in the reporting. Even with the specificity of management reporting of each company numerous and separate accounting data can be classified according to the rules which are uniform for economic entities of all business legal structures and types of the economic activity. The indicators which characterize the following controlled objects may be singled out as separate groups:

company's resources (labour resources, non-current and current assets);

company's capital and reserves, its long-term and short-term liabilities;

economic processes of the company, its profits, costs and results of the current, investment and financial activity.

The list of indicators inside of each group is determined in the internal regulation on management reporting depending on peculiarities of the economic activity of the company.

Management reporting is formed as per data of management accounting, however, the process of its preparation is not considered as an integral and final stage of accounting process, the correlation of accounting indicators to accounting data is not traced. However, without the precise determination of data sources to receive each of the indicators of management reporting the process of its making will not be systematized, it will remain spontaneous, isolated not only from accounting of property, liabilities and eco-

conomic processes but also from the processes of development of plans, budgets, norms, standards, check points.

The whole complex of accounting, planned, financial and other information about the company activity is used when making an information base of management reporting.

Both initial data on the facts of economic activity (economic operations) registered in primary accounting documents at the stage of primary accounting and indicators of bookkeeping, statistic and operative technical accounting received as a result of systematization and generalization of initial information in accordance with the tasks, requirements and methodology of each type of accounting act as the sources of accounting information.

If necessary, the information of statistic accounting useful for substantiation of management decisions (data on staff turnover, use of working hours, etc.) is included into management reporting.

An integral part of management reporting is the data of operative technical accounting used for operating management of economic processes and their results (data on daily equipment downtime and their causes, on fulfillment of planned schedules of repair or construction of objects, etc.).

The planned and regulatory information presented in management reporting is used as criteria for the assessment of plan performance, observance of norms and limits of resources consumption, standards of capacity utilization, and control over the activity results. The planned information presented in management reporting comprises indicators of the company activity specified in the operating, annual and long-term plans. Regulatory information contains the data of budgets of the company resources consumption, norms and limits of their consumption, standards of capacity utilization, and other data characterizing the set parameters of the company activity [1].

Marketing information as a part of management reporting characterizes the condition of goods markets, competition level, share of the market controlled by the company, development of prices for goods, works and services, etc.

Financial information includes the data on the development of stock market and foreign currency value rates, on the change of bank credit interest rates, etc.

Management reporting may also contain technical information about the state of equipment and its capacity, data of the personnel department on the level of proficiency of workers, continuity of employment, data of the security department on occupational accidents, their causes and other information useful for substantiation of management decisions.

Management reporting is internal reporting, i. e. reporting on conditions and results of the activity of structural subdivisions of a company, separate areas of its activity and activity results by regions.

Management reporting has the following distinctive features:

it is more detailed, for example, it contains information by separate types of goods, factories, accounting centers, etc., usually this information is not disclosed to third parties;

it is more scaled, for example it includes both future and past costs, profits and gain. Management reporting also characterizes potential effect of the decisions which have not been made yet, such as: possible investments, implementation of new products or increase of sales. It causes the additional classification of costs according to their relation to the change of volumes: fixed costs in comparison with proportional costs;

structure and content of management reporting depend more on special requirements to management decisions and communications in a peculiar company than on instructions on financial reporting.

The objective of management reporting preparation is the satisfaction of information needs of internal management by means of provision of value and natural indicators which make it possible to assess and control, forecast and plan the activity of structural subdivisions of a company (separate areas of its activity) and certain managers.

The objective of internal reporting preparation causes its recurrence and forms as well as the number of indicators. The precision and volume of the data depend on organizational technical and economic peculiarities of a company and concrete object of management accounting, on the management objective with regard to this accounting object. Due to this the development of internal reporting is the main task of a company. The content, forms, terms and obligations of reporting presentation as well as its users depend on the conditions of business in a certain company.

Internal reporting is not yet a result of management analysis which is the most important element of management accounting, it is a raw material for such analysis. But on the basis of it, it is possible to give the general assessment of activity results of responsibility centers, to understand the level of achievement of the set objectives and correctness of operating corrective decisions made.

Familiarizing company's staff with the data of management accounting improves relations of employees, forms employees' confidence in their state.

References

1. Bakaev A.S. Explanatory dictionary of accounting. Moscow: Accounting, 2006. – 170 p. – (Library of the journal 'Accounting').
2. Paliy V.F. Management accounting – a new reading of internal calculation / V.F. Paliy, V.V. Paliy // Accounting. – 2000. – No. 19. - pp. 58-62.
3. Khakhonova, N (ed.) The conception of formation of accounting analytical support of business entities management in Russia, CD-ROM, B&M Publishing, San Francisco, California, USA. 2014. – 149 p. - PQN 500

GEOLOGICAL AND MINERALOGICAL SCIENCES

Петрова Л.В.

Филиал федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Уфимский государственный нефтяной технический университет» в г.Октябрьский, доцент, доцент кафедры разведки и разработки нефтяных и газовых месторождений, кандидат геолого-минералогических наук

Садвакасов А.А.

Филиал федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Уфимский государственный нефтяной технический университет» в г.Октябрьский, Россия, студент

Закиров А.И.

Филиал федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Уфимский государственный нефтяной технический университет» в г.Октябрьский, Россия, студент

Валиев А.М.

Филиал федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Уфимский государственный нефтяной технический университет» в г.Октябрьский, Россия, студент

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗРАБОТКИ РОМАШКИНСКОГО МЕСТОРОЖДЕНИЯ

THE MAIN PROBLEMS AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT ROMASHKINSKOYE FIELD

Petrova L.V.

The branch of federal state budgetary educational institution of higher education "Ufa State Oil Technical University" in the town of Oktyabrsky, associate professor of exploration and development of oil and gas fields, a candidate of geological-mineralogical sciences

Sadvakassov A.A.

The branch of federal state budgetary educational institution of higher education "Ufa State Oil Technical University" in the town of Oktyabrsky, student

Zakirov A.I.

The branch of federal state budgetary educational institution of higher education "Ufa State Oil Technical University" in the town of Oktyabrsky, student

Valiev A.M.

The branch of federal state budgetary educational institution of higher education "Ufa State Oil Technical University" in the town of Oktyabrsky, student

АННОТАЦИЯ

Ромашкинское месторождение является объектом для проведения научных исследований и опытно-промышленных работ. Многолетние исследования данного месторождения показали, что дальнейшая разработка месторождения требует инновационных решений и более эффективных способов добычи трудноизвлекаемых нефтей.

ABSTRACT

Romashkinskoye field is an object for research and pilot projects. Long-term studies of this field have shown that the further development of the field requires innovative solutions and better ways of hard oil production.

Ключевые слова: Ромашкинское месторождение, повышение нефтеотдачи, внутриконтурное заводнение, инновационные решения.

Keywords: Romashkinskoye field, increasing the oil recovery, innovative solutions.

В Российской Федерации продолжительное время на нефтяных месторождениях закачивался газ. После 1943 годов начался постепенный переход от закачки газа к искусственному воздействию на нефтяные пласты путем нагнетания воды. Первые месторождения, которые на себе испытали закачку воды это Туймазинское месторождение, на котором применялось законтурное заводнение, и Ромашкинское месторождение, где впервые было применено внутриконтурное заводнение. Внедре-

ние внутриконтурного заводнения, в свою очередь являлось значительным событием в индустрии нефтедобычи, и благодаря данному способу добычи Российская федерация вышла на первое место в мире по добыче нефти и проектной нефтеотдаче пластов.

В ходе продолжительной разработки Ромашкинское месторождения снизилась проницаемость коллекторов, в пласте образовались неподвижные и малоподвижные нефти, а также про-

блематично извлекать оставшиеся извлекаемые запасы. Все это вместе привело к общему снижению проницаемости пласта, и снизилась продуктивность скважин [1, с. 65].

На основе анализа можно выделить две группы остаточных нефтей (ОН): слабоизмененные и сильно преобразованные (Рисунок 1). К слабоизмененным относятся:

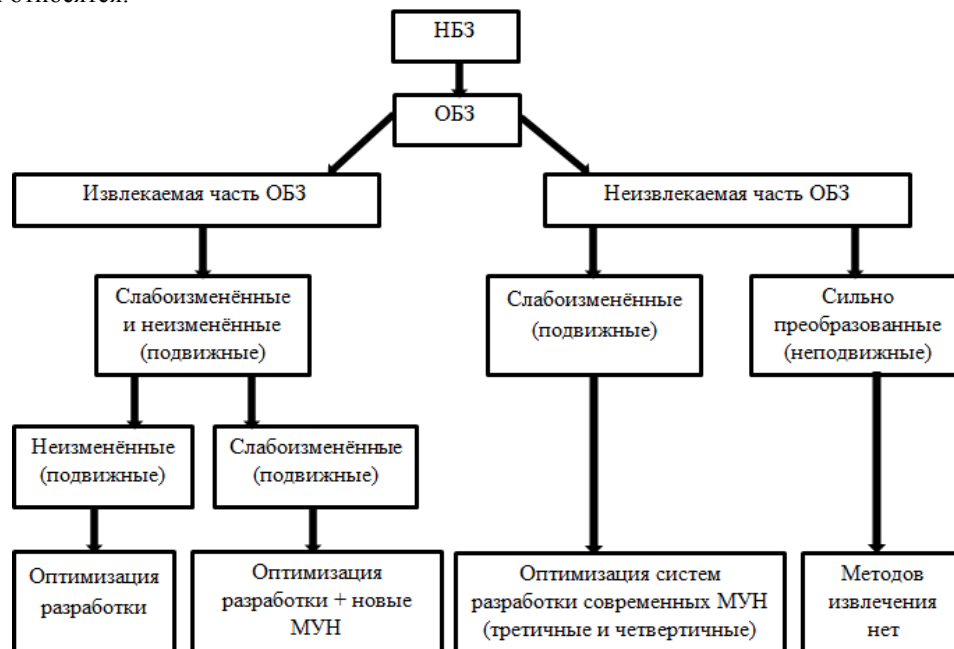

Рисунок 1. Классификация остаточных нефтей.
(НБЗ, ОБЗ - начальные и остаточные балансовые запасы)

В результате использования внутриконтурного заводнения без удовлетворительного контроля и не использования своевременных гидродинамических исследований мы имеем дело с техногенно-измененным месторождением, которое обладает иными физико-химическими и тепловыми свойствами, а также новыми коллекторскими свойствами.

На поздних стадиях разработки месторождений расчет извлекаемых запасов нефти и технологических показателей базируется на методах материального баланса, которые связаны с физико-химическими свойствами нефтей;

Совершенствование системы разработки Ромашкинского месторождения позволило достигнуть следующих результатов:

- физико-химические свойства нефтей при интенсивных методах разработки являются динамическими показателями, причем их качественные характеристики уменьшаются;

- изменение физико-химических свойств нефтей необходимо учитывать как при оценке и прогнозировании товарных качеств нефтей (экономический фактор), так и при прогнозировании конечного коэффициента извлечения нефти [2, с. 165];

- разработаны более эффективные методы разработки месторождений с помощью заводнения;

- нефти, которые практически не были затронуты методом заводнения;

- нефти, которые были подвержены заводнению на участках, но распространение процессов применения различных технологий производства практически не коснулось их.

- усовершенствованы более эффективные системы разработки высокопродуктивных нефтей с низкими показателями вязкости;

- бурение горизонтальных стволов (ГС) на терригенные пласты девона;

- отношение площади нефтеносности к числу добывающих скважин достаточно сильно влияет на производительность (Ромашкинское месторождение эксплуатируется с плотностью сетки $60 \cdot 10^4$ м²/скв.);

- снизились затраты на бурение и эксплуатационные расходы;

- уменьшились сроки ввода в разработку многопластового месторождения;

- коэффициент нефтеотдачи пластов возрос за счет увеличения срока их высокорентабельной разработки и разделения объектов разной проницаемости и разной насыщенности и повышения степени охвата их заводнением [3, с. 24];

- регулирование направления и скорости фильтрации пластовых флюидов, оперативно управляя полем пластовых давлений;

- уменьшили вероятность образования негерметичности эксплуатационной колонны;

- проведены НИР и осуществляется контроль за разработкой отдельных пластов;

- исследованы и на некоторых скважинах внедрены методы нестационарного заводнения (НЗ) с переменной направлением фильтрационных потоков жидкости в пласте;

-активно применяются методы по снижению добычи попутной воды и закачки воды на поздней стадии;

-определены критерии, при которых возможно применение методов заводнения для залежей высоковязких нефтей в карбонатных пластах.

С учетом того, что поддержание пластового давления и использование метода заводнения водной месторождения эффективна лишь на 37-42%(средняя нефтеотдача) мы должны двигаться дальше и преодолеть планку в 58-60% увеличивая при этом нефтеотдачу в 1,5 и более раз.

Ромашкинское месторождение находится в эксплуатации уже не малый срок и вступает в позднюю стадию разработки, и в связи с этим нужно решить возникшие проблемы:

1.Применение инновационных технологий, новых методов контроля и регулирования этапов разработки;

2.Усовершенствование систем заводнения;

3.Разработка новых более эффективных методов разработки трудноизвлекаемых запасов;

4.Повышение нефтеотдачи для залежей терригенного девона Ромашкинского месторождения до 58 %, терригенного нижнего карбона - до 44 %, карбонатных отложений - до 25 %;

5.Контролирование состояния окружающей среды и повышение требований по охране недр.

Возможные направления решения данных проблем:

- более широкое применение уже проверенных способов увеличения нефтеотдачи (вовлечение в разработку трудноизвлекаемых запасов, нестационарное заводнения рассмотренное ранее);

- внедрение новых технологий позволяющих увеличить охват пласта заводнением;

- внедрение технологий водоизоляционных;

- применение комплексных методов по обработке призабойных зон, стимуляции работы скважин и пластов;

- изучение формирования в залежи остаточных нефтей выделенных групп, их количественной оценки и разработки методов их извлечения;

- улучшение первичного вскрытия пластов;

- применение современных технических достижений [4,с. 123].

Анализ проведенных работ на месторождениях показывает, применение бурения дополнительных стволов в существующих скважинах, расположенных в заводненных зонах в направлении не вырабатываемых или слабо вырабатываемых пластов с большим нефтесодержанием. Данный метод может оказаться достаточно эффективным в комплексе с применением новейших технологий для увеличения нефтеотдачи[6,с. 302; 7.с.27; 11,с.26].

Также нужно не останавливать на достигнутых результатах и дальше проводить научно-исследовательские работы, по созданию методов извлечения сильно преобразованной части остаточной нефти в залежах. Одним из наиболее важных направлений вовлечения в разработку и интенсификации выработки остаточных запасов слабо дренируемых коллекторов является управление

нефтеизвлечением по перфорированным общим фильтром пластам, которые представлены коллекторами с разными фильтрационно-емкостными характеристиками. На объектах разработки Ромашкинского месторождения нашли применение одновременно-раздельная добыча (ОРД) и одно-временно-раздельная закачка (ОРЗ) на основе использования пакера MIX [1, с.48; 2,с. 372; 3, с.24].

Все вышеперечисленные методы повышения нефтеотдачи нужно вводить в эксплуатацию уже сейчас, ведь это требует значительного времени. Данный вопрос будет актуален до тех пор, пока будет добываться нефть[5,с. 10; 9,с.42;10,с.15].

По нашему мнению, дальнейшее усовершенствование систем разработки нефтяных и газовых месторождений будет связано с системной оптимизацией уже с известными геологическими строениями, продуктивностью пластов, физико-химическими свойствами нефти[6,с. 302; 8,с.14].

Внедрение комплекса технологий, основанных на изменении фильтрационного сопротивления обводненных зон коллектора с применением полимердисперсных систем и их модификаций с различными химреактивами, позволили извлечь дополнительно на месторождениях Урало-Поволжья, Западной Сибири и других регионов миллионы тонн нефти[2,с.166; 5, с. 11; 12, с.302].

Выводы, полученные в результате теоретических и экспериментальных исследований и обобщения большого фактического материала по внедрению технологий на месторождениях Западной Сибири и Урало-Поволжья могут быть использованы при совершенствовании выработки запасов нефти на поздней стадии разработки и повышении конечной нефтеотдачи пластов[2,с. 248; 4, с.158].

Список литературы

1.Альмухаметова, Э.М. Эксплуатация скважин в осложненных условиях [Текст]: учебное пособие / Э.М. Альмухаметова, Н.Х. Габдрахманов, А.Х. Габзалилова. – Уфа: РИЦ УГНТУ, 2015. – 116 с.

2.Газизов, А.Ш. Повышение эффективности разработки нефтяных месторождений на основе ограничения движения вод в пластах: учебник / А.Ш. Газизов, А.А. Газизов. – М.: Изд-во ООО “Недра-Бизнесцентр”, 1999. –285с.

3.Гуторов, А.Ю. Механизм и условия образования асфальтосмолопарафиновых отложений в условиях завершающей стадии разработки нефтяных месторождений [Текст] / А.Ю. Гуторов, Л.В. Петрова // Нефтепромысловое дело. – 2014. – № 2. – С. 23-27.

4.Гуторов, А.Ю. Возможности применения современных методов увеличения нефтеотдачи на поздней стадии разработки нефтяных месторождений [Текст]: монография / А.Ю. Гуторов. – Уфа: Изд-во УГНТУ, 2012. – 196 с.: ил.

5.Зейгман, Ю.В. Обоснование соответствия систем заводнения особенностям геологического строения залежей [Текст] / Ю.В. Зейгман, В.В. Мухаметшин // Нефтепромысловое дело. – 2009. – № 5. – С. 10-12.

6. Муслимов, Р.Х. Геология, разработка и эксплуатация Ромашкинского нефтяного месторождения: учебник / Р.Х. Муслимов, Р.Б. Шавалиев, А.М. Хисамов, И.Г. Юсупов. - М.: Изд-во ВНИИОЭНГ, 1995. - Т. 1 - 492 с.
7. Мухаметшин, В.Ш. Зависимость нефтеизвлечения от плотности сетки скважин при разработке низкопродуктивных карбонатных залежей [Текст] / В.Ш. Мухаметшин // Нефтяное хозяйство. - 1989. - № 12. - С. 26-29.
8. Мухаметшин, В.Ш. Динамика добычи нефти при разработке карбонатных коллекторов на естественном режиме / В.Ш. Мухаметшин // Нефтяное хозяйство. - 1989. - № 7. - С. 14-16.
9. Технологии ограничения водопритока с использованием гелеобразующих составов [Текст]: учебное пособие / Г.С. Дубинский, В.Е. Андреев, В.В. Мухаметшин, Р.Т. Ахметов. - Уфа: Изд-во УГНТУ, 2012. - 202 с. (Допущено УМО)
10. Типовые технологические процессы в теории разработки и эксплуатации нефтяных и газовых месторождений: учебное пособие / А. Ю. Гуторов, Л. В. Петрова. - Уфа: Изд-во УГНТУ, 2014. - 78 с.
11. Хузина, Л.Б. Использование технологических решений при бурении горизонтальных скважин [Текст] / Л.Б. Хузина // Строительство нефтяных и газовых скважин на суше и на море. - 2006. - № 9. - С. 25-26.
12. Юсифов, Т.Ю. Влияние комплексной технологии на эффективность нефтеотдачи пласта / Юсифов Т.Ю., Фаттахов И.Г., Юсифов Э.Ю., Петрова Л.В., Нафикова Р.А., Герасимова А.В. // Современные проблемы науки и образования: 2015. № 1-1. С. 302.

HISTORICAL SCIENCES

Голубев А.А.

Место работы, должность, научное звание

Профессор кафедры «История, философия, социология и политология» (Петрозаводский филиал) Федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Петербургский государственный университет путей сообщения Императора Александра I» (ФГБОУ ВО ПГУПС), доктор исторических наук

ВОЕННОПЛЕННЫЕ АВСТРО-ВЕНГЕРСКОГО ПОДДАНСТВА НА СТРОИТЕЛЬСТВЕ МУРМАНСКОЙ ЖЕЛЕЗНОЙ ДОРОГИ (1915 – 1917 гг.)

PRISONERS OF WAR OF AUSTRO-HUNGARIAN CITIZENSHIP ON THE CONSTRUCTION OF THE MURMANSK RAILWAY (1915 – 1917)

Golubev A.A.

Place of employment, position, academic title

Professor of "History, philosophy, sociology and political science" (Petrozavodsk branch) of Federal state budgetary educational institution of higher professional education "Petersburg state transport University of Emperor Alexander I" (doctor of the University), doctor of historical Sciences

АННОТАЦИЯ

В статье, на основе привлечения широкого круга источников, приводятся данные об участии в строительстве железной дороги к Мурманскому побережью значительного количества военнопленных Австро-Венгерского подданства. Проведен анализ социальных проблем военнопленных оказавшихся неподготовленными к проведению тяжелых работ в трудных условиях севера.

ABSTRACT

In the article, on the basis of attracting a wide range of sources, data on participation in the construction of the railway to Murmansk coast a considerable number of prisoners of war of Austro-Hungarian citizenship. The analysis of social problems of prisoners of war find themselves unprepared to conduct a heavy work in the difficult conditions of the North.

Ключевые слова: военнопленные, железная дорога, воинский порядок, социальные проблемы.

Keywords: prisoners of war, railway, military order, social problems

Северный климат региона, трудности, возникавшие в ходе строительства Мурманской магистрали, усугубленные обстоятельствами военного времени, а также кратчайшие сроки проведения работ создавали при возведении этой железной дороги условия, не имевшие примеров в железнодорожном строительстве. Поэтому успешные ход и результаты строительства, укладка рельсового пути в соответствии с планами могли быть достигнуты лишь при исключительном напряжении сил рабочих, инженеров и служащих. Это потребовало от Управления строительством привлечения большого числа рабочих и служащих.

Обеспечение стройки рабочей силой и техническим персоналом, предоставление работающим всего необходимого для существования требовало от администрации и всех структур руководства строительством особого напряжения. В районе прокладки дороги свободных рабочих рук было недостаточно – эти территории были малонаселенными. Из других районов привлечь рабочих было трудно вследствие неблагоприятных климатических и жилищных условий на данной территории. Работа по найму строителей началась одновременно с проектно-строительными изысканиями. За весь период строительства Мурманской магистрали удалось привлечь к проведению строительных работ около 180 тыс. чел., треть рабочих составили

военнопленные австро-венгерского и германского подданства.[2. С. 114 – 128]

За время Первой мировой войны в русском плену оказалось более 2 млн. солдат и офицеров Австро-Венгерской армии. С 1915 г. Российское правительство стало широко использовать на казенных и общественных работах военнопленных. Более 50 тыс. военнопленных было привлечено для строительства Мурманской магистрали. По национальному составу среди военнопленных австро-венгерского подданства значились: австрийцы, венгры, сербы, хорваты, словаки, чехи, итальянцы, босняки, румыны, мадьяры, греки, русины, евреи, армяне, греки, турки.

Агенты Управления строительством в местах расквартирования военнопленных отбирали людей с учетом физических данных и профессиональных навыков. В 1915 г. военнопленные доставлялись из Омского и Иркутского военных округов в Петроград и Архангельск специальными воинскими эшелонами. С начала 1916 г. партии военнопленных стали отправляться эшелонами напрямую из Дарницкого изоляционно-пропускного пункта под Киевом и из Новониколаевска.

На конечных станциях железных дорог военные охранники передавали пленных участковым отделениям жандармско-полицейского управления Николаевской железной дороги, которое несло

службу по охране военнопленных Мурманской магистрали. Общий учет, контроль, наблюдение за содержанием военнопленных осуществляло Петроградское жандармское полицейское управление и его отделения: Лодейнопольское, Петрозаводское, Кивачское, Кандалакшское, Кемское, Мурманское. Значительную часть штата управлений составляли уроженцы Кавказа, которые в обращении с военнопленными отличались крайней жестокостью. Непосредственно за работу военнопленных отвечали начальники участков, инженеры и мастера, а также подрядчики, отвечавшие за работу на отдельных объектах строительства.

На линии строительства военнопленные размещались воинским порядком в отдельных помещениях, и во время проведения работ находились под постоянным надзором охраны. Военнопленные выполняли земляные и плотницкие работы. Постепенно они привыкали к обстановке и условиям труда. Однако 75 чел. совершили побег, что составило незначительный процент к общему числу военнопленных. Естественные условия местности осложняли розыск бежавших, с одной стороны, а с другой стороны, затрудняли возможности военнопленным достичь государственной границы. Почти все бежавшие возвращались.

Продукты питания выдавались военнопленным в натуральном виде, готовили сами. Морозной зимой 1915 г. часть военнопленных начала болеть и почти всех привлеченных к работам в этом году пришлось эвакуировать из района работ. Для восполнения выбывших рабочих-военнопленных стали привлекать к работам новые партии взятых в плен в боях, во время начавшегося в мае 1916 г. наступления на Южном фронте. Это были преимущественно немцы и мадьяры. Командированные в Киев и Дарницу агенты использовали прежний опыт отбора. В результате к февралю 1917 г. на строительстве линии работало около 35 тыс. военнопленных.[6; 7]

Это был специфический, неоднородный контингент, многие с трудом адаптировались к работе в условиях севера. Среди военнопленных не было единства, так чехи не желали жить в одних бараках с немцами. Продуктивность работы военнопленных была на 20 – 25 % ниже, чем у рабочих, набранных по контракту.[6. Л. 1 – 36; 7. Л. 1 – 44.]

Кадровое обеспечение объектов строительства Мурманской дороги в значительной мере зависело от решения социальных проблем. Одной из главных была организация труда и быта рабочих и служащих. Руководители строительства, специальные агенты обеспечивали рабочих жилыми помещениями, спецодеждой и продовольствием.

На строительстве преобладал тяжелый ручной труд. Самыми распространенными орудиями производства были лопата и тачка-одноколка с лямкой для передачи тяжести на плечи катальщика. По нормам Урочного положения 1908 г. тачечник за один рабочий день, при дальности возки 100 м., должен был перевезти 900 пудов грунта.[9. С. 12.] Твердый грунт рабочие разрыхляли ломом и киркой, а разжиженный выбирали черпаками – пару-

синовыми мешками с обручами. Мелкие валуны, весом до пяти-шести пудов, относили на носилках, а более крупные, достигавшие сотен пудов, раскалывали аншпугами, тянули воротами или дробили взрывчаткой.

Продолжительность рабочего дня рабочих определялась в зависимости от времени года. Так, в мае, июне и июле рабочие трудились по 12,5 часов; в марте и сентябре – по 10,5 часов; а в зимнее время – по 9 часов. При работе на открытом воздухе и без освещения в зимнее время рабочий день сокращался до 8 часов. Работа была двух-трехсменная. По количеству часов, на основании законодательно введенных общих правил строительных работ, устанавливались дневные нормы выработки.[9. С. 13.]

Для обеспечения рабочих теплой одеждой и обувью на холодное время Управление строительством закупало тулупы, ватники, валенки и т.д. Зачастую одежда закупалась на месте найма рабочих и продавалась им по доступной цене. Несмотря на это, в обеспечении теплой одеждой возникали трудности. Были случаи задержки в доставке одежды рабочим. Администрация Управления строительством прилагала немало усилий для улучшения условий быта. Однако нехватка финансов, задержки поставок, плохо построенные дома и хозяйственные корпуса, закупка низкокачественных продуктов питания и одежды, а также непорядочность отдельных чиновников и служащих дороги мешали успешному решению бытовых проблем.

Повенецкий уездный исправник в рапорте от 3 апреля 1915 г. на имя Олонецкого губернатора М.И. Зубовского так характеризует условия жизни рабочих: «...Помещаются рабочие в бараках, выстроенных по линии на дистанциях. Некоторые бараки не соответствуют своему назначению, так как выстроены из сырого леса, многие мшены не мхом, а сеном, полы имеются только между нарами в проходах, под нарами же полов нет. В бараках сырость, в щели дует, получают сквозняки. Вообще бараки негигиеничны. Спят рабочие на нарах. В некоторых бараках нет соломы для спанья рабочим, а поэтому одежда рабочего заменяет ему постель, подушку и одеяло. В бараках рабочие скучены, помещаются от 60 до 80 чел. Рабочие приходят промокшие и тут же развешивают для просушки платье, онучи... Провиант получают рабочие из кладовых на книжки по ценам, указанным на первой странице книжки. Отпуск провианта из кладовых ограничен и отпускается на каждого рабочего определенное количество...».[4. Л. 2.]

Чрезмерное физическое напряжение, нерегулярное горячее питание, работа в условиях неблагоприятного климата, переутомление, травматизм, повышенные требования к состоянию здоровья для лиц, непосредственно связанных с движением поездов, и многое другое – непереносимые факторы жизни железнодорожников, оказывающие огромное влияние на их здоровье и работу. Поэтому одним из направлений деятельности Управления

строительством было обеспечение высокого уровня медицинского обслуживания работников.

Обеспеченность врачебной помощью рабочих дороги была лучше по сравнению с медицинским обслуживанием местного населения. Мурманская магистраль была разделена на 14 врачебных участков. Общее руководство врачебно-санитарной части дороги возлагалось на старшего врача. Его штат составляли помощник старшего врача, санитарный врач, два врача-консультанта, зубной врач и два фельдшера. Всего на Мурманской железной дороге на 1 сентября 1916 г. работали: 41 врач и 85 фельдшеров.[5. Л. 109.] В лечебных пунктах стационарного типа строящейся железнодорожной линии было около 1200 кроватей, кроме того, площади позволяли установить еще до 400 кроватей.[3. С. 82.] Большое внимание уделялось борьбе с эпидемиями. На участках строительства работало по одному врачу-эпидемиологу и по два-три фельдшера.

В результате исследований, проведенных К.М. Агамирзоевым в 2006 – 2008 гг., были установлены данные о смерти и местах захоронения 367 военнопленных, умерших во время строительства железной дороги. В Петрозаводском уезде 176 чел.: Петрозаводский кафедральный собор – 11 (1916 г. – 8, 1917 г. – 3); больничная церковь Петрозаводска – 7 (1917 г. – 6, 1917 г. – 1); Кондопожский приход – 62 (1916 г. – 4, 1917 г. – 58); Деревянский приход – 24 (1916 г.); Ладвинский приход – 1 (1916 г.); Лижемский приход – 19 (1915 г. – 1, 1916 г. – 18); Сунский приход – 2 (1916 г. – 1, 1917 г. – 1); Таржепольский приход – 50 (1915 г. – 14, 1916 г. – 21, 1917 г. – 15). В Повенецком уезде 85 чел.: Койкиницкий приход – 25 (в 1916 г.); Лумбушский приход – 47 (1915 г. – 2, 1916 г. – 32, 1917 г. – 13); Масельгско-Паданский приход – 13 (1916 г.). В Кемском уезде 106 чел.: приход Кемского собора – 5 (1916 г. – 1, 1917 г. – 1, 1918 г. – 2, 1919 г. – 1); Сорокский приход – 81 (1915 г. – 9, 1916 г. – 70, 1919 г. – 1, 1920 г. – 1); Шуерецкий приход – 20 (1916 г. – 15, 1917 г. – 5). По данным Военного ведомства и Петроградского жандармского полицейского выявлено еще более 100 умерших военнопленных. Средний возраст умерших составил 35 лет. По национальному составу от 32 % до 38 % составляли венгры. [1, С. 37]

Основные работы по введению Мурманской железной дороги в полную эксплуатацию были

завершены к началу 1918 г. Уже с ноября 1917 г. Советское правительство, выполняя соглашения с представителями Международного общества Красного Креста начало массовую эвакуацию военнопленных из района строительства магистрали. Последние сведения о военнопленных, в данном регионе, встречаются в источниках весны 1918 г.[8. С. 175 – 178] Однако, в документах по иностранной военной интервенции на севере России (март 1918 – сентябрь 1919 гг.), есть свидетельства о ряде военнопленных-работников Мурманской магистрали вступивших в воинские подразделения экспедиционного корпуса. Кроме этого несколько военнопленных были приняты на работу в штат железной дороги, обзавелись семьями и приняли решение о принятии советского гражданства.

Крупнейшая железнодорожная магистраль Европы, протянувшаяся к побережью Северного Ледовитого океана – Мурманская железная дорога, является памятником памяти десяткам тысяч строителей различных подданств, национальностей и вероисповеданий, в т.ч. и военнопленных стран Тройственного Союза.

Список литературы

1. Агамирзоев К.М. Путь на север: исторический очерк / К.М. Агамирзоев. Петрозаводск: Скандинавия, 2008. – 154. (данные уточнены автором).
2. Голубев А.А. Мурманская железная дорога. История строительства (1894 – 1917 гг.): монография / А.А. Голубев. СПб.: ПГУПС, 2011. – 204.
3. Мурманская железная дорога: краткий очерк постройки железной дороги на Мурмане с описанием ее района. Пг.: МПС, 1916. – 87.
4. Национальный архив Республики Карелия (НАРК). Ф. 320. Оп. 3. Д. 25.
5. НАРК. Ф. 320. Оп. 3. Д. 41.
6. НАРК. Ф. 320. Оп. 3. Д. 583.
7. НАРК. Ф. 320. Оп. 3. Д. 584.
8. Нахтигаль Р. Мурманская железная дорога (1915 – 1919 годы): военная необходимость и экономические соображения / Р. Нахтигаль. СПб.: Нестор-История. 2011. – 319.
9. Урочное положение для строительных работ. СПб.: Тип. Правительствующего Сената, 1900. – 62.

Убайдуллаева Б.М.
к.и.н., старший научный сотрудник
Институт истории Национального университета Узбекистана
Юлдашева С.М.
старший преподаватель
Ташкентский фармацевтический институт

КОНЬ И КЛИНКОВОЕ ОРУЖИЕ КАК ВАЖНЫЙ СЕМАНТИЧЕСКИЙ КОМПОНЕНТ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

A HORSE AND BLADE WEAPON AS IMPORTANT SEMANTIC COMPONENTS OF DIPLOMATIC RELATIONS

Ubaydullaeva B.M.
Senior researcher
of the History, Institute of the National University in Uzbekistan
Yuldasheva S.M.
Senior teacher of Tashkent pharmaceutical institute

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается вопрос важности и значимости дарований послов в дипломатических отношениях. Конь и клинковое оружие описывается как важный семантический компонент дипломатических отношений.

ABSTRACT

This article considers the question of importance and significance of ambassadors' gifts in diplomatic relations. Horse and blade weapons are described as important semantic components of diplomatic relations.

Ключевые слова: дипломатические отношения, гость, посол, дары от послов, конь, символ, Средняя Азия, клинковое оружие, кинжал, сабли, драгоценные подарки.

Keywords: diplomatic relations, guest, ambassador, gifts from ambassadors, a horse, symbol, Central Asia, blade weapon, dagger, sabres, precious gifts.

Многие народы с древних времён особое внимание уделяют дипломатическим отношениям, в частности, обычаям встреч и проводов послов. Встреча послов в обычаях имеет общие особенности, которые подразделяются на следующие части: встреча с послами, приём (аудиенция), пиршество – церемониал угощение, обмен посланиями, получение и дарение подарков, отправление послов.

Приём гостей, обмен и передача подарков является главной частью дипломатических отношений. Эти мероприятия служили для укрепления взаимных экономических, социальных и культурных отношений между странами, поднятия духа и настроения правителей и послов. Особенно особое внимание уделялось подаркам, подаренным послами и обычаям дарения подарков ими. При выборе подарка обращалось внимание на следующие стороны:

- драгоценность подарка;
- символичность;
- бесценность и значимость для государства;
- потребность в подарке.

Поэтому, необходимо рассматривать посольские дары «не только как предметы искусства, но и как своеобразные исторические источники и определенную семиотическую систему» (21: С.19).

Анализируя подарки послов можно прийти к такому выводу, что сущность подарков всегда менялась, но был один подарок, который всегда был ценным - это был конь. В древности в дипломатических отношениях дарение коней имело огромное значение (27: С. 9).

В произведениях Ахмад ибн аз-Зубайр описывается, как Махмуду Газнавий послы преподнесли свои подарки, и среди них было 10 породистых коней (24: С. 33). Во времена правления Амира Темира было очень распространено дарение коней. Клавихо пишет: «Амиру Темиру показали подарки послов Вавилона и Кастилии. Среди этих гостинцев было более трехсот лошадей» (1:С. 118)

В 1420 году посол Шохрух Мирзо Шодихуджа подарил правителю Китая коня. Когда правитель перед охотой хотел сесть на этого коня конь его опрокинул. Рассердившийся правитель приказывает поймать посла и посадить за решётку. Тогда Мавляна Ходжи Юсуф и посол Амир Шоджихуджа извинившись, объясняют, что этот конь принадлежал отцу Шохрух Мирзо Амиру Темиру и он решил подарить ему в честь глубокого уважения. После этого правитель успокаивается и прощает посла (28: С.13). Таких примеров множества. Приведем еще один исторический случай. 1670 году послы Индии дарят хану Бухары 100 царских лошадей, слона, меч с драгоценными камнями и другие орудия (22: С. 61). Известно, что издавна в Индию лошадей привозили из Ирана, Средней Азии и других стран Азии и поэтому они были очень дорогими. Эти подарки говорили о том, что правитель Индии, выражая глубокое уважение, очень хотел быть в хороших дружеских отношениях с ханом Бухары. Исторические данные говорят и о том, что эмиры Бухары тоже дарили лошадей русскому императору (9). Такие

подарки преподносили послы, которым очень доверяли. Например, 1671 году послу Бухары в Индии Мухаммеду Шарифу падишах на приеме подарил 24 тысячи рупий, очень дорогой халат и коня с драгоценными принадлежностями (22: С. 62)

В честь послов правители устраивали пиршество. Дорогому и уважаемому гостю на стол обязательно приносили мясо конины и его голову. Испанский посол Клавихо в своих воспоминаниях писал о том, что в Тегеране его угощали кониной вареной и жареной (13: С. 119) В Средней Азии этот обычай был, распространенным и может быть голова конины была, восприятием культа коня людьми. Как мы знаем, что голова с древнейших времён осмыслялась, как наиболее важная часть тела и человека и животных. У многих народов, в том числе народов Центральной Азии голова убитого животного – самая престижная часть туши, которая полагалась либо охотнику, добывшему это животное, либо высшему лицу в социальной иерархии, либо почетному гостю. Мясо конины являлось не только вкусным деликатесом, но оно передавало свою магическую силу. Культ коня, является одним из древнейших о котором, упоминали 7 тысяч лет тому назад (15) В других источниках говорится о том, что культ коня появился с привозом коней в Среднюю Азию из южнорусских степей индоиранцами по крайней мере в середине II тысячелетия до н.э. В зоне среднеазиатских степей можно предполагать более раннее распространение коневодства и культа коня уже с конца III тысячелетия до н.э. в древнейшую эпоху конь был инкарнацией богов солнца, неба, грома и спутников богини плодородия близнецов-ашвинов. В индийском эпосе Уччайхшравас конь Индры, царь всех лошадей, наделен способностью воскрешать мертвых (10: С.79). У индусов в жертвоприношении ашвамедха, где «белый конь выступает в роли мирового коня Тваштра. В процессе ашвамедхи царь после воздержания и физических лишений получает второе рождение в новом качестве, конь как тотем дает духовную энергию, физическую силу и божество» (14: С. 39)

Пережитки тероморфных представлений в Средней Азии сохранились очень долго, в частности, они прослеживаются в культе Сиявуша. В результате археологических раскопок в развалинах Афрасиаба (Самарканд) были найдены статуэтки крылатых коней. Имя легендарного героя «Шахнаме» - Сиавуша, происходящее от древнеиранского сияваршана, тоже связано с конем и означает «черный жеребенок». Арийцы считали коня носителем духа Ахура Мазды. Роль коня в солярном культе нашла отражение в авестийских текстах. Так, в Яште (гимне), посвященной Мирте, божеству утреннего солнца, говорится, что ему поклоняются «сидящие на крупе своих коней, прося силы для них (коней)» (2: С. 32.). Они жервовали коней богу Солнца- Хуршеду (Митре). «Культом коня, - пишет А.К.Мирбабаев, - представляет в дахмаках Курката множеством находок. В Куркате, который был расположен в контактной зоне с кочевой степью, конь был не просто животным

для верховой езды, но и объектом почитания одной из ипостасей местного божества. Согласно хроникам Бейши, правители Уструшаны восседали на троне, сделанном в виде золотого коня. Реальность данного сообщения подтверждается настенной живописью малого зала дворца афшинов Уструшаны, где царский предок восседает на зоморфном троне в виде протомы коней» (18: С.29.). Одно из кочевых коневодческих племён Средней Азии- массагеты- обоготворяли дневное светило, символом которого является конь.(2: С.37.)

Культом коня освещается и в научной литературе (11, 12, 18, 20 и т.д.)

Рассмотренные примеры культа коня у тюркских народов показывают, то ритуалы и религиозные представления, связанные с этим животным у тюрков, очень близки индоевропейскими представлениями. Например, скифский обычай захоронения воина с конем идентичен с погребениями огузов. Кроме этого, многочисленные легенды, традиции изображения коня на керамических сосудах, монетах и печатях (кентавры, конидраконы, пегасы). Различные стилизованные образы, целый набор религиозных представлений, связанных с конем – все они говорят в пользу этой преемственности (6).

Древние и средневековые легенды о среднеазиатских небесных конях уже тщательно проанализированы в работах А.М.Беленицкого, А.Н.Бернштама, Б.А. Литвинского, Ю.А.Рапопорта и многих других исследователей (2,3,4,5, 16, 17, 25, 26).

Символика небесных коней древней Ферганы встречается в мифах. С мифом о небесных конях связано представление о крылатом коне, популярном образе в фольклоре осёдлых и кочевых народов Средней Азии. Так, в героическом эпосе узбеков в судьбах и похождениях героев большую роль играет крылатый конь — Тульпар (8, 27)

Символика коня чрезвычайно сложна и не до конца ясна. Конь символизирует интеллект, мудрость, знатность, свет, динамичную силу, проворство, быстроту мысли и бег времени. Это типичный символ плодородия, мужества и мощност власти. Исходя из этого, можно сделать вывод, что все эти значимые особенности коня могли быть использованы в дипломатических отношениях как символика и подарок. Священная роль коня была известна как у земледельческих, так и степных племен и народов. Уже в эпоху бронзы фигурками лошадей украшались навершия кинжалов (18).

Кроме коня, но и преподнесение в дар орудийных принадлежностей было использовано в дипломатических отношениях. Подарок ценился только своей ценностью, но и семантическим значением. Клинковое оружие – кинжалы, сабли и другие были символами силы государства, власти, лидерства, света, богатырской силы и бдительности. Сабля и меч является символом и мира и войны. Приведем примеры. Во времена правления Имамкулихана правитель Индии Джахангир через своего посла Хакима Хозика преподносит в дар

саблю. Имамкулихана приняв подарок, хотел вытащить саблю из ножен, но смог. Тогда он спросил у посла, почему сабля не выходит из ножен. Мудрый посол, подумав, ответил: «Эта сабля является символом мира, а не войны» (23. С.26).

В 1442 году среди дарений послу Бухары от правителя Индии было два кинжала украшенные драгоценными камнями (30: С.13).

Среди множества подарков, которые послы преподносили, правителям были: драгоценные книги, дикие животные, птицы, золото и драгоценности. Если среди диких животных преподносили в дар тигров, слонов, верблюды, то среди птиц ценным подарком был сокол (28, 30, 31)

Исходя, из вышесказанного можно сказать, что с древних времён особое внимание уделяли обычаям встреч, проводов послов и передаче подарков. Подарки и их семантическая суть являлась главной частью дипломатических отношений. Эти обычаи служили для укрепления взаимных экономических, социальных и культурных отношений между странами, мира и согласия между народами.

Список литературы

1. Амир Темур Европа элчилари нигоҳида. – Т.: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2007.
2. Беленицкий А.М. Конь в культах и идеологических представлениях народов Средней Азии и евразийских степей в древности и средневековье // Ранние кочевники / КСИА. Вып. 154. М.: 1978// <http://kronk.spb.ru/>
3. Беленицкий А.М. Хуттальская лошадь в легенде и историческом предании /СЭ. – М., 1948. № 4.
4. Бернштам А.Н. Араванские наскальные изображения и даванская (ферганская) столица Эрши/ СЭ. – М., 1948. № 4.
5. Вяткина К.В. Культ коня у монгольских народов // СЭ. – М., 1968. № 6.
6. Гундогдыев С.А. Роль коня в жизни туркмен. –Ашгабат, 1994//<http://cheloveknauka.com>
7. Вамбери Арминий Путешествие по Средней Азии. – М.:Восточная литература, 2003.
8. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. –М., 1947.
9. Имунитеты и привилегии послов// <http://bibliotekar.kz/>
10. Иванов В.В. Опыт истолкования древнеиндийских ритуальных и мифологических терминов, образованных от asva–конь // Проблемы истории языков и культуры народов Индии.– М.,1974.
11. Каганов Н.Ф. О погребальных обычаях тюркских племен с древнейших времен до наших дней// Известия общества Археологии, Истории, Этнографии Казанского университета. Т. XII, вып. 2.– Казань, 1894.
12. Кебергенов Х. О близости пережитков доисламских верований в обычаях каракалпаков и башкир// Научная сессия по этногенезу башкир. –Уфа, 1969.
13. Клавихо Руи Гонсалес Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403-1406). –Т., 2010.
14. Кузьмина Е.Е. Распространение коневодства и культа коня у ираноязычных племен Средней Азии и других народов старого света // Средняя Азия в древности и средневековье. – М., 1977.
15. Литвинский Б.А. Кангюйско-сарматский фарн.– Душанбе, 1968.
16. Литвинский Б.А. Древние кочевники «Крыши мира». – М., 1972.
17. Местные религиозные культы и верования, тенгрианство //http://vsemirnaya-istoriya.ru/
18. Мирбабаев А.К. Дахмаки Курката и проблемы зороастрийской идеологии в Северной Средней Азии: Автореф. дис. ... док. ист. наук. Душанбе, 1995.
19. Миф о лошади // <http://www.otuken.kz.;>
20. Моисеев М.В. Эволюция и содержание посольских даров-«поминок» в русско-ногайских отношениях XVI в. // Вестник МГГУ им М. А. Шолохова. История и политология. –М., 2011. № 4.
21. Низомиддинов И.Ф. XVI-XVIII асрларда Ўрта Осиё – Ҳиндистон муносабатлари. –Т., 1966.
22. Низомиддинов И.Ф. Ўрта Осиёнинг чет шарқи билан муносабалари. – Т., 1961.
23. Орзиева Н.А. “Абул Хусайн Аҳмад Ибн Аз-Зубайрининг“ Китоб Аз- Захоир ва-т-тухаф” асари тарихий манба”. –Т., 2012.
24. Рапопорт Ю.А. Хорезмийские астоданы// СЭ.–М., 1962. № 4.
25. Рапопорт Ю.А. Из истории религии древнего Хорезма. – М., 1971.
26. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. –М., 1969.
27. Шишкин В.А. Ўрта Осиё халкларининг Хитой халқи билан қадимги маданият алоқлари. – Т., 1954.
28. Шмелева Е. В. Посольский обычай в России в конце XV – начале XVII вв.: опыт системного анализа // Исторические исследования: материалы междунар. науч. конф. (г. Уфа, июнь 2012 г.). — Уфа: Лето, 2012.
29. Эрматов М. Ўрта Осиё Россия ва Ҳиндистон халқлари ўртасидаги дўстона алоқалар тарихидан. –Т., 1959.
30. Ўзбек дипломатияси тарихидан (Тарихий очерклар ва лавхалар) – Т., 2003.
31. Ўринбоев А. Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистон сафарномаси.–Т., 1960.

Ченурда Г.М.
Черкаський державний технологічний університет (Україна)
к.філол.н, доцент
завідувач кафедри туризму та готельно-ресторанної справи

БАЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДНІПРА В ПРОЕКТАХ СЕРЕДИНИ 50-Х РР. ХХ СТОЛІТТЯ

VISION PROBLEMS OF THE DNIEPER IN THE PROJECTS THE MID 50-IES. XX CENTURY

Ченурда Г.М.
Cherkasy State Technological University (Ukraine), Candidate of sciences (philology), Associate Professor,
Head of tourism and hotel and restaurant business.

АНОТАЦІЯ

В статті з історичної точки зору досліджено вплив соціалістичних експериментів на довкілля України відповідно до впровадження на практиці ідей “Великого плану перетворення природи” (1948 – 1965 рр.). Констатується, що гідроенергетична та гідромеліоративна складова “плану перетворення природи” була більш вразливою і не досконалою, оскільки при її розробці мали місце волонтаризм, поверховий підхід і недостатнє обґрунтування можливих екологічних наслідків. Акцентується увага на створенні «рукотворних морів» – водосховищ дніпровського гідрокаскаду, які затопили 709,9 тис. га земель.

У статті доводиться, що серед найбільш суттєвих негативних екологічних наслідків «плану перетворення природи» – перетворення Дніпра у зарегульовану систему озер, наслідком чого стало порушення гідрологічного балансу та екосистем і затоплення великих територій, які втратили здатність виконувати свою екологічну функцію і господарську продуктивність. Констатується, що негативні наслідки реалізації закладеної в “плані перетворення природи” ідеологізованої концепції гігантоманії та ігнорування законів природи призвели до того, що сучасне суспільство балансує на критичному порозі екостабільності.

ABSTRACT

In the article from a historical point of view the influence of socialist experiments on the environment of Ukraine accordingly to the implementation in practice of the ideas of “the Great plan of transformation of nature” (1948 – 1965).

Constitutes that hydropower and garolera component “of the plan of transformation of nature” were more vulnerable and not perfect because its development took place voluntarism, superficial approach and lack of justification for the possible environmental impacts.

The focus is on creating "man-made seas" – the reservoirs of the Dnieper garagesale that flooded 709,9 thousand hectares of land.

This article argues that among the most significant negative environmental consequences "plan of transformation of nature" – the transformation of the Dnieper river in sureguliavimo lake system, which resulted in a violation of the hydrological balance and ecosystems, and inundation of large areas that have lost the ability to perform their ecological function and economic performance. It is stated that the negative effects of foreclosure “plan of transformation of nature” concept of ideological megalomania and disregard for the laws of nature has led to the fact that modern society is poised at a critical threshold costable.

Ключові слова: водосховище, гідробудівництво, Дніпро, заходи, зрошення, «план перетворення природи», рішення.

Keywords: reservoir, water engineering, Dnepr, interventions, irrigation, "plan for the transformation of nature", the decision.

Метою статті є дослідження з історичної точки зору впливу соціалістичних експериментів на довкілля України відповідно до впровадження на практиці ідей “Великого плану перетворення природи” (1948 – 1965 рр.) в частині перетворення ріки Дніпро.

У свій час до деяких аспектів порушеної нами проблеми у власних наукових пошуках побіжно зверталися Е. Бакшеев, Т. Доценко, Г. Кадомский, В. Борейко, В. Грамма, Л. Будкіна, Н. Бунякіна, П. Пустовойт, Н. Горло [1]. Водночас сучасні можливості дослідників у доступі до джерел дозволяють нам у комплексі висвітлити раніше маловідомі сюжети з піднятої нами проблеми.

Комплекс заходів, передбачених постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП (б) від 20 жовтня 1948 р. «Про план пользахисних лісонасаджень,

впровадження травопільних сівозмін, будівництві ставків і водойм для забезпечення високих і сталих врожаїв у степових і лісостепових районах Європейської частини СРСР» [13], в суспільно-політичному житті того часу з подачі компартійних ідеологів отримав назву «сталінського плану перетворення природи». Безпрецедентна за своїми масштабами комплексна програма регулювання природи мала за мету змінити кліматичні умови на великих територіях Радянського Союзу і завдяки цьому домогтися підвищення продуктивності сільського господарства.

Основу плану, як відомо, складали насадження лісових смуг. Крім пользахисних лісонасаджень план перетворення природи передбачав також значний обсяг меліоративних робіт з осушення та зрошення земель, регулювання річок і поверхнево-

го стоку вод, закріплення пісків і ярів тощо. Для цього в Україні, переважно в південних степових районах, планувалось здійснити комплекс гідротехнічних, культуротехнічних, хімічних, агротехнічних, агролісотехнічних та інших меліоративних заходів з метою регулювання водного, теплового, повітряного і поживного режиму грунтів, збереження і підвищення їх родючості.

Невдовзі «план перетворення природи» був суттєво доповнений. Крім ползахисних положень рішеннями союзного уряду було заплановано спорудження гігантських гідроелектростанцій на великих ріках Радянського Союзу. Складовою частиною цих додаткових положень природоперетворювального плану стало спорудження каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі.

Безумовно, що реалізація таких вперше розроблених у світовій практиці масштабних заходів не могла не позначитися на стані довкілля. Час показав, що виконані на так званих «великих будовах комунізму» роботи мали як позитивні, так і негативні наслідки для природного середовища. При цьому на сучасних оцінках цих наслідків помітно позначився вплив суспільно-політичних процесів, що відбулися останніми десятиріччями на пострадянському просторі, а відповідно і певна дискусійність в наукових колах та серед громадськості.

Аналізуючи екологічні наслідки реалізації «сталінського плану перетворення природи» варто зазначити, що на відміну від програми ползахисних лісонасаджень, його гідроенергетична та гідромеліоративна складова була більш вразливою і не досконалою, оскільки при її розробці мали місце волонтаризм, поверховий підхід і недостатнє обґрунтування можливих екологічних наслідків.

Зокрема, розробники проекту не врахували, що при виконанні гідромеліоративних робіт зміна умов стоку та випаровування зі схилів і поверхні сільськогосподарських угідь неминуче спричинять зміну водного режиму річок, оскільки річковий стік є невід'ємною складовою водного балансу. Це питання є одним з найскладніших в гідрології, оскільки його вирішення вимагає знання і всебічного врахування і ретельного аналізу усіх аспектів взаємозв'язків у природі, розкриття яких потребує точних і доказових розрахунків.

Створення на виконання «Великого плану перетворення природи» водогосподарських об'єктів і розвиток системи зрошувального землеробства на півдні України значно ускладнили гідрогеолого-меліоративну обстановку на цій території. Зроблені без належної ретельності і відповідальності прогностичні розрахунки визначення швидкості і тривалості підйому ґрунтових вод не справдилися.

Зокрема, вже в перші роки експлуатації однієї з найбільших в колишньому Радянському Союзі іригаційної споруди на півдні України – Північно-Кримського магістрального каналу і Краснознам'янської зрошувальної системи відбувся значний, не передбачений розробниками, підйом рівня ґрунтових вод, який спричинив підтоплення земель не тільки на зрошуваних масивах, а й на при-

легких територіях і в населених пунктах. Збитки від підтоплення тільки у Херсонській області становили понад 10,3 млн. крб. [2, с.69 – 78].

Великої шкоди сільському господарству і усьому довкіллю України завдало створення «рукотворних морів» – водосховищ дніпровського гідрокаскаду, які затопили 709,9 тис. га земель, з них 197,6 тис. га – піщаних та непридатних для використання, 216,5 тис. га – лісів і дрібнолісся, 177,6 тис. га – сінокосів, пасовищ, 73,2 тис. га – орних земель, садів, садиб. Продуктивні землі займають близько 30 % затоплених територій [16, с.69]. Відмову зменшити площі затоплень проєктні установи пояснювали тим, що це знизить виробіток і потужність гідровузлів.

Негативним наслідком стали підтоплення, обвалення берегів і утворення мілководь. Через малу проточність води в дніпровських водосховищах повсюдно спостерігається її «цвітіння», заходи по боротьбі з яким є неефективними. Зменшився видовий і якісний склад тваринного і рослинного світу. Заходи з врятування фауни не мали системного характеру [7, с.15].

Проєктанти дніпровського гідрокаскаду не брали до уваги що Дніпро є третім за величиною транскордонним водотоком Європи після Дунаю і Волги. Після створення гідрокаскаду стік Дніпра виявився зарегульованим численними водосховищами, ставками, каналами, греблями і шлюзами (усього в басейні Дніпра створено 564 водойми).

Внаслідок цього у зоні їхнього впливу сформувалися ділянки постійного стояння ґрунтових вод і підтоплення. Замулення малих річок і втрачені ними дренажної здатності стало причиною систематичного підтоплення від 400 до 700 населених пунктів і 60 – 200 тис. гектарів сільськогосподарських угідь. Екологічної шкоди завдає й те, що в басейні Дніпра надмірно розвинена гірничодобувна промисловість, невід'ємною частиною якої є шламовідстійники і хвостосховища, навколо яких формуються зони підтоплення, сольового забруднення повеневих і підземних вод [16, с.69].

Зокрема, при будівництві Каховського водосховища було затоплено унікальні за своєю врожайністю і природними ландшафтами Кінські плавні [10, с.384]. Цей природний комплекс – заплава тераса Дніпра, яка розширюється до ширини понад 20 км і займає близько 80 тис. гектар, що знаходилось між Дніпром і його притокою річкою Кінська (Кінка, Конка), здавна називалась в народі «Кінські плавні» або «Великий Луг» [11, с.155]. Нині ця територія майже повністю затоплена водами Каховського водосховища.

Затоплення Кінських плавнів з їх лісами, озерами, старицями та протоками є класичним прикладом бездумного втручання людини в природу. Під водою опинилися десятки населених пунктів та орієнтовно 30 тис. гектар родючої землі, зникло понад 60 дрібних річок і озер. Ліквідовано цілий ландшафтний регіон, біокомплекс – регулятор місцевого клімату, унікальний біофільтр, неоціненна комора природних ресурсів (рибних, рослинних, мисливських тощо) [6, с.3].

Невдовзі після введення в дію водосховищ на Дніпрі різко зросли спочатку вилов риби згодом пішов на спад. І це при тому, що ще 24 грудня 1949 р. ЦК КП(б) України і Рада Міністрів УРСР прийняли спільну постанову «Про міри по збільшенню рибних запасів Дніпра і його приток». Цією постановою передбачалось створити 7 місцевих 2 республіканські заказники – Усть-Прип'ятьський і Середньо-Дніпровський. Але після спорудження Каховської та Кременчуцької ГЕС було перекрито хід на нерест осетровим, якими раніше славилось Дніпро. Крім того під загрозою зникнення опинились і інші прохідні та напівпрохідні види риб [4,с.51].

В Дніпрі та його притоках зовсім зникло чимало поширених раніше видів типових річкових риб, зокрема таких як лосось, чорноморсько-азовський осетер та оселедець, білуга, шип, річковий вугор. Крім того катастрофічно зменшилась чисельність стерляді, підуста, головня, в'язя, жереха, линка. Їх місце зайняли озерні форми – лящ (близько 40 % вилову), щука, сом, короп (свійська форма сазана, потрапила в річку зі ставкових господарств), плітка, окунь.

В сучасний період у Дніпрі продовжується популяція «прибульців». Дедалі більше стає товстолобика та білого амуру, які потребують штучного підрушення малька. Все це – порушення річкової екосистеми, що викликало передусім цвітіння води, знищення природних нерестилищ. Значні втрати рибних ресурсів відбуваються із-за неможливості подолати потужні греблі під час міграції риби до місць нересту, загибелі риби, особливо малька в гідроагрегатах гідроелектростанцій, добове коливання рівня води, її забруднення та неефективність штучного риборозведення.

Встановлено, що під час проходження води через гідроагрегати дніпровських ГЕС знищується до 60 % фітопланктону та 15 % зоопланктону, ще 50 % зоопланктону травмується. Такий сильний вплив негативним чином впливає на планктоніценоз водосховищ, викликає невпинну його деградацію [26,с.14 – 19].

Внаслідок виконання передбачених «планом перетворення природи» меліоративних робіт загрозлива ситуація наприкінці 1950-х рр. склалася і в басейні Дністра. Як зазначав начальник Укрдержрибвуду Ф. Осадчий у своїй інформації Раді Міністрів УРСР у березні 1960 р., внаслідок масового обвалування заплавної землі на Дністрі для сільськогосподарських організацій, улови у Дністровському рибпромисловому районі зменшились, у порівнянні з довоєнними, у 10 разів [22,с.56]. Він з тривогою попереджував, що земля на протязі десятків кілометрів вище кордону Української РСР вся огорожена дамбами і перетворена на канал майже до самої Дубосарської ГЕС. Таким чином обвалування останніх нерестилищ пониззя Дністра остаточно позбавить рибу бази природного відтворення [22,с.55].

Дедалі більшого розповсюдження набували синьо-зелені водорості, максимальна кількість яких у дніпровських водосховищах спостерігається кожного року в липні-серпні. Товщина поверхневого шару водоростей коливалася від декількох міліметрів до 15 см. Сезонна «атака» синьо-зелених водоростей – нищівна для біоти – сталої сукупності рослин і живих організмів на певній території поширення [25,с.4].

Про поширення синьо-зелених водоростей в Кременчуцькому водосховищі чигиринська районна газета «Зоря комунізму» Черкаської області у 1973 р. писала: «... Весною і на початку літа водосховище вкриває синьо-зелена водорість. Її масове скупчення з часом створює острови довжиною 1 – 2 км і шириною півкілометра, по яких вільно можна кататися на лижах...» [15,с.4].

В 1960-х рр. перед Інститутом гідробіології АН УРСР були поставлені завдання – винайти методи знищення синьо-зелених водоростей у водоймах і, зокрема у Кременчуцькому водосховищі. Центром дослідження причин масового розмноження «зелені» стала Черкаська область. Адже саме тут у Кременчуцькому водосховищі найбільш гостро постала ця проблема. В районі с. Стецівка Чигиринського району було вирішено створити експериментальну науково-дослідну базу. На ці цілі в 1966 р. Чигиринський виконком передав Інституту гідробіології Академії наук УРСР у постійне користування земельну ділянку площею 101 га [24,с.180]. Це територія правого берега Кременчуцького водосховища, між його основним дзеркалом і долиною річки Тясмин [23,с.23 – 24].

До складу експедиції увійшли представники кількох інститутів АН УРСР: гідробіології, гідромеханіки, мікробіології, вірусології та інших, а також Московського науково-дослідного інституту біологічної техніки, Київського науково-дослідного інституту комунальної гігієни, Одеського технологічного інституту харчової промисловості, Київського медичного інституту, інших наукових закладів [8,с.3].

Вчені експериментальної науково-дослідної бази шукали методи регулювання біологічного забруднення (цвітіння) води у водосховищі та знищення синьо-зелених водоростей, які мають унікальну живучість. Під дією найсильніших хімічних засобів вони гинуть останніми, а відновлюються першими. В залежності від умов вони живляться як рослини, або як тварини [15,с.4].

В ході досліджень науковці дійшли висновку, що від багатьох традиційних методів боротьби з синьо-зеленими водоростями слід відмовитися, оскільки вони ефективні лише певний час і економічно необґрунтовані. Краще шукати шляхи їх переробки і використання. Працівниками Інституту гідромеханіки АН УРСР був сконструйований перший промисловий збирач синьо-зелених водоростей «СЗВ-1». Близько ста таких збирачів зможуть щороку добувати до 100 тис. тонн біомаси. Зібрану масу пробували використовувати в різних галузях переробної промисловості. Відправляли її і на заводи медичних препаратів. Згодом водорос-

тями пробували удобрювати ґрунт на полях колгоспу «Прапор комунізму» Чигиринського району. Та виявилось, що у синьо-зелених водоростях багато білку. Неможливо було додавати їх у свіжому вигляді і в корм птиці чи худобі, оскільки вони містять токсичні речовини [8, с.3].

В кінці 1970-х рр. Інститут гідробіології АН УРСР координував роботу 45 наукових організацій СРСР, а його база на Кременчуцькому водосховищі набула всесоюзного значення. До результатів дослідження великий інтерес проявляли і закордонні вчені з США, ФРН, Англії, Чехословаччини. Всі вони відзначали успіх в роботі радянських вчених і висловлювали думку, що розповсюдження синьо-зелених водоростей буде зупинено.

Державою були виділені необхідні кошти на будівництво неподалік порту Адамівка Чигиринського району дослідно-експериментального заводу з переробки водоростей. Згодом було збудовано головний корпус підприємства, будинок лабораторії, каналізаційно-насосну станцію, градирню, до Дніпра прокладено труби великого діаметра (по них мали перекачувати водорості).

Але, коли будівництво заводу було вже на завершальній стадії і розпочався монтаж обладнання, з невідомих причин Інститут гідробіології АН УРСР відмовився від нього. Його було передано Інституту фізичної хімії поверхні АН УРСР. На думку керівника дослідно-експериментального заводу П.Г. Личка ідея переробки синьо-зелених водоростей відпала як науково неспроможна. Якби вона була придатна, то Інститут гідробіології АН УРСР не полишив би цей задум [24, с.180 – 185]. Проблема «цвітіння» Кременчуцького водосховища так і не була вирішена.

Ще однією екологічною проблемою, породженою реалізацією «плану перетворення природи» стало підтоплення прибережних територій. Відомо, що будівництво водосховищ на рівнинних річках за аналогією з природними катаклізмами відбувається за порівняно короткий проміжок часу, коли гребля перепиняє течію річки і призводить до заповнення річкової долини водою та підтоплення значних прибережних територій.

Таким чином, створення каскаду з шести дніпровських водосховищ призвело до значного підняття рівня поверхневих і ґрунтових вод впродовж 1 – 2 років і, як наслідок, призвело до затоплення 694,8 тис. гектар і підтоплення 93,5 тис. гектар прилягаючих до Дніпра земель. Взагалі ж в СРСР на кінець 1950-х рр. було затоплено 4,2 млн. гектарів сільськогосподарських земель, що за площею дорівнює освоєній за часів М. Хрущова ціліні.

Підняття рівня води у Дніпрі негативно почалося і на його притоках. Як зазначив член-кореспондент НАН України, директор Інституту проблем природокористування та екології НАН України А.Г. Шапар «річку Базавлук буквально силоміць закачують у Каховське водосховище. Тільки на Криворізькому напрямку вже немає Мокрої Сури, Домоткань, Самоткань, Саксагань

у верхів'ях. Цвітіння води в малих річках стало буденним явищем» [3, с.2].

Крім підтоплення земель наслідок будівництва дніпровського каскаду гідроелектростанцій, відбулося надмірне засолення значної території. При проектуванні водосховищ не було враховано і того, що це порушить динамічну рівновагу й призведе до переформування берегів – розмиву, сповзання або акумуляції відкладень.

За даними УкрНДІЛГА вже на початку 1960-х рр. вздовж водосховища берегова смуга мала 40 яружно-балкових систем та багато окремих ярів. Внаслідок сильної зрізаності діючими ярами, а також обвалу берегів внаслідок підтоплення, хвилюю та зсувів, вузькі балочні заплави затоплювалися.

За висновками науковців, яружно-балкова мережа розросталася в напрямку вододілів і наносила значний збиток цінним угіддям, розмивала дороги [21, арк.10 – 11]. При цьому відбувалося змивання плодоносних шарів ґрунту. Цьому сприяло також розкопування схилів. Наприклад, як це відбулося з полями колгоспу імені Леніна, які прилягали до балки Микитинської на Херсонщині. Як пропонував лісничий Гаврилівського лісництва Каховського лісгоспагу П.А. Легкоступ необхідно було змінити нарізку полів та здійснювати оранку поперек схилів, натомість колгоспи «Шлях комунізму» та «Зоря комунізму» заорювали прияружні вигони з метою збільшення посівної площі, що сприяло ерозійним процесам і розмиванню схилів [17, арк.8].

У зв'язку з такими негативними наслідками створення дніпровських водосховищ у всі наступні роки доводилося здійснювати масштабні роботи, спрямовані на захист і збереження прибережних земель. На сьогодні системами інженерного захисту у прибережній зоні дніпровських водосховищ захищено 290 тис. гектар земель. Водночас площа незахищених від затоплення територій (мілководь) на дніпровському каскаді складає 133 тис. гектар, майже 54 тис. гектар з них знаходяться в незадовільному екологічному стані, близько 48 тис. гектар підтоплених земель також доцільно захистити від шкідливого впливу вод [14, с.97–114].

Підвищення урізу води в Дніпрі у верхніх б'єфах кожного із побудованих водосховищ призвело також до різкого і значного підняття відповідних місцевих базисів ерозії. Утворилась нова берегова лінія загальною протяжністю близько 3,5 тис. кілометрів. Третина периметру нового урізу води у водосховищах продовжує зазнавати активного руйнування денудаційними, особливо абразійними і ерозійними процесами, і потребує захисту.

Всього на шести дніпровських водосховищах протягом періоду їх будівництва було зведено близько 315 км водообмежувальних дамб, які також виконують і берегозахисні функції, та 88,39 км берегів ріки було закріплено. За період експлуатації дніпровських водосховищ усього закріплено 460 км берегів.

Негативні екологічні наслідки створення водосховищ даються взнаки і в сучасний період. Із загальної протяжності 3079 км берегів водосховищ дніпровського каскаду на сьогодні закріплено 857 км берегів (28 % периметру). Нейтральні (1110 км) і акумулятивні (120 км) береги захисту на потребують. Решта берегів (1047 км) відносяться до абразійних та ерозійних. Близько 300 км цих берегів потребують захисту різними видами берегоукріплень [12,с.29 – 41]. Внаслідок руйнування берегів вже втрачено 6176 гектарів землі.

За останні 35 років у водосховища дніпровського каскаду надійшло понад 337 кубометрів продуктів руйнування берегів. Однією з причин такого явища – низька технологічна культура та безвідповідальність низових працівників сільського господарства. Так, лісничий Велико-Лепетихського лісництва Каховського лісгоспагу С.З. Мойсеєнко у своїй доповідній записці інформував начальника Херсонського міжобласного управління лісового господарства про те, що на території Велико-Лепетихського та Горностаївського районів найбільше піддається ерозії прибережна смуга Каховського водосховища із системою балок та ярів. Водночас, зазначав лісничий, частина господарських керівників та землекористувачів ведуть боротьбу з ерозією ґрунтів недбало і, навпаки, своїми діями сприяють інтенсивному розмиванню, обвалам та змивам родючого орного горизонту ґрунту. Наприклад, колгосп «Приморський» Горностаївського району (голова колгоспу Завізен) розорав балку Городницьку, що прилягає до земель колгоспу, і квартал № 66 Держлісфонду з метою посіву трави. Ефект виявився негативним, розораний шар був змитий водою [17,арк.7].

Намагаючись подолати негативні наслідки антропогенного впливу уряд прийняв спеціальну постанову Ради Міністрів УРСР № 638 від 30 квітня 1960 р. «Про організацію боротьби з ерозією ґрунтів на території УРСР» [17,арк.1]. Однак ефективного її виконання досягти не вдалося.

З 1932 по 1956 р. в Українській РСР створювались прияружні та прибалкові лісові полоси. Проте на гідрографічній мережі лісомеліоративні роботи здійснювались в обмежених обсягах. На водозаборах, які використовувались сільським господарством, на той час ще не була завершена протиерозійна система лісових насаджень [12,с.124]. У багатьох випадках посадки захисних лісових насаджень на ярах і крутосхилах не погоджувались із будівництвом гідротехнічних споруд по укріпленню ярів. В результаті цього в процесі подальшого розвитку ерозії захисні лісонасадження знищувались [21,арк.5].

Спорудження передбачених «сталінським планом перетворення природи» водосховищ дніпровського гідрокаскаду призводило до руйнування прилеглих до них земель і зумовлювало необхідність виконання великих обсягів протиерозійних робіт з обліснення змитих та розмитих ґрунтів. Такі роботи по берегах водосховищ здійснювались відповідно до технічних проектів, складених ек-

педицією «Агролісопроект» ще у 1952 р. [18,арк.14].

Однак, як показує вивчення, плани лісонасаджень хронічно не виконувались. Навіть спеціалізовані лісові господарства не справлялися з планами обліснення прилеглої до водоймищ території, виконуючи їх на 74 – 78 % [17,арк.2].

Відповідно до технічного проекту захисні насадження по берегах Каховського водосховища повинні планувалося створити ще у період з 1956 по 1962 рр. та займати 5685 га, по берегах Кременчуцького водосховища створення всіх видів захисних насаджень площею 4485 га повинні мали бути завершені у 1959 р. Проте плани були виконані відповідно на 85,2 % та 51,8 % [21,арк.12].

На прилягаючих до Кременчуцького водосховища землях створення всіх видів захисних насаджень мало бути закінчене до 1959 р. Однак і тут із загальної площі 4485,3 га на 1959 р. роботу виконано було лише на 2323,38 га (51,8% до плану) [5,с.4].

Плани з обліснення берегів дніпровських водосховищ не виконувались і у 1960-ті рр. Так, за звітами Головного управління лісгосподарства та лісозаготовок при Раді Міністрів УРСР на початку 1961 р. при плані обліснення Кременчуцького водосховища 1023 га було обліснено 639 га, Дніпродзержинського водосховища при плані обліснення 2327,9 тис. га обліснено лише 176 га [19,арк.5].

Головними причинами того, що лісові господарства не справлялися з обсягами робіт, що ставився перед ними, були несвочасне отримання технічного проекту на проведення обліснення водосховищ, відсутність достатньої кількості робочої сили (наприклад, на Кременчуцькому водосховищі усі роботи мало здійснювати одне Жовнинське лісництво). До того ж площі, які підлягали облісненню, переважно були не придатними для використання тракторів та іншої техніки, що вимагало додаткової ручної праці.

Таке ж становище склалося і на Дніпродзержинському водосховищі, де також відчувалась відсутність робочої сили, оскільки Кишеньківське лісництво, яке мало здійснювати роботи з обліснення, займалося масовим переселенням жителів. А доручене рішенням республіканського керівництва виконання робіт Солошинським лісництвом з площею обліснення у 1093 га не було вчасно організовано. Таким чином щорічний обсяг обліснювальних робіт у 641 га лягав на одне Кишеньківське лісництво [19,арк.5].

Хоча були й випадки, коли в авральному порядку плани робіт виконувались і навіть перевиконувались. Прикладом може бути проведення обліснення на Донеччині, де із загальної площі посіву та посадки лісу на каналі Сіверський Донець – Донбас було насаджено 75 га при плані 49 га, або 153,1%, а на Артемівському водосховищі цього каналу насаджено лісових культур на площі 45,5 гектара, тобто на усій можливій до заліснення площі. На Грабовському водосховищі при плані 22 гектари було насаджено лісових культур на площі 32 гектари. А всього на водосховищах, при плані

67, було насаджено 77 гектарів, або 114, 9% [20, арк.3].

Отже, спорудження каскаду гідроелектростанцій негативно вплинуло на екологічний стан Подніпров'я й усієї України, однак завдяки водосховищам певною мірою вдалося поліпшити водозабезпечення промислових центрів і аграрних регіонів. Поліпшилися можливості для зрошення земель та регулювання рівневого режиму, зокрема річної амплітуди коливань.

Серед найбільш суттєвих негативних екологічних наслідків «плану перетворення природи» – перетворення Дніпра у зарегульовану систему озер, наслідком чого стало порушення гідрологічного балансу та екосистем і затоплення великих територій, які втратили здатність виконувати свою екологічну функцію і господарську продуктивність.

Негативний вплив створення гігантських водосховищ проявився і в таких наслідках як абразія та руйнування берегів, погіршення структури ґрунтів через підвищення рівня ґрунтових вод, засоленість зрошуваних земель, зміна мікроклімату на підтоплених та зрошуваних територіях, зниження продуктивності риборозведення. Стояча вода і мілководдя спричинили також загострення проблеми цвітіння синьо-зелених водоростей, епідеміологічного стану населених пунктів Подніпров'я. З часом набула актуальності проблема небезпеки руйнування збудованих штучних гребель, дамб та інших гідротехнічних об'єктів з огляду їх старіння і відповідно – необхідності модернізації споруд і обладнання.

Список літератури

1. Бакшеев Е.А. Днепровский каскад гидроэлектростанций / Е.А. Бакшеев, Т.П. Доценко, Г.Д. Кадомский // Гидротехническое строительство. – 1967. – № 5. – С. 3 – 14; Борейко В. Від Сталіна до Хрущова. Як тоталітарна система планомірно нищила природу України / В. Борейко, В. Грамма // Зелений світ. – 1993. – № 6 (червень). – С. 3 – 10; Будкіна Л.Г. Вплив Кременчуцького водосховища на прилеглу територію / Л.Г. Будкіна, Н.Г. Бунякіна, П.С. Пустовойт. – К. : Наукова думка, 1971. – 16 с.; Горло Н.В. Особливості громадянського будівництва у період спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду (50-70-ті рр. XX ст.) / Н.В. Горло // Український селянин. – 2012. – Вип. 13. – С. 180 – 182.
2. Бахтіарова Л.І. Історія досліджень причин та наслідків меліорацій в регіоні Північного Причорномор'я / Л.І. Бахтіарова // Вісник Одеського національного університету. Географічні та геологічні науки. – 2014. – Т. 19. Вип. 1. – С. 69 – 78.
3. Біловицька Н. Річка зможе нормально жити лише після спуску водосховищ / Н. Біловицька // Урядовий кур'єр. – 2011. – 2 липня (№118).
4. Борейко В.Е. История охраны природы Украины (X век – 1980 г.). – К. 1997. – Т. 2. 1941 – 1980. – 192 с.
5. Будкіна Л.Г. Вплив Кременчуцького водосховища на прилеглу територію / Л.Г. Будкіна, Н.Г.

Бунякіна, П.С. Пустовойт. – К. : Наукова думка, 1971. – 16 с.

6. Гетьман В. Гордієві вузли Великого Лугу. Депресивний стан Каховського водосховища, що склався нині, вимагає кардинального вирішення / В. Гетьман // День. – 28 серпня. – 2013. – № 153 (29 серпня). – С. 9.

7. Горло Н.В. Спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду: соціальний та економічний аспекти (50 – 70-ті рр. XX ст.) / Н.В. Горло. Автореф. дис. канд. істор. наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. – Запоріжжя, 2007. – 20 с.

8. Греков І. Атака на синьо-зелених (досвід Тясминської експедиційної бази) / І. Греков // Черкаська правда. – 1974. – 17 листопада. – С. 3.

9. Дубняк С.С. Екологічні особливості систем берегозахисту на крупних рівнинних водосховищах / С.С. Дубняк // Гідрологія, гідрохімія і гідро екологія. Науковий збірник. – 2010. – Т. 3 (20). – С. 29 – 41.

10. Економічна історія України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Б. Д. Лановик, М. В. Лазарович [та ін.] ; ред. Б. Д. Лановик. – К. : Юридична книга, 2004. – 455 с.

11. Кінська, Конка, Кінка // Географічна енциклопедія України: В 3-х т. – К. : Українська радянська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1990. – Т. 2. – С. 155.

12. Михайлюченко М.Т. Заслон ерозії / М.Т. Михайлюченко, Ю.К. Телешек. – К. : Урожай, 1987. – 152 с.

13. Постановление Совета Министров СССР и ЦК ВКП (б), 20 октября 1948 г. «О плане полезавитных лесонасаждений, внедрения травопольных севооборотов, строительства прудов и водоемов для обеспечения высоких и стойких урожаев в степных и лесостепных районах европейской части СССР» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сборник документов за 50 лет : В 5 т. – Т. 3. 1941 – 1952. – М. : Политиздат, 1968. – С. 531 – 549.

14. Рекомендації щодо поліпшення екологічного стану прибережних територій дніпровських водосховищ / Дубняк С.А., Сакевич А.М., Тімченко В.М. та ін. – К. : КСП, 1999. – 182 с.

15. Самойлов А. Дивна синьо-зелена / А. Самойлов // Зоря комунізму. – 3 березня. – 1973. – С. 4.

16. Хвесик М.А. Екологічні проблеми басейну р. Дніпро та шляхи їх вирішення / М.А. Хвесик // Екологія і природокористування. – 2013. – Вип. 17. – С. 68 – 74.

17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Фонд 5105. Міністерство лісового господарства Української РСР. Оп.2. Спр. 242. Довідки, звіти, листування та ін. про виконання постанови РМ УРСР № 638 «Про організацію боротьби з ерозією ґрунтів, захисту лісонасаджень на території УРСР». – 25 арк.

18. ЦДАВО України. – Фонд 5105. Міністерство лісового господарства Української РСР. Оп.2.

Спр. 243. Довідки, інформації і листування з РМ УРСР та ін. вищестоящими організаціями щодо відновлення лісів, про полезахисні лісонасадження в колгоспах УРСР. – 57 арк.

19. ЦДАВО України. – Фонд 5105. Міністерство лісового господарства Української РСР. Оп.2. Спр. 245. Звіти Головного управління лісового господарства та лісозаготівель при Раді Міністрів УРСР. – 27 арк.

20. ЦДАВО України. – Фонд 5105. Міністерство лісового господарства Української РСР. Оп.2. Спр. 374. Зведені доповідні записки обласних управлінь лісового господарства і лісозаготівель, про виконання планів зі створення полезахисних лісосуцуг, відновлення лісів та ін. за 1962 р. – 290 арк.

21. ЦДАВО України. – Фонд 5106. Головне управління водного господарства при Раді Міністрів УРСР. Оп.1. Спр. 360. Довідка по створенню захисних лісонасаджень та проведенню протиерозійних заходів на берегах Дніпра. – 34 арк.

22. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 80.

Спр. 1284. Просьбы, информации, справки обкомов и райкомов партии, Главного управления водного хозяйства при СМ УССР, колхозов, РТС по вопросам мелиорации, строительства оросительных сооружений. 7.01 – 14.12.1960. – 74 л.

23. Черкащина заповідная. Путеводитель. – Днепропетровськ : Промінь, 1977. – 71 с.

24. Чигирик Н.В. З історії Тясминської науково-експериментальної бази Інституту гідробіології АН УРСР / Н.В. Чигирик // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Сьомої науково-краснзавчої конференції «Черкащина в контексті історії України», присвяченої 200-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка та 60-річчю утворення Черкаської області. – Частина 2. – Черкаси : Вертикаль, видавець Кандич С.Г., 2014. – С. 180 – 185.

25. Шапар А. Дніпро сьогодні: тільки стогне, але вже не реве / А. Шапар // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – № 24. – 1 липня.

26. Шилин М.Б. «Оценка гибели планктона на ГЭС Днепровского каскада и влияние этого фактора на качество водной среды» / М.Б. Шилин // Отчет. – СПб., 1992. – 21 с.

JURIDICAL SCIENCES

Ганєв А.Е.

аспірант Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС ПРОКУРОРА ЯК ПРЕДСТАВНИКА ІНТЕРЕСІВ ГРОМАДЯНИНА АБО ДЕРЖАВИ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДІ

PROSECUTOR PROCEDURAL STATUS AS A REPRESENTATIVE OF CITIZENS OR THE STATE IN ADMINISTRATIVE COURT

Hanyev A.

Dnepropetrovsk State University of Internal graduate student

АНОТАЦІЯ

У статті здійснено аналіз процесуального статусу прокурора як представника інтересів громадянина або держави в адміністративному суді. З'ясувано вади законодавчого його визначення та порядку реалізації в адміністративному судочинстві, висловлено пропозицій щодо їх перспективного усунення.

ABSTRACT

The article analyzes the procedural status of the prosecutor as a representative of the interests of citizens or the state administrative court. Clarifications of legislative defects of his determination and implementation of the administrative procedures, the proposals for their prospective elimination.

Ключові слова: адміністративне судочинство, адміністративний суд, прокуратура, представницька функція прокуратури в адміністративному процесі, процесуальний статус.

Keywords: administrative proceedings, administrative court, the prosecution, the prosecution representative function in the administrative process, procedural status.

Актуальність теми статті. Системні зміни, які відбуваються в державі, пов'язані з переорієнтацією діяльності органів виконавчої влади з виключно управлінської діяльності на обслуговуючу діяльність направлену на забезпечення реалізації конституційних прав та свобод громадян та захисту у випадку посягання на них, і в першу чергу це стосується органів прокуратури. Прокуратура з наглядового органу поступово має перетворитись в орган, який має здійснювати представництво інтересів громадянина або держави в суді, що полягає у здійсненні процесуальних та інших дій, спрямованих на захист інтересів громадянина або держави, у випадках та порядку, визначеному статтею 121 Конституції України [1] та у відповідності до статті 2 нового Закону України «Про прокуратуру» (далі – Закон) від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII [2]. Визначення пріоритетності представницької функції в діяльності прокуратури має важливе значення для адміністративного судочинства, як діяльності спеціалізованої системи судів в Україні, направленої на вирішення публічно-правових спорів, що виникають з приводу оскарження дій, рішень чи бездіяльності суб'єктів, які наділені владними повноваженнями. Попри те, що розгляд публічно-правових спорів в адміністративних судах здійснюється понад 10 років, з моменту прийняття у 2005 році КАСУ [3], участь прокуратури у розгляді таких спорів, як законних представників позивача чи відповідача була мінімальною і зводилась переважно до прокурорського реагування на явні порушення законності у діяльності суб'єктів владних повноважень, рішення, дії чи бездіяльність яких оскаржувались до суду на підставі звернення громадян до органів

прокуратури. Такий стан речей був можливий тому, що в законодавстві, зокрема Законі «Про прокуратуру» не було чітко прописана функція та підстави прокурорського представництва в суді, пріоритетною залишалась функція прокурорського нагляду яка історично і набувала свого удосконалення. Однак з прийняттям 14 жовтня 2014 року нового Закону «Про прокуратуру» (далі – Закон) представницька функція прокуратури набула свого належного правового закріплення в статті 23, в якій визначено підстави та загальний порядок представництва прокуратурою прав, інтересів громадянина та держави в суді. Аналіз змісту цієї статті дає можливість констатувати, що в адміністративному судочинстві, під час розгляду та вирішення адміністративних справ, представницька функція прокуратури здійснюється у двох формах: 1) представництва інтересів громадянина (громадянина України, іноземця або особи без громадянства) у випадках, якщо така особа не спроможна самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження через недосягнення повноліття, недієздатність або обмежену дієздатність, а законні представники або органи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси такої особи, не здійснюють або неналежним чином здійснюють її захист; 2) представництва законних інтересів держави у разі порушення або загрози порушення інтересів держави, якщо захист цих інтересів не здійснює або неналежним чином здійснює орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні

повноваження, а також у разі відсутності такого органу.

Таким чином, законодавчо визначені представницькі функції прокуратури в судовому процесі в цілому, зумовлюють необхідність з'ясування процесуального статусу прокурора як представника інтересів громадянина або держави в адміністративному суді, що є метою даної наукової статті.

Виклад основних положень. Як зазначено у Великому тлумачному словнику сучасної української мови, поняття «представництво» – це здійснення певних юридичних дій однією особою від імені іншої чи інших, виконання обов'язків або володіння правами представника установи, організації, що представляє чийсь інтереси [4, с.695]. Представництво в адміністративному процесі є, по суті, сукупністю правовідносин, які, насамперед, виникають між особою довірителя та представником, між особою представника а адміністративним судом, в межах якого здійснюються представницькі дії [5, с.90].

Це самостійний інститут адміністративного процесуального права, утворений на поєднанні матеріально-правових та процесуально-правових норм, які регулюють відносини між представником та довірителем, представником і судом. Як вірно відмічає О.В. Антілогов, інститут участі прокурора в адміністративному судовому процесі в Україні є складовим міждисциплінарного інституту представництва [6, с.10]. Тому, на думку М.М. Руденко, поняття представництва прокурором інтересів громадянина або держави в адміністративному суді розглядається як підфункція представницької функції прокуратури, що полягає у здійсненні прокурорами від імені держави процесуальних та інших (досудових) дій з метою захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб і прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин [7, с.6]. Саме публічно-правові відносини, переважно між фізичною чи юридичною особою, з одного боку і суб'єктом владних повноважень з іншого є предметом представницької діяльності прокурора в адміністративному суді.

Виходячи із змісту ч.3 ст. 56 КАС України, ми можемо зробити висновок про існування таких видів представництва у адміністративному процесі: 1) договірне представництво (універсальне представництво) – є найбільш поширеним видом представництва в адміністративних судах, сутність якого полягає в тому, що правовідносини між процесуальним представником та особою, яка бере участь у справі, регулюються винятково диспозитивним методом, вони формуються винятково за згодою, домовленістю, і можуть припинитися будь-якої миті, незалежно від стану розгляду адміністративної справи; 2) законне представництво – регулюється ч.4-8 ст.56 КАС України, яке здійснює широке коло суб'єктів: батьки, усиновлювачі, опікуни, піклувальники, інші особи, визначені законом, які захищають свої малолітніх та неповнолітніх дітей, за винятками, коли ці діти,

за підстав, передбачених законом, набули адміністративної процесуальної дієздатності і є імперативним (обов'язковим); уповноваженими посадовими особами суб'єктів владних повноважень, як правило керівниками цих суб'єктів (голова, начальник, директор), штатними юристами, які обіймають посаду в ОДВ/ОМС, і діють на основі довіреності, статуту, витягу з наказу.

Підстави для реалізації представницької функції прокурора в адміністративному судочинстві визначені в статті 60 КАСУ, в якій зазначається, що прокурор з метою представництва інтересів громадянина або держави в адміністративному суді, діючи в межах повноважень, визначених законом, звертається до суду з адміністративним позовом (поданням), бере участь у розгляді справ за його позовами, а також може вступити за своєю ініціативою у справу, провадження в якій відкрито за адміністративним позовом інших осіб, на будь-якій стадії її розгляду, подає апеляційну, касаційну скаргу, заяву про перегляд судового рішення Верховним Судом України, про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами для представництва інтересів громадянина або держави [3].

Право прокурора на звернення до суду та вступ у справу чітко обмежено представництвом певної категорії громадян: осіб, які не спроможні самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження Приводом для представництва прокурора в суді є саме звернення у прокуратуру фізичних осіб, тобто рішення самої особи про необхідність її захисту прокуратурою. При цьому, така правова допомога надається громадянам безоплатно, тобто за рахунок держави, і спрямована на захист конституційних прав найменш захищених верств населення.

Якщо порівняти підстави участі представника по закону визначені у ст. 56 і ст. 60 КАСУ, то можна стверджувати, що участь прокурора в адміністративному судочинстві є особливою формою представництва по закону. І якщо іншим представникам по закону для вступу в справу необхідно мати довіреність – для представництва юридичної особи (в тому числі суб'єкта владних повноважень) або документ, що підтверджує родинні зв'язки представника фізичної особи, то прокурор має навести суду аргументи, які вказують на те, що дані законні представники, якщо вони є неналежним чином здійснюють захист визначених учасників процесу. Оцінку обґрунтованості даних аргументів по закону має дати суд, що породжує процесуальні проблеми в судовій практиці, адже суд який має здійснювати розгляд справи по суті, повинен, на нашу думку, перебирати на себе не властиві собі функції – визначати підстави належності (чи неналежності) здійснення представництва інтересів по закону та прийняти рішення щодо підтвердження (чи відмови в підтвердженні) підстав для представництва, яке має здійснюватися прокурором.

Прийнято вважати, що прокурор, ставши учасником адміністративного процесу, користується правами та виконує обов'язки сторони або особи, в інтересах якої він діє, а отже, має право вчиняти в суді процесуальні дії, передбачені для сторони, третьої особи. Однак О. Костенко та М. Азарова вважають, що «у Кодексі адміністративного судочинства України відсутня норма, яка б чітко вказувала на те, що прокурор наділений усіма правами й обов'язками особи, в інтересах якої він діє» [8, с.77]. Відповідно постає запитання: якими повноваженнями наділений прокурор в адміністративному процесі? На думку зазначених авторів, правильнішою є теза про те, що прокурор в адміністративному процесі для реалізації покладених на нього завдань щодо захисту прав та законних інтересів громадян і держави повинен мати права та обов'язки сторони, в інтересах якої він діє, адже, як відомо, повноваження сторони в процесі значно ширші, ніж повноваження її представника. Обсяг прав прокурора залежить від того, з якою зі сторін пов'язані інтереси держави чи громадянина. Проаналізувавши ч.1-4 ст. 61 КАС України, можна зробити висновок, що обсяг прав та обов'язків прокурора в адміністративному судочинстві не завжди співпадає з обсягом прав і обов'язків сторони, на захист прав якої він виступає. Винятком є ті права, які належать позивачеві як суб'єкту публічно-правового спору. Так, органи прокуратури не можуть закінчувати справу примиренням, відмова прокурора від адміністративного позову або зміна позовних вимог не позбавляє особу, на захист прав, свобод та інтересів якої подано позов, права вимагати від суду розгляду справи, вирішення адміністративного позову в попередньому обсязі. У свою чергу, відмова органу, уповноваженого здійснювати відповідні функції у спірних правовідносинах, від адміністративного позову, поданого прокурором в інтересах держави, не позбавляє прокурора права підтримувати позов і вимагати вирішення спору по суті.

Таким чином не можна цілком ототожнювати статус прокурора зі статусом представника в адміністративному процесі. Відносини між представником і довірцем засновані на договорі доручення або законі. Представник для виконання своїх обов'язків наділяється відповідними повноваженнями і не може виходити за межі цих повноважень, якщо не одержить на це спеціального дозволу. Зовсім інше процесуальне становище займає прокурор. Завданням прокурора при розгляді адміністративних справ є дотримання прав і законних інтересів громадян, держави, винесення судом законних і обґрунтованих рішень. На відміну від представників по договору та закону прокурору для підтвердження своїх повноважень в адміністративному судочинстві не потрібно надавати адміністративному суду ніяких документів (довіреностей), бо він виконує обов'язки, що надані йому законом. Отже його діяльність може бути віднесена до представництва, яке є самостійним інститутом адміністративного процесуального

права, оскільки саме Основний Закон є базовою підставою участі прокурора в адміністративному процесі.

З огляду на представницьку функцію прокуратури в адміністративному судочинстві, постає питання: представництво інтересів громадян або держави в адміністративному суді – це право чи обов'язок прокуратури? З урахуванням аналізу законодавчих підстав участі прокурора як представника інтересів громадян та держави можна зробити висновок, що представницька діяльність прокурора в адміністративному суді є його обов'язком, який виникає на підставі звернення до нього перерахованої в законі категорії громадян для захисту своїх інтересів, звернення представників органів публічної влади у разі порушення або загрози порушення інтересів держави, чи безпосереднім виявленням прокурором таких порушень при виконанні своїх обов'язків. І такий обов'язок прокурорського представництва має бути чітко визначений в ст. 19 Закону України «Про прокуратуру», як і відповідальність за його ігнорування. Більше того, слід погодитись з пропозицією окремих правників, що пропонують встановити обов'язкову участь прокурора як представника в адміністративному судочинстві при вирішенні таких категорій спорів: а) про порушення виборчих прав громадян; б) про компетенцію між органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами; в) про визнання незаконними індивідуальних правових актів органів і посадових осіб державної влади і місцевого самоврядування; г) про визнання незаконними правових актів, дій (бездіяльності) суб'єктів управління [9, с.84].

Однак представницька функція прокурора в залежності від того інтереси якого суб'єкта він представляє – фізичної особи чи органу публічної влади має бути чітко вмотивована. Юридичний інтерес прокурора як представника інтересів держави в адміністративній справі до процесу завжди має державний характер і зумовлений необхідністю захисту інтересів держави у разі порушення або загрози порушення інтересів держави, якщо захист цих інтересів не здійснює або неналежним чином здійснює орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні повноваження, а також у разі відсутності такого органу. Адже, як вірно зазначають окремі науковці інститут представництва прокурором інтересів держави в адміністративному суді, немає підміняти прокурорським представництвом інтересів органів державної влади, органів місцевого самоврядування та державного нагляду (контролю), а також інших органів, яким законом надано право захищати інтереси громадян або держави в суді [10]. До того ж, як вірно зазначає В.М. Бевзенко «через інститут представництва прокурором інтересів держави не має здійснюватися «подвійний напад» на фізичну, юридичну особу – відповідача, який здійснюється одним суб'єктом владних повноважень (прокуратурою) в

інтересах іншого, тим більше, що законодавчо, передбачене забезпечення діяльності органів державної влади набагато краще порівняно з будь-якою фізичною чи юридичною особою [11, с.399].

Таким чином цілком логічно було б припустити, що у разі представництва прокурором інтересів держави в адміністративному суді з метою захисту інтересів держави у випадку порушення або загрози порушення інтересів держави, якщо захист цих інтересів не здійснює або неналежним чином здійснює орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні повноваження він виступає як третя особа, і відповідно наділяється її правами та обов'язками, і тільки у випадку відсутності такого органу має виступати як представник держави. У випадку ж захисту законних інтересів громадян, за підстав прямо передбачених законодавством, прокурор виступає як представник громадян, тобто наділяється функціями представника.

Висновок. Аналіз представницької функції має можливість виокремити особливості, які визначають процесуальний статус прокурора як представника інтересів громадянина або держави в адміністративному суді, які полягають наступному: 1) він має лише процесуально-правовий інтерес, а не юридичну заінтересованість у результатах вирішення адміністративної справи; 2) за відсутності особистої матеріально-правової зацікавленості юридичний інтерес прокурора до адміністративного процесу завжди має державний (службовий) характер; 3) як представник органу державної влади прокурор бере участь у розгляді справ адміністративними судами на захист прав, свобод та інтересів інших осіб; 4) рішення адміністративного суду за позовом прокурора ухвалюється не на його користь, а на користь осіб, в інтересах яких він звернувся до суду; 5) виконуючи свою функцію з представництва, керується адміністративним процесуальним та іншим законодавством України тощо. Особливість представницької функції прокурора як представника інтересів громадянина або держави в адміністративному суді, на нашу думку, зумовлює необхідність виокремлення його процесуального статусу в окремій нормі КАСУ, а саме статі 60-1 «Повноваження прокурора як представника інтересів громадянина або держави в адміністративному суді», в якій мають бути чітко визначено права та обов'язки прокурора як представника в адміністративному суді, а також порядок реалізації його представницької функції.

Список літератури

1. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради (ВВР). - 1996. - № 30. - Ст. 141.
2. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII // Відомості Верховної Ради (ВВР). - 2015. - № 2-3. - Ст.12.
3. Кодекс адміністративного судочинства України від 06 липня 2005 року (з наступними змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. - 2005. - № 35-36, 37. - Ст. 446.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1140 с.
5. Руденко М. Представництво прокурора в адміністративному судочинстві: новий напрям прокурорської діяльності [Текст] / М. Руденко // Вісник прокуратури. – 2007. - № 4 (70) квітень. – С. 89-96.
6. Анпілогов О. В. Правове регулювання участі прокурора в адміністративному судочинстві щодо захисту прав та свобод громадянина : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / О. В. Анпілогов ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 2008. – 20 с.
7. Руденко М. М. Організаційно-правові аспекти представництва прокураторою інтересів громадянина або держави в адміністративному суді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / М. М. Руденко ; Нац. акад. прокуратури України. – К., 2009. – 18 с.
8. Костенко О.О., Азарова М.В. Аналіз представницької діяльності прокурора в адміністративному судочинстві / О.О. Костенко, М.В. Азарова // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2010. - № 2. - С. 75-78.
9. Забарський В.В. Представницька функція прокурора в адміністративному судочинстві / В.В. Забарський // Людина, суспільство, держава: правовий вимір в сучасному світі: [Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, Національний авіаційний університет, 27 лютого 2014 р. – С. 81-85.
10. Стефанчук М. Представництво прокурором інтересів держави в адміністративному суді (в розрізі завдань адміністративного судочинства) / М. Стефанчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/nzizvru/2013_2/p17_14.html.
11. Бевзенко В.М. Участь в адміністративному судочинстві України суб'єктів владних повноважень: правові засади, підстави та форми: моногр. / В.М. Бевзенко. – К.: Прецедент, 2010. – 475 с.

Медведенко Н.В.
аспірант Одеського державного
університету внутрішніх справ

ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД РОЗВИТКУ ДИСЦИПЛІНАРНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

HISTORICAL REVIEW OF THE DISCIPLINARY PROCEEDINGS DEVELOPMENT

Medvedenko N.V.
post-graduate student of the Odessa
State University of Interior

АНОТАЦІЯ

У статті виділено та вивчено історичні періоди становлення та розвитку дисциплінарного провадження на території України, проаналізовано нормативно-правові джерела різних часів, присвячені дисциплінарній відповідальності та її реалізації.

ABSTRACT

In the article there are examined and studied historical periods of the formation of disciplinary proceedings and its development on the territory of Ukraine, there are analyzed the legal sources of different times dealing with disciplinary responsibility and its implementation.

Ключові слова: дисциплінарна відповідальність, дисциплінарне провадження, стягнення, заохочення, службове розслідування.

Keywords: disciplinary responsibility, disciplinary proceedings, penalties, rewards, internal investigation.

Термін дисциплінарне провадження є відносно новим для юридичної науки. Вперше на нормативному рівні він зустрічається в Законі СРСР «Про прокуратуру СРСР» від 30.11.1979 [1]. Однак слід зазначити, що дисциплінарне провадження фактично та історично існувало до цього.

Досліджуючи генезу розвитку дисциплінарного провадження можливо виокремити ряд історичних етапів:

- часи Київської Русі та Запорізької Січі;
- період від правління Петра I до Великої Жовтневої соціалістичної революції;
- часи СРСР;
- період Незалежної України.

Для часів Київської Русі X-XIII сторіччя характерною особливістю є збереження досить довгий час в організації забезпечення існуючого порядку (правопорядку) загальних рис, характерних для родового ладу [2, с.149-150].

В ті часи державні повноваження та управління здійснював великий київський князь і його військово-дружинна знать. Процес управління відбувався за допомогою спеціально призначених намісників, або через князів союзів племен і племінних князів, які мали свої дружини і підкорялися великому київському князю, вони ж і розглядали скарги городян та селян на дії голів громад чи членів дружини (бояр чи служилих людей).

Розглядаючи період існування Запорізької Січі (XV-XVII ст.), слід відмітити що вища адміністративна, військова, судова та духовна влада належала кошовому отаману.

Запорізька Січ мала військовий характер організації, що пояснювало суворість козацьких покарань та вимагало від кошових жорстоко карати злочинців, які порушували козацькі звичаї та установлені норми січового життя, аж до смертної кари. Але найвищі посадовці Січі не були безкарними тиранами та несли персональну відповідальність

за помилкові рішення, явні прорахунки, чи неадекватні обставинам дії, а за надмірну безпідставну жорстокість усувалися від керівництва.

В межах Запорізьких Вольностей утворився і функціонував базований на українській традиції, своєрідний автономний політико-адміністративний і правовий устрій, який не лише забезпечував стабільну суспільно-політичну та соціально-економічну ситуацію в регіоні, а й надійно прикривав південні рубежі України від ворожих вторгнень [3, с. 203].

У розглянутий період – за часів Київської Русі та існування козацтва, сформувалося підґрунття на якому відбулося початкове становлення і розвиток такого поняття, як дисциплінарне провадження. З розвитком державності ускладнювалася система державного управління, що в подальшому сприяло розвитку дисциплінарного провадження та механізму його реалізації.

Початком наступного історичного етапу є період діяльності Петра I, який пов'язаний з реформуванням, європеїзацією Росії та становленням абсолютизму. Саме при Петрі I сформувалася державна служба, як правовий та соціальний інститут, що діяв на постійній основі, відбувся наступний крок для розвитку поняття державної, службової, дисциплінарної відповідальності.

Розвиток та становлення як державної служби, так і дисциплінарної відповідальності в цей історичний період в Україні відбувався згідно реформ, що проводилися та на підставі законодавства Російської імперії [4].

Петро I реформував весь державний апарат, створив регулярну армію, поклав початок створення «регулярної» поліції. З введенням посади Обер-Фіскала створюється служба фіскалів [5], функціями яких став нагляд за діяльністю посадових осіб, будь-якого рангу, збір інформації про зловживання службовими повноваженнями, служ-

бовим становищем, хабарництво, казнокрадство імперських чиновників. Також вони повинні були стежити за всіма порушеннями царських указів та справам народним по різних скаргам. Таким чином служба фіскалітету поєднувала в собі функції нагляду, дізнання та слідства у відношенні будь-яких службовців та посадових осіб. Але оскільки діяльність фіскалів була таємною, то їм заборонялося напряму втручатися в діяльність державних установ.

Тому для ліквідації цього недоліку, Петро I у 1722 р. засновує посаду генерал-прокурора, обов'язком якого стає офіційний контроль за державними установами, включаючи і Сенат. До нього перейшли в підпорядкування всі фіскалі. Таким чином фіскалітет став службою, яка здійснювала нагляд за діяльністю чиновників та службовців того часу, на підставі зібраної ними інформації посадові особи притягувалися до відповідальності за вчинені службові правопорушення та злочини.

З появою Генерального регламенту або Статуту від 28 лютого 1720 року державна служба стає особливою сферою професійної діяльності [6]. Генеральний регламент закріпив вимоги по дотриманню службової дисципліни, які висовувалися до державних службовців, а також відповідальність керівників за належне ставлення до виконання службових обов'язків підлеглими та їх поведінку.

На початку XIX сторіччя назріває соціальна криза, новий імператор Олександр I розуміє, що лише поліцейськими заходами не можливо їй запобігти. Він планує провести серйозні перетворення, можливо навіть відмінити кріпосне право, та підготувати Конституцію, але в результаті йому вдалося лише реорганізувати центральні органи управління, скасувати Таємну експедицію, а також заборонити катування.

Реорганізація центральних органів управління відбулася з підписанням 08 вересня 1802 року Маніфесту «Про заснування Міністерств» [7], який побудував систему з 8 міністерств з чітким розподіленням обов'язків. Якщо раніше всі справи вирішувалися у колегіях колегіально через голосування, то тепер вся влада належала міністрам, «створення міністерств означало подальшу централізацію та бюрократизацію державного апарату» [8, с. 17].

Створення Міністерства внутрішніх справ привело до зосередження в ньому всіх функцій внутрішнього управління, МВС керувало діяльністю губернаторів, яким підпорядковувалася поліція на місцях, здійснювало адміністративний нагляд, завідувало поштою, наглядало за торгівлею, дорогами.

Положення про земську поліцію від 03.06.1837 [9] та Наказ чинам та службовцям земської поліції [10] сформували наступну систему підпорядкування та притягнення до відповідальності: очолювані земськими ісправниками, земські суди, їх члени, підлеглі службовці підпорядковувалися безпосередньо начальнику Губернії та Губернському правлінню.

Характерною особливістю стає поява в нормативному акті параграфу про відповідальність [10].

Вище зазначене свідчить не лише про наявність, але й про розвиток в ті часи поняття службової дисципліни, наявність і проведення службових перевірок. Так, земські ісправники в обов'язковому порядку інспектували повіт та всі стани 2 рази на рік.

Звід статутів про цивільну службу від 1832 року передбачив перелік обов'язків, де підкреслювалася вірність службі, старанність, чесність, безкорисливість і утримання від хабарів, також зазначалися строки та правила їх обчислення, порядок оскарження дисциплінарних рішень. До порушень службової дисципліни відносилися спізнення з відпустки без поважних причин, відлучки з робочого місця без відому і дозволу керівництва. Керівники мали право та зобов'язані були звільняти з посад службовців, які не спроможні виконувати службові обов'язки, є ненадійними працівниками, допустили грубі порушення.

«Уложення про покарання кримінальні та цивільні» затверджене 15 серпня 1845 року відіграло важливу роль для зміцнення як законності взагалі, так і в службовій діяльності державних органів. У ньому докладно розглянуті службові проступки та злочини, також визначено наступні види стягнень: звільнення, звільнення з посади, відрахування з часу служби, відсторонення від посади, переміщення з вищої посади на нижчу, догана більш чи менш сувора з занесенням в послужний список, відрахування з платні, догана більш чи менш сувора без занесення в послужний список, зауваження більш чи менш суворе [11]. Окремий розділ присвячено покаранням за хабарництво і здирство, які процвітали серед чиновництва країни.

Серед науковців цього часу слід відмітити Сперанського М.М., діяльність якого суттєво вплинула на реформування державного управління. У 1809 році він систематизує виявлені наявні недоліки міністерської реформи та готує загальний план реформ «Вступ до укладення державних законів» [12].

Маніфест «Загальне запровадження міністерств», що підготував Сперанський М.М. закріпив міністерську систему управління, засновану на відомчо-лінійному підпорядкуванні, з чітко визначеними виконавчо-розпорядчими функціями, та встановленим високим ступенем відповідальності.

Наприкінці XIX на початку XX сторіччя вивчення питань правового регулювання праці займається вчений-правознавець Таль Л.С., який дисципліну праці визначав, як «сукупність правил поведінки, необхідних від осіб, що входять до складу постійного або тимчасового з'єднання в цілях підтримки порядку, необхідного для його безперешкодного функціонування» [13, с. 163]. А дисциплінарне право розглядав як сукупність юридичних актів та юридичних правил, джерелом яких є встановлена соціальна влада.

Також вагомий внесок у вивченні дисциплінарної відповідальності належить професору державного права Імператорського Харківського університету Куплеваському М.О., який займався вивченням розвитку державної служби в порівнянні з іншими країнами. Він вважав дисципліну або ж порядок служби сумлінним виконанням всіх покладених обов'язків та підтримання гідності на належній моральній висоті.

Підсумовуючи розглянутий історичний період, слід зазначити, що поняття службового, посадового проступку, порушення в нормативно-правових актах того часу вже достатньо детально окреслено та активно використовувалося на практиці; існувала система дисциплінарних покарань, визначено суб'єкт, що накладає стягнення, строки та можливість оскарження окремих видів покарань. Тому є можливим висновок, що дисциплінарне провадження в зазначений період набуло законодавчого закріплення.

Наступним етапом у розвитку дисциплінарної відповідальності та дисциплінарного провадження є період існування СРСР.

Жовтнева революція 1917 року скасувала діючу до того систему державної служби та існує законодавство. Будь-яких законодавчих актів, що регулювали б державну службу, дисциплінарну відповідальність в перші роки після революції не існувало, але поступово ситуація змінюється.

Так, необхідно відмітити прийнятий у 1921 році Декрет Всеросійського Центрального Виконавчого комітету від 27.01. «Про дисциплінарні стягнення за порушення дисципліни в радянських установах» [14], який передбачив коло посадовців, що підлягали дисциплінарній відповідальності, що накладали дисциплінарні стягнення, порядок накладання дисциплінарних стягнень та їх види: догана, догана з публікацією у печаті, арешт до 2 тижнів.

В лютому 1923 року з'являються ухвалені Радою Народних Комісарів УСРР «Тимчасові правила про службу в державних установах і підприємствах», які вводять обмеження на суміщення посад та спільну службу родичів у радянських установах.

Тогож року приймається Положення про Дисциплінарні Суди [15], відповідно до якого Дисциплінарними Судами застосовувалися наступні стягнення: зауваження, догана з публікацією у печаті чи без публікації, переміщення на іншу посаду, домашній арешт на строк від 3 діб до одного місяця, позбавлення права займати відповідальні посади в державних органах до 2 років, звільнення з посади, покладення обов'язку заглянути заповідану шкоду або відшкодувати збитки.

У грудні 1923 року НКВС України затверджує Дисциплінарний статут робітничо-селянської червоної міліції, в якому «революційна міліцейська дисципліна», визначалася як «точне дотримання встановлених у Робітничо-Селянській міліції законами і статутами правил служби та обов'язків поведінки службовців на засадах: а) поваги всіх законів УСРР; б) безмежної відданості соціалістичній Батьківщині, радянському ладу і даній

урочистій клятві; в) свідомої необхідності підпорядкування своєї волі приписам законів і наказів начальників; г) взаємної поваги, згуртованості і товариства всіх службовців; д) виховання якостей та здібностей, необхідних для бездоганного і самостійного виконання свого обов'язку» [16]. Цим Статутом закріплювалися права й обов'язки начальника міліції та їх підлеглих, визначалися види заохочення і покарання для працівників міліції.

ЦВК та РНК СРСР 13.10.1929 року затвердив Постанову «Про основи дисциплінарного законодавства СРСР та Союзних Республік, яка визначала, що порушення обов'язків служби, зокрема трудової дисципліни, які не переслідуються у кримінальному порядку, тягнуть за собою дисциплінарну відповідальність [17]. Перелік стягнень складався з зауваження, догани, пониження в посаді на строк не більше одного року та звільнення з посади.

В березні 1932 року Радою Народних комісарів РРФСР приймається постанова «Про дисциплінарну відповідальність у порядку підлеглих» [18], відповідно до якої видами дисциплінарних стягнень, що накладалися в порядку підпорядкованості, стали зауваження та догана, визначено суб'єктів до яких застосовувалися дисциплінарні стягнення та які наділялися правом їх накладати.

Розглянуті нормативні акти дають змогу визначити, що в цей період – період становлення та розвитку СРСР та УРСР в його складі, трудовій, службовій дисципліні приділялася значна увага та процедура дисциплінарного провадження знаходилася в достатньо розвинутому стані, являючи собою системний підхід до розгляду дисциплінарних, службових проступків та застосування заходів дисциплінарного впливу.

Одночасно з становленням та розвитком СРСР та УРСР в його складі відбувається розвиток наукової думки, хоча революційні процеси і відмова від досягнень іноземної і вітчизняної науки, які не сприймалися радянською ідеологією та вимогами радянської влади мали негативний вплив, але все ж сприяли розвитку нових напрямів, кодифікації законодавства, розробці нових нормативних актів. 30-ті роки характеризуються ігнорування наукового підходу в сфері державно-правового будівництва, юридична наука стала заручником побудованої партійно-номенклатурної системи.

Серед представників наукової думки того часу необхідно згадати Данилову Є.М., яка розпочала систематизацію радянського трудового законодавства. Також в ці часи розпочав свою наукову діяльність Александров М.Г. – вчений-правознавець, який в подальшому став одним з провідних фахівців у галузі теорії держави і права та трудового права та є автором багатьох наукових праць.

В післявоєнні часи активно розпочалася відбудова народного господарства, що враховуючи значні втрати працівників адміністративно-управлінського апарату під час війни відразу посилювало проблемне питання кадрового забезпечення управлінської діяльності держави. Повоєнне

реформування системи державного управління, розукрупнення міністерств погіршувало цю проблему через введення додаткових номенклатурних посад. В результаті ця ситуація з критичною нехваткою кваліфікованих службовців сприяла більш якісному підбору та розстановці кадрів.

На достатньо значну кількість посад у партійних, державних і господарських органах в той час призначалися демобілізовані фронтовики, які принесли з собою військовий підхід до керування: командування, безумовність наказів та підтримання суворої дисципліни, що сприяло посиленню імперативного (владного) методу управління.

Відновлення країни в післявоєнні часи вимагало від державних управлінців належного освітнього фахового рівня, тому було створено систему освітніх закладів по підготовці працівників для партійних, державних і господарських установ та організацій. У 60-80 роках відбувається активне оновлення законодавства, приймається ряд нормативно-правових актів.

Так, у грудні 1958 р. приймаються Основи законодавства про судоустрій Союзу СРСР, союзних і автономних республік, який змінив порядок притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності. Тепер справи про притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності підлягали розгляду в колегіях з дисциплінарних справ, заснованими при обласних і Верховному судах, до їхньої компетенції входило і накладення дисциплінарних стягнень. Одночасно відбувалася реформа органів прокуратури і адвокатури.

У 1960 р. ліквідується міністерство внутрішніх справ СРСР, в 1962 році республіканські МВС перейменовуються у міністерства охорони громадського порядку, приймається нове Положення про міліцію, затверджується текст Присяги та порядок її складання.

В цей же період Указом Президіуму ВР СРСР від 24.02.1964 №2266-VI затверджується «Положення про заохочення і дисциплінарну відповідальності прокурорів і слідчих органів Прокуратури СРСР», встановлюючи порядок заохочення за відзнакув службі та дисциплінарної відповідальності як за порушення службових обов'язків так і за ганебні вчинки [19]. Положення підкреслювало, що найважливішими умовами успішної діяльності органів прокуратури, вирішення поставлених перед прокуратурою завдань є чесне і сумлінне виконання працівниками прокуратури свого службового обов'язку, бездоганна поведінка та свідомі дисципліна прокурорсько-слідчих працівників.

Слід відмітити, що Основи законодавства СРСР та союзних республік про працю від 15.07.1970 року передбачили можливість для окремих категорій робітників і службовців застосування інших видів дисциплінарних стягнень відповідно до законодавства про дисциплінарну відповідальність та статутів про дисципліну [20].

Згідно Закону УРСР від 31.10.1980 року «Про затвердження Положення про адвокатуру Української РСР» повноваження по заохоченню адвокатів та розгляд справ про дисципліні проступки ад-

вокатів та притягнення винних до відповідальності мала президія колегії адвокатів [21]. Це Положення передбачало прелік заходів заохочення адвокатів, порядок їх застосування, заходи дисциплінарного стягнення, порядок їх накладення, оскарження та зняття.

Розглянувши цей історичний період, приходимо до висновку, що країна пройшла складний та насичений подіями відрізок часу на шляху розвитку та становлення державності. З розвитком дисциплінарної відповідальності розвивалася і дисциплінарне провадження, отримавши своє закріплення у різноманітних нормативно-правових актах.

На відміну від післяреволюційного періоду відбувається активний розвиток наукової думки. Ряд науковців приділяють увагу вивченню дисципліни праці, дисциплінарної відповідальності та в їх рамках дисциплінарного провадження. Серед них: Абрамова А.А., Скобелкин В.Н., Монастирський С.О., Варенцова В.Г., Шахов В.Д., Щербак О.І., Симорот З.К., Монастирський С.А., Данченко М.І., Иванов А.І., Плехін Н.В., Глазирін В.В., Хорев П.С., Севостьянов Г.М., Гавриленко Д.А. та інші. Питанням дотримання дисципліни в органах та підрозділах міліції досліджували Неверов П.Н. та Ілясов С.Г.. Безпосередню увагу вивченню дисциплінарного провадження приділив Адушкін Ю.С., який присвятив свою монографію дослідженню процесуального порядку притягнення до дисциплінарної відповідальності, її зв'язку з державним управлінням та дисциплінарною владою [22].

Здобуття Україною незалежності стало важливим, вирішальним кроком для країни, яка потребувала змін на шляху становлення як високорозвинutoї, правової, цивілізованої європейської держави. Розглядаючи період Незалежної України слід відмітити, що з набуттям незалежності поступово відбулося оновлення законодавства, прийнято ряд більш відповідних сучасності законів, внесено зміни до існуючих.

Розділ X Кодексу законів про працю України присвячений трудовій дисципліні. В ньому міститься лише два види стягнень: догана та звільнення, але передбачено можливість застосування для окремих категорій працівників й інших дисциплінарних стягнень згідно законодавства, статутів і положень про дисципліну [23]. Зокрема: Постанови КМУ від 13 червня 2000 р. № 950 «Про затвердження Порядку проведення службового розслідування стосовно осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування», Закону України від 14.10.2014 року «Про прокуратуру», Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012, Закону України «Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України» від 24.03.1999 року, Закону України «Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України та Наказу МВС України від 12.03.2013 № 230 «Про затвердження Інструкції про порядок проведення службових розслідувань в органах внутрішніх справ України» та інші.

Чинний Закон України від 14.10.2014 року «Про прокуратуру» [24] має достатньо докладний розділ, що присвячений дисциплінарній відповідальності та визначає дисциплінарне провадження як процедуру розгляду Кваліфікаційно-дисциплінарною комісією прокурорів скарги (заяви), в якій містяться відомості про вчинення прокурором дисциплінарного проступку.

Особливості дисциплінарної відповідальності адвокатів України регулює Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 № 5076-VI [25]. Він визначає дисциплінарне провадження, як процедуру розгляду письмової скарги, яка містить відомості про наявність у діях адвоката ознак дисциплінарного проступку.

В свою чергу сутність військової дисципліни, обов'язки військовослужбовців щодо її додержання, види заохочень та дисциплінарних стягнень, права командирів щодо їх застосування, а також порядок подання і розгляду заяв, пропозицій та скарг визначає Дисциплінарний статут Збройних Сил України, затверджений Законом України від 24.03.1999 року [26]. Вказаний акт розглядає заохочення як важливий засіб виховання військовослужбовців і зміцнення військової дисципліни, що підкреслює, що дисциплінарне провадження потрібно розглядати ширше, а не лише як деліктне провадження. У даному Статуті не використовується термін «дисциплінарне провадження», але міститься Порядок накладення дисциплінарних стягнень, де досить докладно викладено процедуру проведення службового розслідування, яка є складовою дисциплінарного провадження.

Закон України «Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України [27] та Наказ МВС України від 12.03.2013 № 230 «Про затвердження Інструкції про порядок проведення службових розслідувань в органах внутрішніх справ України», регулюють питання дисциплінарного провадження, є чинними на теперішній час та продовжують застосовуватися в органах МВС та Національній поліції.

Серед джерел, що регулюють питання дисциплінарної відповідальності та дисциплінарного провадження слід також згадати затвержені Наказом Міністерства юстиції України від 29.12.2014 року № 2186/5 Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, розділ XXV яких присвячений заходам заохочення і стягнення, що застосовуються до засуджених та порядку їх застосування [28].

Розвиток державності, вимоги які висуває час, необхідність формування нової системи державного управління призвели до проведення адміністративної реформи. Її змістом стала комплексна перебудова існуючої в Україні системи державного управління всіма сферами суспільного життя з одного боку, а з іншого – розбудова деяких інститутів державного управління, яких Україна ще не створила як суверенна держава [29]. Одними з напрямків реформи є формування нових інститутів, організаційних структур та інструментів здійснення державного управління, створення нової право-

вої бази, що регламентуватиме державне управління в Україні. На шляху розвитку та реформування питання дисциплінарної відповідальності, а з ним і дисциплінарного провадження залишається актуальним та завжди буде відігравати важливу роль у сфері державного управління.

Науковими дослідженнями дисципліни, дисциплінарної відповідальності, дисциплінарного провадження, їх місця в системі державного управління в цей період займається ряд науковців, серед яких Авер'янов В.Б., Ануфрієв М.І., Бандурка, О.М., Берлач А.І., Венедиктов В.С., Голосніченко І.П., Колпаков В.К., Плішкін В.М., Серета В.В., Соколов В.О., Труханович Л.В. та ряд інших авторів.

Дослідивши наукові праці, законодавство різних часів ми можемо зробити висновок що історичні витoki дисциплінарного провадження та поняття службової дисципліни на території нашої країни сягають часів Київської Русі. З плином часу розвивалась, змінювалась держава, закони, юридична наука, так само відбувався розвиток та становлення дисциплінарної відповідальності та дисциплінарного провадження. Хоча поняття дисциплінарного провадження є, як відносно новим для українського законодавства (лише невелика кількість нормативних актів містять не достатньо вичерпні визначення), так і не досить ґрунтовно дослідженим для науки, але воно має давні історичні корені і на нашу думку, потребує більш детального вивчення. Дослідження наукових надбань минулих років, аналіз та врахування допущених раніше помилок, допоможуть не повторити їх у майбутньому.

Список літератури

1. О прокуратуре СССР [Электронный ресурс] : закон СССР від 30. 11. 1979 р. № 230. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data02/tex13787.htm>. – Заглавие с экрана.
2. Моряков В. И. История России [Текст] : пособие для старшеклассников и абитуриентов / В. И. Моряков, В. А. Федоров, Ю. А. Щетинов. – М. : МГУ, 2001. – 495 с.
3. История державной службы в Украине [Текст] : у 5 т. / [О. Г. Аркуша, О. В. Бойко, Є. І. Бородін та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 1. – 544 с.
4. Новак О. Д. Правові засади дисциплінарної відповідальності державних службовців в Україні [Текст] : монографія / О. Д. Новак ; за заг. ред. В. В. Зуй. – Харків : Право, 2015. – 200 с.
5. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. 1649-1825 гг. [Электронный ресурс] / под ред. М. М. Сперанского. – СПб. : Изд-во Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 4, закон № 2331. – Режим доступа: <http://www.nlr.ru/e-rec/law/g/search.php>. – Заглав. с экрана.
6. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. 1649-1825 гг. [Электрон-

ный ресурс] / под ред. М. М. Сперанского. – СПб. : Изд-во Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 6. – № 3534. – Режим доступа: <http://www.nlr.ru/e-rec/law/r/search-php>. – **Заглав. с экрана.**

7. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. 1649-1825 гг. [Электронный ресурс] / под ред. М. М. Сперанского. – СПб. : Изд-во Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 27. – № 20406. – Режим доступа: <http://www.nlr.ru/e-rec/law/r/search-php>. – **Заглав. с экрана.**

8. История полиции России. Краткий исторический очерк и основные документы [Текст] : учеб. пособ. / под ред. В. М. Курицына. – М. : Щит-М, 1998. – 200 с.

9. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе. 1825- 1881 гг. [Электронный ресурс]: СПб. : Изд-во Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 12. – № 10305. – Режим доступа: <http://www.nlr.ru/e-rec/law/r/search-php>. – **Заглав. с экрана.**

10. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе. 1825- 1881 гг. [Электронный ресурс]: СПб. : Изд-во Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 12. – № 10306. – Режим доступа: <http://www.nlr.ru/e-rec/law/r/search-php>. – **Заглав. с экрана.**

11. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе. 1825- 1881 гг. [Электронный ресурс]: СПб.: Изд-во Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 20. – № 19283. – Режим доступа: <http://www.nlr.ru/e-rec/law/r/search-php>. – **Заглав. с экрана.**

12. Сперанский М. М. Введение к уложению государственных законов [Электронный ресурс] / М.М. Сперанский – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа : <http://www.hist.msu.ru/ER/etext/speran.htm>. – **Заглавие с экрана.**

13. Таль Л. С. Трудовой договор. Цивилистические исследования. Ч. 2: Внутренний правопорядок хозяйственных предприятий [Текст] / Л. С. Таль. – Ярославль, Тип. Губ. правления., 1918. – 180 с.

14. О дисциплинарных взысканиях за нарушение служебной дисциплины в советских учреждениях [Электронный ресурс] : декрет от 27 января 1921 г. / Всероссийский центральный исполнительный комитет. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_829.htm. – **Заглавие с экрана.**

15. Данилова Е. Н. Действующее законодательство о труде: сборник декретов, постановлений и инструкций по вопросам найма и увольнения, заработной платы... с приложением обзора и указателей: хронологического (по СССР, РСФСР, УССР и ЗСФСР) по 15 февраля 1925 г., постатейного и алфавитного [Электронный ресурс] / Е. Н.

Данилова. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/22979-t-1-1925#page/19/mode/inspect/zoom/5>. – **Заглавие с экрана.**

16. Алтуев В. М. Доля міліції України в охороні народного господарства (1921–1922 pp.) / В. М. Алтуев // Право України. – 1993. – № 3. – С. 35–36.

17. Об основах дисциплинарного законодательства СССР и союзных республик [Электронный ресурс]: постановление ЦИК и СНК СССР от 13 октября 1929 г. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: <http://istmat.info/node/23341>. – **Заглавие с экрана.**

18. О дисциплинарной ответственности в порядке подчиненности [Электронный ресурс]: постановление от 20 марта 1932 г. ВЦИК СНК РСФСР). – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16562.htm>. – **Заглавие с экрана.**

19. Об утверждении Положения о поощрениях и дисциплинарной ответственности прокуроров и следователей органов Прокуратуры СССР [Электронный ресурс]: указ Президиума ВС СССР от 24. 02. 1964г. № 2266-VI. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: <http://lawgu.info/dok/1964/02/24/n1191459.htm>. – **Заглавие с экрана.**

20. Об утверждении основ законодательства Союза ССР и союзных республик о труде [Электронный ресурс]: закон СССР от 15 июля 1970 г. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: http://businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_3225_DocumIsPrint_Yes_Page_1.html. – **Заглавие с экрана.**

21. Про затвердження Положення про адвокатуру Української РСР [Электронный ресурс] : закон УРСР от 31.октября 1980 р. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: <http://document.ua/prozatverdzhennja-polozhennja-pro-advokaturu-ukrayinskoyi-r-doc125706.html>. – **Заглавие с экрана.**

22. Адушкин Ю. С. Дисциплинарное производство в СССР [Текст] / Ю. С. Адушкин ; [под ред. В. М. Манохина]. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1986. – 128 с.

23. Кодекс законів про працю України [Электронный ресурс] : закон України від 10. 12. 1971 р. № 322-VIII із змін., внес. згідно із Законами України від 06. 12. 2016 р. № 1774-VIII. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/322-08/page5>. – **Назва з экрана.**

24. Про прокуратуру [Электронный ресурс]: закон України від 14. 10. 2014 р. № 1697-VII із змін., внес. згідно із Законами України від 21. 12. 2016 № 1798-VIII. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>. – **Назва з экрана.**

25. Про адвокатуру та адвокатську діяльність [Электронный ресурс] : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI із змін., внес. згідно із Зако-

нами України від 21.12.2016 № 1798-VIII. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>. – Назва з екрана.

26. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України [Електронний ресурс] : закон України від 24. 03.1999 р. № 551-XIV із змін., внес. згідно із Законами України від 05. 02. 2015 № 158-VIII. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/551-14>. – Назва з екрана.

27. Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України [Електронний ресурс] : закон України від 22. 02. 2006 р. № 3460-IV із змін., внес. згідно із Законами України від 09. 06. 2013 р. № 245-18. – Електрон. дан. (1 файл). – Ре-

жим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3460-15>. – Назва з екрана.

28. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань [Електронний ресурс] : наказ Міністерства юстиції України від 29. 12. 2014 р. № 2186/5. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1656-14/page3>. – Назва з екрана.

29. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні [Електронний ресурс] : указ Президента України від 22. 07. 1998 р. № 810/98. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/810/98>. – Назва з екрана.

Денисова А.В.

к.ю.н., доцент кафедри адміністративного права та адміністративного процесу

Одеського державного університету внутрішніх справ

ПРИНЦИПИ АДМІНІСТРАТИВНОГО НАГЛЯДУ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ: СУТНІСТЬ, ЗМІСТ, СИСТЕМАТИЗАЦІЯ

THE PRINCIPLES OF EXECUTIVE POWER BODIES ADMINISTRATIVE SUPERVISION: THE ESSENCE, CONTENT, CLASSIFICATION

Denisova A.V.

Candidate of Juridical Sciences, associate Professor, Department of administrative law and administrative process Odessa State University of Internal Affairs

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена обґрунтуванню наукового підходу до визначення принципів адміністративного нагляду як комплексного правового явища, характеристикі сутності і змісту принципів та здійсненню їх систематизації. Обґрунтовано поняття принципів адміністративного нагляду, доведено доцільність виділення загальних та спеціальних принципів.

ABSTRACT

The article is devoted to substantiation of the scientific approach to the definition of the principles of administrative supervision as a complex legal phenomenon, characterizing the nature and content of the principles and implementation of their systematization. The concept of administrative supervision, it is proved expediency of allocation of General and special principles.

Ключові слова: адміністративний нагляд, адміністративна процедура, принцип, загальні принципи, спеціальні принципи

Keywords: administrative supervision, administrative procedure, principle, General principles, special principles

Постановка проблеми. Системоутворююче значення для існування правового явища мають такі загально правові принципи як демократизм, законність, гуманізм, рівність усіх перед законом, взаємна відповідальність держави та особи, втілення соціальної справедливості та інші [1, с.278]. Джерелом усіх перелічених принципів, їх першоосновою виступає принцип верховенства права. Його зміст розкривається через панування права у суспільстві. Цей принцип має сенс у разі, коли право розглядається не як сукупність норм, встановлених державою, а як сукупність правил поведінки, комплекс правил, легітимованих суспільством, базуються на історично досягнутому рівні соціальної етики [1, с.277].

Перелічені загально правові принципи права є першоджерелом формування системи принципів адміністративного права, принципів адміністративного процесу, принципів адміністративної процедури адміністративного нагляду, наповнюючи їх новим змістом відповідно специфіки того правового явища, принципи якого відтворюють основи його функціонування.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Слід вказати про роботи, присвячені розкриттю сутності категорії «принцип» у контексті аналізу змістовних ознак адміністративного процесу (О.В. Кузьменко, А.Т. Комзюк, В.М. Бевзенко, Р.С. Мельник та інші) та проблеми формування науки адміністративно-процесуального права (О.В. Кузьменко, Т.О. Гуржій, Е.Ф. Демський). Слід

виділити монографію І.Л. Бородіна «Адміністративно-юрисдикційний процес» (2007 р.), проте питання про принципи такого процесу потребує подальшого опрацювання. Ґрунтовні здобутки цих та інших вчених у напрямку обґрунтування базових процесуальних категорій адміністративного права мають бути покладені в основу обґрунтування принципів адміністративної процедури адміністративного нагляду.

Мета статті – обґрунтувати науковий підхід до визначення принципів адміністративного нагляду як комплексного правового явища, здійснити характеристику сутності і змісту принципів, провести їх систематизацію.

Викладення основного матеріалу. Формування принципів адміністративного нагляду має здійснюватись із врахуванням необхідності відокремлення адміністративної юрисдикції як цілісного адміністративно-правового явища і адміністративної процедури адміністративного нагляду, яка може бути реалізована у процесуальній формі. Таке відокремлення позначається на формуванні переліку принципів адміністративної юрисдикції, які притаманні і вказаній адміністративній процедурі. Обраний підхід ґрунтується на сприйнятті принципів як засадничих положень, провідних ідей, що відображають закономірності існування адміністративної юрисдикції як правового явища. Виділення таких закономірностей свідчить про те, що принципи адміністративної юрисдикції та, відповідно – адміністративного нагляду мають бути виділені, спираючись на їх об'єктивний характер. Врахування необхідності виділення процедури адміністративного нагляду, що може здійснюватись у процесуальній формі, обумовлює виділення ознаки урегульованості принципів Конституцією, законами України. Крім того, необхідно вказати на взаємозв'язок та взаємообумовленість принципів адміністративної юрисдикції, що відтворює ті відносини, у межах яких реалізується адміністративна юрисдикція у певній адміністративній процедурі.

Зазначений теоретичний підхід конкретизується залежно від особливостей предмету його застосування – окремих видів адміністративного нагляду.

Так, наприклад, слід звернути увагу на ст.1 Закону України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» від 01.12.1994 № 264/94-ВР [2], де встановлено, що адміністративний нагляд - це система тимчасових примусових профілактичних заходів спостереження і контролю за поведінкою окремих осіб, звільнених з місць позбавлення волі, що здійснюється органами Національної поліції. Вказане означає, що відповідні процедури адміністративного нагляду спрямовані на правовий захист і правову охорону.

Аналогічно спрямованість мають наглядові процедури, які застосовуються під час здійснення пробації. Наглядові процедури, поряд із соціально-виховними заходами, застосовуються до конкретної категорії осіб - засуджених, щодо яких за

рішенням суду та відповідно до закону застосовуються наглядові, соціально-виховні заходи, та обвинувачені, щодо яких органом пробації готується досудова доповідь (п.п.6,8 ч.1 Закону України «Про пробацію» [3]). Принципами пробації встановлено: справедливість; законність; невідворотність виконання покарань; дотримання прав і свобод людини і громадянина; повага до людської гідності; рівність перед законом; диференційований та індивідуальний підхід; конфіденційність; неупередженість; взаємодія з державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями та громадянами.

Перелік принципів пробації передбачає наявність тих, які характерні для адміністративної процедури адміністративного нагляду, зокрема – законність, справедливість, рівність всіх перед законом тощо. Поряд із цим, слід виділити спеціальні принципи, які притаманні пробації, в тому числі – наглядовим процедурам: невідворотність виконання покарань, диференційований та індивідуальний підхід, конфіденційність. Крім цих принципів, доцільно виділити ті, якими необхідно доповнити перелік загальних принципів адміністративної процедури адміністративного нагляду – дотримання прав і свобод людини і громадянина; повага до людської гідності; взаємодія з державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями та громадянами. Врахування цих принципів дозволить гарантувати впровадження засад «людиноцентризму» у адміністративний нагляд.

Звернення до Закону України «Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції» від 02.12.2010 № 2735-VI [4] дозволяє зазначити про превентивний та правозабезпечувальний характер державного ринкового нагляду, враховуючи мету його застосування - забезпечення відповідності продукції встановленим вимогам, а також відсутність загроз суспільним інтересам.

Державний санітарно-епідеміологічний нагляд також здійснюється з метою правової охорони і правового захисту, оскільки передбачає застосування заходів правового характеру щодо порушників санітарного законодавства. Хоча частиною першою статті 39 Закону України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» від 24.02.1994 № 4004-XII [5] надано визначення зазначеного нагляду як контролю, проте не можна не враховувати нормативне закріплення позначення відповідних контрольних процедур як процедур державного санітарно-епідеміологічного нагляду. Вказаний вид нагляду полягає у встановленні відповідності дотримання юридичними та фізичними особами санітарного законодавства, а метою визначено попередження, виявлення, зменшення або усунення шкідливого впливу небезпечних факторів на здоров'я людей. Державний санітарно-епідеміологічний нагляд також стосується встановлення дотримання санітарних норм, правил, гігієнічних нормативів під час утворення, збирання, перевезення, зберігання, оброблення, утилізації, видалення,

знешкодження та захоронення відходів, а також забезпечення у стандартах, нормах і правилах та інших нормативних документах щодо поводження з відходами вимог безпеки для здоров'я людини (п.а ч.1 ст.24 Закону України «Про відходи» від 05.03.1998 № 187/98-ВР [6]).

Пунктом 7 Положення про державний санітарно-епідеміологічний нагляд в Україні, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 22.06.1999 №1109 [7] передбачено, що державний санітарно-епідеміологічний нагляд здійснюється шляхом: нормування; експертизи; надання висновків; видачі дозволів; здійснення погоджень; визначення необхідності проведення профілактичних заходів. Виходячи з переліку заходів, які застосовуються під час здійснення санітарно-епідеміологічного нагляду, можна зазначити про його комплексний характер, про що свідчить охоплення ним різних за своїм призначенням дій – нормотворчих, правозастосовних. До вказаного виду нагляду віднесено нормотворчі процедури, експертні, дозвільні, профілактичні. Враховуючи вказане, можна вказати про те, що державний санітарно-епідеміологічний нагляд ґрунтується на таких принципах як: законність; справедливість; повага до людської гідності; професійність правозастосувача; офіційність; об'єктивна істина; захист інтересів громадянина, держави.

Спрямованість на правову охорону і захист має державний нагляд (контроль) з питань цивільного захисту, що впливає з норми ст.47 Кодексу цивільного захисту України від 02.10.2012 № 5403-VI [8]. Зазначений вид державно-владної діяльності стосується додержання та виконання вимог законодавства у таких сферах: техногенна та пожежна безпека, захист населення і територій від надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру, діяльність аварійно-рятувальних служб, а також у сфері промислової безпеки та гірничого нагляду, поводження з радіоактивними відходами.

Враховуючи такий характер державного нагляду (контролю) у сфері цивільного захисту, необхідно зазначити про відповідність його принципів принципам інших видів нагляду правоохоронного спрямування, зокрема - державного санітарно-епідеміологічного нагляду. Разом з тим, такі принципи як невідворотність виконання покарань, диференційований та індивідуальний підхід, конфіденційність, на яких ґрунтуються пробація, адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі, у більшості випадків для цього виду адміністративного нагляду не характерні, оскільки державний нагляд (контроль) з питань цивільного захисту не стосується конкретної категорії фізичних осіб, відносно яких він має здійснюватись.

Проведений аналіз особливостей правової регламентації окремих видів адміністративного нагляду довів комплексний характер цього правового явища, яким охоплено правову охорону, правовий захист, превенцію та право забезпечувальну функцію. У зв'язку з цим складно встановити

остаточний перелік принципів адміністративного нагляду та їх усталеність. Разом з тим, виходячи із того, що принципи адміністративного нагляду мають бути похідними від загально правових принципів, слід віднести до них, у першу чергу, принципи верховенства права та законності.

Звернення до наукових публікацій дозволяє вказати на такі вимоги принципу верховенства права: 1) суд при вирішенні справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави; 2) суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням практики Європейського суду з прав людини; 3) звернення до адміністративного суду для захисту прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується; 4) забороняється відмова в розгляді та вирішенні адміністративної справи з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини. Відповідно до виділених вимог принципу верховенства права вітчизняне адміністративне судочинство має забезпечити достатні гарантії судового захисту прав і свобод особи не тільки від протиправної діяльності публічної адміністрації, а й від її діяльності, яка формально хоч і відповідає вимогам позитивного закону, однак суперечить правовим цінностям справедливості, свободи слова, моралі, гуманізму [9, с.116-133].

Вказані вище теоретичні положення цінні тим, що визначають мету дії цього принципу, яку можна сформулювати не тільки для адміністративного судочинства, але і для адміністративної юрисдикції у цілому та процедури адміністративного нагляду, зокрема. Так, адміністративна юрисдикція має забезпечити належне вирішення управлінсько-правових конфліктів у порядку та спосіб, встановлений чинним законодавством. При цьому ознака «належності» правового захисту і правової охорони реалізується через адміністративно-правову процедуру, яка здійснюється у суворій відповідності до закону. Слід, у цьому зв'язку вказати на Рішення Конституційного Суду України у справі про призначення більш м'якого покарання від 02.11.2004 № 15-рп/2004, де у мотивувальній частині вказано правову позицію щодо тлумачення ч.1 ст.8 Конституції України щодо принципу верховенства права. Верховенство права - це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології

справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України [10].

У контексті принципів адміністративної процедури адміністративного нагляду принцип верховенства права означає порядок формування і функціонування відносин між уповноваженими суб'єктами (насамперед, органами виконавчої влади) і фізичними та юридичними особами, що не наділені владними повноваженнями, коли забезпечується примат прав і свобод, їх недоторканність уповноваженими суб'єктами адміністративного нагляду (насамперед, органами виконавчої влади) через встановлення кола та правореалізацію засобів і заходів юрисдикційного змісту. При цьому принцип законності виступає логічним продовженням принципу верховенства права, а його зміст як основи адміністративної юрисдикції полягає у неухильному дотриманні відповідності уповноваженими суб'єктами (насамперед, органами виконавчої влади), фізичними і юридичними особами чинного законодавства, відповідності законодавству їх дій, поведінки, діяльності.

Спираючись на правову позицію єдиного органу конституційної юрисдикції, до принципів адміністративного нагляду доцільно віднести принципи справедливості, гуманізму. Так, у зазначеному Рішенні Конституційного Суду України від 02.11.2004 № 15-рп/2004 вказано, що справедливе застосування норм права - є передусім недискримінаційний підхід, неупередженість. Принципами адміністративної процедури адміністративного нагляду слід також назвати: професійність правозастосувача, офіційність, об'єктивна істина, захист інтересів громадянина, держави.

На доктринальному рівні перелік принципів судового адміністративного процесу надає В.С. Стефанюк. Вчений виділяв такі принципи [11, с.42-43]: синхронність, рівність, збалансованість, принцип поділу сфер регулювання; демократичність, відсутність одноманітності, законності, дійсності, доступності, раціональності, послідовності.

Доцільність звернення до наукових напрацювань В.С. Стефанюка при дослідженні питання про принципи адміністративного нагляду обумовлена, насамперед, публічно-правовою природою правовідносин у сфері адміністративної судової юрисдикції і адміністративного нагляду, що визначає потребу виділення принципів, на яких ґрунтуються відповідні правовідносини. Проте різниця між сутністю адміністративного судочинства, яке являє собою одну із форм правосуддя, і адміністративним наглядом, що має ознаки правоохоронної діяльності, визначає різницю між принципами цих обох правових явищ.

Аналізуючи принципи адміністративної процедури адміністративного нагляду в діяльності органів виконавчої влади, слід вказати, що вони стосуються правової форми позасудової юрисдикційної діяльності. Разом з тим, серед принципів судового адміністративного процесу, сформульованих В.С. Стефанюком, можна виділити ті, які

можуть бути враховані при формуванні системи принципів адміністративної процедури адміністративного нагляду. Вказане стосується принципів рівності, збалансованості, поділу сфер регулювання, дійсності, доступності, послідовності.

Так, принцип рівності у позасудовій адміністративній процедурі нагляду означає визначеність законом матеріальних норм, принципів та процедур, якими ці норми реалізуються. Зокрема, у процедурі адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі, доцільно закріпити такі принципи як: законність; справедливість; повага до людської гідності; професійність правозастосувача; захист інтересів громадянина, держави; взаємодія із державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськістю; стабільність; диференційований та індивідуальний підхід; конфіденційність.

Принцип поділу сфер регулювання у процедурі адміністративного нагляду означає, що процедурні принципи не повинні суперечити нормам матеріального права. Вказане стосується відсутності суперечок між, наприклад, принципом демократизму як загально правовим принципом і принципом об'єктивної істини як принципом процесуальним (процедурним).

Принцип дійсності як принцип адміністративного нагляду означає, що правова процедура здійснення кожного виду адміністративного нагляду має бути такою, щоб гарантувала настання результату щодо реалізації мети відповідної наглядової діяльності. Цей принцип у процедурах адміністративного нагляду означає наявність об'єктивної необхідності їх здійснення, виходячи з правових вимог забезпечення законності і правопорядку, запобігання порушенням правил, дотримання яких є предметом адміністративного нагляду.

Принцип доступності адміністративного нагляду має декілька складових, які характеризують доступність з позицій: законодавчих гарантій здійснення адміністративного нагляду; процесуальних гарантій існування належної правової процедури; наявності компетенції суб'єкта адміністративного нагляду здійснити нагляд та досягти мети його здійснення; організація діяльності суб'єктів адміністративного нагляду, яка сприяє виконанню такими суб'єктами завдань і функцій, покладених на них чинним законодавством.

Принцип послідовності реалізується у стадіях процедур здійснення кожного виду адміністративного нагляду, що відображає черговість їх виконання, недопущення конфлікту юрисдикцій, оптимальність, швидкість та економічність розгляду справи. Саме тому цей принцип також можна назвати принципом стабільності.

Висновок. Таким чином, принципами адміністративного нагляду слід вважати об'єктивні взаємопов'язані та взаємообумовлені правила, які відображають закономірності здійснення процедур реалізації компетенції

суб'єктів адміністративного нагляду, в тому числі – і у процесуальній формі, що стосуються як застосування превентивних заходів так і заходів правової охорони і захисту з метою забезпечення законності і правопорядку у певній сфері життєдіяльності населення.

До загальних принципів адміністративного нагляду доцільно віднести: верховенство права, законність, справедливість, гуманізм, повага до людської гідності, професійність правозастосувача, офіційність, об'єктивна істина, захист інтересів громадянина, держави, рівність, поділ сфер регулювання, дійсність, доступність, послідовність (стадійність), взаємодія з державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями та громадянами. Перелічені принципи адміністративного нагляду стосуються усіх видів відповідних наглядових процедур в діяльності органів виконавчої влади.

Принципи, на яких ґрунтуються процедури нагляду прокурора у формі представництва інтересів громадянина або держави в адміністративному суді відповідають принципам судового адміністративного процесу: диспозитивність, процесуальна рівність сторін, змагальність і не стосуються адміністративного нагляду взагалі та нагляду органів виконавчої влади, зокрема.

Враховання специфіки видів адміністративного нагляду дозволяє виділити спеціальні принципи, характерні для пробації, адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі: невідворотність виконання покарань, диференційований та індивідуальний підхід, конфіденційність. Хоча державний нагляд (контроль) з питань цивільного захисту також має правоохоронний характер, проте такий нагляд не є індивідуалізованим і тому його основу складають переважно загальні принципи адміністративного нагляду.

Список літератури

1. Сучасна правова енциклопедія/ О.В. Зайчук, О.Л. Копиленко, Н.М. Оніщенко [та ін.]; за заг.ред. О.В. Зайчука; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 384с.

2. Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі: Закон України від 01.12.1994 № 264/94-ВР// Відомості Верховної Ради України, 1994, N 52 (27.12.94), ст. 455

3. Про пробацію: Закон України від 05.02.2015 №160-VIII// Відомості Верховної Ради України, 2015, N 13 (27.03.2015), ст. 93

4. Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції: Закон України від 02.12.2010 № 2735-VI// Офіційний вісник України, 2010, N 101 (10.01.2011), ст. 3602

5. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення: Закон від 24.02.1994 року №4004-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 27. – Ст. 218

6. Про відходи: Закон України від 05.03.1998 № 187/98-ВР// Офіційний вісник України, 1998, N 13 (16.04.98), ст. 483

7. Про затвердження Положення про державний санітарно-епідеміологічний нагляд в Україні: постанова Кабінету Міністрів України від 22.06.1999 №1109// Офіційний вісник України, 1999, N 25 (09.07.99), ст. 1178

8. Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012 № 5403-VI// Офіційний вісник України, 2012, N 89 (30.11.2012), ст. 3589

9. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики/ У двох книгах/ За заг.ред. Ю.С. Шемшученка; [ред.кол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін./ Книга перша: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії/ Відп.ред. Н.М. Оніщенко.-К.: Видавництво «Юридична думка», 2008.-344с.

10. У справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання): Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 № 15-рп/2004// Офіційний вісник України від 26.11.2004.-2004.-№ 45.-стор. 41.-стаття 2975

11. Стефанюк В.С. Судовий адміністративний процес: Монографія. – Харків: Фірма «Консум», 2003. – 464с.

PEDAGOGICAL SCIENCES

Мальцева Т.Е.

кандидат педагогических наук, доцент, доцент кафедры психологии, социальной работы и реабилитации, докторант Луганского национального университета имени Владимира Даля

ГЛАВНЫЕ ПРОТИВОРЕЧИЯ ЛИЧНОСТНО ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ

THE MAIN CONTRADICTION OF THE PERSONALITY-ORIENTED TRAINING

Maltseva T.Ye.

the candidate of pedagogical Sciences, associate Professor, Department of psychology, social work and rehabilitation, doctoral student of Lugansk national University named after Vladimir Dal

АННОТАЦИЯ

Объектом исследования является научное понятие – личностно ориентированное обучение. Предметом – противоречия в его практическом применении в образовательном учреждении. Давая определение понятию гуманистической парадигмы образования и роли личностно ориентированного обучения в функционально-семантическом ключе, автор показывает, что назрела необходимость его смены на субъектцентристское, тоже основанное на принципах гуманизма, что не отрицает существующих подходов, а лишь разрешает существенные противоречия, связанные с личностно ориентированным обучением.

ABSTRACT

The object of study is the scientific concept of personality oriented training. The subject is a contradiction in its practical application in an educational institution. Giving a definition of a humanistic paradigm of education and the role of student centered learning in the functional-semantic way, the author shows that there is a need of changing to subjectcentred also based on the principles of humanism that neither denies the existing approaches, and allows only significant differences related to personality-oriented training.

Ключевые слова: гуманистическая парадигма, субъектцентристская парадигма, личностно ориентированное обучение, субъект-субъектное взаимодействие, субъектцентристское обучение, функциональные противоречия, стандартизация образования.

Keywords: humanistic paradigm, subjectcentred paradigm, personally oriented education, the subject-subject interaction, subjectcentred training, functional contradictions, standardization of education.

Современный взлет научно-технических открытий и одновременная деградация духовно-нравственных культурных особенностей в развитии человечества приводит к конфликту во взаимодействии между моральным и материальным. Стремление к наживе, богатству любой ценой становится знаменем времени. Разбушевавшиеся войны, вооруженные столкновения, забастовки, демонстрации, «майданы» и прочие проявления агрессии, прикрывающиеся извращенными принципами демократии, – это сигнал к тому, что мировой общественности, ученым и политическим деятелям на всех уровнях следует остановить машину разрушения и создать, наконец, систему цивилизованного сосуществования, конкуренции на новом, мирном витке развития.

Образование – основа основ этой системы. Именно оно закладывает в умы гениев человечества идеи, приводящие к тому или иному событию или финалу. Противостоять разнузданной агрессии и разгулявшемуся мировому беззаконию может только мощная система образования, построенная на основах истинно гуманистической морали, способная не в отчетах и в научных трактатах, а в реально функционирующем образовательном поле формировать граждан нового поколения, осознающих важность основных общечеловеческих принципов сосуществования.

Очевидно, что не в вузе, а с первых шагов, с детского сада ребенку нужно начинать прививать принципы гуманистической морали, в школе отдавать предпочтение не знаниям формул и математических теорем, а аксиомам человеческого взаимопонимания, сочувствия, взаимопомощи, добра и взаимоуважения.

Профессиональное образование – это венец формирования личности гражданина, способного принести пользу себе и обществу, ценить, любить и приумножать богатства своей родины, а не разрушать ее войнами, действуя в пользу наживы отдельной «кучке» людей. Грамотный профессионал должен понимать, что в интересах государства, а что противоречит им.

Очевиден тот факт, что характер общественных отношений напрямую соотносится с ведущей образовательной парадигмой, существующей в данный период исторического развития общества. К примеру, дореволюционной России была свойственна репродуктивная парадигма и в обществе, и в педагогике. Как только произошли изменения в обществе, в его культурном качестве, она сменилась на культурицентристскую, эта, в свою очередь, на когнитивную (знаниевую), затем – гуманистическую, или, как ее еще называют по-другому, подчеркивая ее основной смысл, – личностно ориентированную. И. Колесникова, С. Волков опираясь на понятие педагогической цивили-

лизации, считают, что стадии развития человечества можно связать с природной педагогикой, репродуктивно-педагогической цивилизацией и нынешней – креативно-педагогической [3; 4]. Гуманистическая парадигма образования призвана сменить принципиальную суть обучения с авторитарной педагогики на личностно ориентированную.

Все же новейшая история поставила перед образованием совершенно определенные задачи – сформировать конкурентоспособного профессионала, способного найти свое место на рынке труда, направить свою деятельность на развитие социально-экономических и общественных отношений.

Смыслом предлагаемого нами субъектцентристского обучения в высшей школе являются понятия, которые должны перевести систему высшего образования с когнитивной модели в субъектно-деятельностную. Речь идет о требованиях к профессиональным компетенциям будущих специалистов, опирающихся не только на знания теоретического материала, а, в основном, на практическое усвоение морального кодекса социально-профессиональных отношений, что диктует социально-политическая и экономическая ситуация общества.

Ученые задумываются на множественностью и неоднозначностью существующих образовательных парадигм, изучают их сущностную основу (В. Пилиповский – приходит к выводу об их содержательно-функциональной бинарности [5]; Г. Жукова, О. Воленко и целый ряд других исследователей пытаются классифицировать парадигмы образования, при этом выделяют деятельностную [6]; И. Колесникова к парадигмам образования относит еще одну модель обучения – эзотерическую [7], суть которой заключается в поиске истины, освобождении сущностных сил человека, его общении с космосом, ноосферой, развитии познавательных способностей; А. Вербицкий останавливает внимание на контекстной парадигме, которая, на его взгляд, основана на том, что свои профессиональные навыки студент развивает в жизненной ситуации, во взаимодействии с другими людьми [8]; И. Котова и Е. Шиянов, рассматривая парадигмы традиционного обучения, расставляют акценты на воспитывающих функциях образования [9]).

Направленность механизмов образования на социальные потребности общества, его развитие подчеркивает А. Субетто, исходя из этого, он говорит о важности опережающего развития человеческих качеств, общественного интеллекта и качества образовательных систем в обществе [10].

Оторванность современной науки от педагогической практики привела к бинарному характеру парадигмальной реальности, то есть к тому, что в образовании параллельно, иногда интегрируя, существуют две парадигмы – технократическая и гуманистическая, но при этом гуманистическая, основанная на личностно ориентированных подходах, больше теоретико-научная, потому что идеологизирована и в реальной жизни ограничена

рядом противоречий, тогда как технократическая все еще владеет умами педагогов, но изжила себя и уже не отвечает современным требованиям общества к конечной цели образования. Попробуем конкретизировать основные противоречия, которые не соответствуют провозглашенной гуманистической парадигме образования базирующейся на личностно ориентированном обучении [13]:

бихевиоризм или приоритет предметно-знаниевой системы обучения;

стандартизация требований к обучению и оцениванию его результатов;

традиционная форма проведения уроков и занятий, направленная на интенсификацию процесса усвоения знаний, умений и навыков;

формальный, а также второстепенный подход к оцениванию личностных качеств как обучающихся, так и педагогов;

нефеноменологический характер взаимодействия в образовательных учреждениях всех уровней;

отсутствие экзистенциальной модели образования;

формализация субъект-субъектного взаимодействия;

отсутствие действующей системы воспитания личности, основанной на трансцендентных (приближение воспитуемого к абсолютной ценности – Истине, Богу); социоцентрических (свобода, равенство, братство, труд, мир, творчество, согласие, гуманность и др.); антропоцентрических (самореализация, гедонизм, польза, искренность, автономность, индивидуальность) ценностях.

Вполне очевидно, что наблюдается главное противоречие гуманистической парадигмы образования, основанной на личностно ориентированном обучении, – реальной конечной целью образовательного процесса, определенной Государственным стандартом, является не развитие личности, а усвоение знаний, умений и навыков. Предлагаемая парадигма образования – это обучение, направленное на формирование субъекта деятельности, построенное на гуманистических принципах, что в своей основе нацелено на создание условий развития интеллектуального и творческого потенциала обучающихся на всех уровнях и во всем многообразии его проявления, усвоение знаний, соответствующих стандарту. В таком обучении, несмотря на то, что личность по-прежнему остается наивысшей ценностью, тот, кто обучается, – субъект, стремящийся не просто к развитию, а к сложному интегральному состоянию – успеху во всех аспектах жизнедеятельности, что изначально выступает приоритетным и определяется как природная субстанция с возрастными особенностями, присущими людям в определенном периоде психического, физиологического и социокультурного развития.

Следовательно, основная цель образования – это формирование субъекта социально-профессиональной деятельности на принципах гуманистической морали, то есть субъектцентристское обучение.

Цели, задачи обучения, способы подачи информации, методы, формы и результаты субъект-центристского обучения не противоречат успешному развитию креативного мышления, самостоятельности, стремлению к самосовершенствованию. Оно не отрицает, а лишь дополняет результат субъект-субъектного взаимодействия практической векторностью, нацеленной на формирование субъекта деятельности, усвоение знаний, соответствующих образовательным стандартам. При этом совершенно ясно, что субъектцентристское обучение ориентируется на развитие профессиональной субъектности, что не только не отвергает преемственности требований на всех уровнях образовательной системы, стандартов конкретных профессиональных компетенций, но и позволяет сформировать конкурентоспособную личность, без агрессии и насилия способную принести пользу не только себе, но и обществу, государству.

Таким образом, непримиримые противоречия, наблюдаемые между парадигмальными подходами в образовании, создают неопределенность, некую оппозиционность и поливариантность представлений касательно одних и тех же явлений, что не может не отражаться на его воспитательной функции. Идеализация возможностей гуманистической парадигмы в реализации личностно ориентированных подходов приводит к аморфности самого понятия, его нежизнеспособности. Субъектцентристское обучение, по сути, не отвергающее принципы гуманизма, способно существенно разрешить эти противоречия, расширить возможности образовательного процесса, направив их на формирование социально-профессиональной субъектности обучающихся на всех уровнях образовательных учреждений, ориентированных на Государственный стандарт.

Список литературы

1. Колесникова И. А. Педагогическая реальность: опыт межпарадигмальной рефлексии: курс лекций по философии педагогики / И. А. Колесникова. – СПб., 2001. – С. 23.
2. Шмырева Н.А. и др. Педагогические системы: научные основы, управление, перспективы

развития / Шмырева Н.А., Губанова М.И., Крецан З.В. – Кемерово, 2002. – С. 99.

3. Колесникова И.А. Коммуникативная деятельность педагога / И.А. Колесникова ; под ред. В.А. Сластенина. – М. : Академия, 2007. – 336 с.

4. Волков С.А. Из истории развития образования / С.А. Волков // Личность и культура. – 2006. – №1. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lichnost-kultura.narod.ru>.

5. Пилиповский В. Я. Педагогическая мысль в странах Запада: традиции и современность / В. Я. Пилиповский. – Красноярск, 1998.

6. Жукова Г. С. Современные педагогические парадигмы профессионального образования специалистов социальной сферы и их использование в учебном процессе университетского комплекса / Г. С. Жукова, О. И. Воленко // Педагогическое образование и наука, – 2010. – № 10, – С. 45-51.

7. Колесникова И. А. Педагогические цивилизации и их парадигмы / И. А. Колесникова // Педагогика. – 1995. – N 6. – 45-47.

8. Вербицкий А.А. Становление новой образовательной парадигмы в российском образовании / А.А. Вербицкий // Образование и наука. Известия Уральского РАО. – 2012. – №6. – С. 5-19.

9. Шиянов, Е.Н. Развитие личности в обучении [Текст] / Е.Н. Шиянов, И.Б. Котова. – М.: Академия, 2000. – 288 с.

10. Субетто А.И. Место этно-культурного и биологического разнообразия Арктических регионов России в логике Ноосферизма как модели устойчивого развития в XXI веке/ А.И. Субетто // Личность и культура. – 2006. – №1. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lichnost-kultura.narod.ru>.

11. Юдина Н.П. Типология педагогических ценностей / Н.П. Юдина. Электронный ресурс. – [Режим доступа] : <http://www.studmed.ru>.

12. Сухомлинский, В. А. Избранные педагогические сочинения : в 3-х тт. Т. 1 / В. А. Сухомлинский ; сост. О. С. Богданова, В. З. Смаль. – Москва : Педагогика, 1979. – 560 с. : ил.

13. Павлова Л.Д. Психологическое сопровождение личностно ориентированного обучения / Л.Д. Павлова. – Луганск: Знание, 2006. – 400 с.

*Новаківська Л.В.**Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, кандидат педагогічних наук,
доцент, доцент кафедри української літератури,
українознавства та методик їх навчання***ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ СЛОВЕСНОСТІ У
ВІТЧИЗНЯНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ
XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ****THE SOURCE DATABASE RESEARCH PROBLEMS OF TEACHING LITERATURE IN THE
EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF THE XIX – EARLY XX CENTURY***Novakivska L.V.**Uman State Pedagogical University named Paul Tytchyn, Ph.D.,
associate professor Department of ukrainian literature, ukrainian techniques that their training***АНОТАЦІЯ**

У статті здійснено аналіз джерельної бази дослідження проблеми викладання словесності у вітчизняних навчальних закладах XIX – початку XX століття. Автором розкрито сутність понять «джерелознавство», «історико-педагогічне джерело» та здійснено класифікацію джерел із досліджуваної наукової проблеми.

ABSTRACT

The article analyzes the source base study on the teaching of literature in the educational institutions XIX – early XX century. The author reveals the essence of the concepts of «source», «historical and pedagogical source» and the classification of sources of scientific study of the problem.

Ключові слова: джерельна база, джерелознавство, історико-педагогічне джерело, класифікація проблеми викладання словесності.

Keywords: source base, source, historical and pedagogical source classification problems of teaching literature.

Постановка проблеми. Останніми роками посилився інтерес до історіографічних розвідок серед істориків педагогіки. Це обумовлено не лише тим, що історіографія стала невід'ємною складовою історико-педагогічних праць, а й постійним зростанням їхньої кількості. На основі аналізу публікацій історіографічна розвідка дає можливість досліднику відстежувати тенденції у розвитку історико-педагогічного процесу [7, с. 69].

Історіографія перебуває в тісному взаємозв'язку з іншою наукою – джерелознавством, провідною категорією в якому є поняття джерела (історичні, історико-педагогічні тощо). Тому одним із важливих етапів у структурі історико-педагогічних досліджень, фундаментом написання історико-педагогічних дисертацій є формування його джерельної бази: сукупність опублікованих та неопублікованих джерел. Причому для вирішення поставлених завдань дослідник має використовувати як уже відомі, так і нові джерела.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На думку сучасних дослідників, зважаючи на те, що історія педагогіки тісно пов'язана з двома галузями знань – педагогікою та історією (цей порядок визначається за значущістю межових пріоритетів, з урахуванням того, що історія педагогіки є педагогічною складовою), за доцільне використовувати напрацювання у сфері джерелознавства істориків і педагогів: М. Анісова, К. Васильєва, Л. Голубничої, Н. Гупана, М. Дмитрієнка, Е. Днепров, С. Іванова, О. Петренко, Д. Раскіна, О. Сухомлинської,

О. Яська, І. Шмідта ін. Такий інтегрований підхід збагатить методологію історії педагогіки і розширить уявлення дослідників про її джерельну базу. Автори історіографічних праць пропонують конкретні моделі опрацювання історико-педагогічних джерел першої лінії (статті, монографії тощо), на основі яких виявляються тенденції розвитку історико-педагогічного знання. Такі розвідки дають можливість побачити загальну картину: що досліджувалось і в якому аспекті та що залишилось поза межами наукових пошуків [7, с. 67–69].

Мета статті – здійснити аналіз джерельної бази дослідження проблеми викладання словесності у вітчизняних навчальних закладах XIX – початку XX століття.

Викладення основного матеріалу. Важливим підґрунтям історико-педагогічних досліджень є джерельна база, складові якої визначаються специфікою тематики розвідок. Вдалий добір джерел сприяє розгортанню ефективних творчих пошуків науковця. Діапазон джерельної бази історії педагогіки досить великий, що дає можливість досліджувати визначений науковцями предмет багатаспектно з огляду на наявність різних груп джерел. Завдяки цілеспрямованому корегуванню джерельної бази розширюватиметься предметне поле досліджень [7, с. 67].

На думку сучасних науковців, історія педагогіки – наука, що вивчає, насамперед, педагогічні знання, накопичені минулими поколіннями. Відтворення і ретроспективний аналіз розвитку освіти і виховання, педагогічної науки у всій їх повноті, конкретності і багатогранності можливі

лише на основі вивчення історико-педагогічних джерел, що передбачає формування надійної джерельної бази історії педагогічної науки [15, с. 536].

За словами академіка О. Сухомлинської, одним із чинників трансформаційної кризи, яка існує у сучасній історії педагогіки, є джерелознавчий: «До історико-педагогічного дискурсу долучилося дуже багато нового, невідомого матеріалу. Він був почастіше відомий, але в період розвитку радянської історико-педагогічної науки на ці джерела було накладено «табу» або вони оцінювалися негативно. І величезний загальний першоджерел ... науково не відієференційовується, не відрефлексовується. Опис фактологічного матеріалу, що потопає у фактології, не структурований, і завдання історико-педагогічної науки – дати адекватну оцінку джерелам різного походження, які становлять дискурсивну тканину часу» [21, с.27].

Проблема відбору, встановлення достовірності, а також точності історичних джерел, методи обробки і аналізу відомостей, що їх вони містять в них, розробляються джерелознавством – спеціальною галуззю історичного знання, наукою про історичні джерела, теорію і практику їх використання в дослідженнях. Основним у джерелознавстві є поняття історичне джерело, яке трактується по-різному. Проте усі дослідники сходяться на думці, що історичне джерело є основою наукового пізнання минулого, несе в собі інформацію про факти історичної дійсності [17, с. 87].

Загальні методологічні особливості джерелознавства знайшли відображення і в педагогічному контексті. Проте на сьогодні ця проблема не дістала належного висвітлення у науково-педагогічній літературі. Зокрема, це стосується і визначення самого педагогічного джерелознавства [12, с. 48].

За словами українського історика педагогіки О. Петренко, одним з найважливіших розділів методології історії педагогіки є педагогічне джерелознавство, яке представляє собою галузь інтеграції педагогіки в цілому, власне історії педагогіки, історії, джерелознавства і культурології [15, с. 536]. Особливу увагу вчена зосереджує на проблемі відбору критеріїв для групування джерельної бази історико-педагогічного дослідження: «Сучасний стан історико-педагогічної науки, величезна кількість документів, праць, які дійшли до нас і містять вагому для розвитку історії педагогіки інформацію, ставлять нас перед необхідністю наукової класифікації історико-педагогічних джерел як умови забезпечення їх ефективного пошуку, відбору і формування надійної джерельної бази вивчення проблем історії педагогіки. Складний і багатоплановий характер питань, що стосуються проблем розвитку освіти й педагогіки, потребує залучення й критичного використання широкого кола різноманітних джерел, які дослідниками з метою систематизації поділяються на групи згідно або свого походження, або змісту, або наукової цінності [15, с. 537].

Відтворення історико-педагогічних явищ в їх генезі та взаємозв'язку потребує всебічного вивчення й аналізу історико-педагогічних джерел, які,

за аналогією до історичного, є основою педагогічного джерелознавства.

Історико-педагогічні джерела – це «пам'ятки духовної і матеріальної культури, що відображають людську діяльність» (К. Васильєв) [5, с.147], «...продукт соціальної діяльності, що містить у вигляді певної знакової системи інформацію про суспільні процеси виховання та навчання, закріплює цю інформацію та володіє потенційними умовами для включення цієї інформації в систему історико-педагогічних знань» (Д.Раскін) [17, с.191]. Проте, на думку дослідників, таке трактування не повністю відображає специфіку історико-педагогічних досліджень [12, с. 49].

Важливість історичних джерел полягає у можливості пізнання через них соціальних явищ, які недоступні безпосередньому спостереженню, опосередковано через матеріальні залишки людської діяльності, що у тій чи іншій мірі відображають ці явища [11]. Специфіка вивчення педагогічних фактів минулого також полягає у тому, що їх неможливо безпосередньо спостерігати та експериментально відтворити. Факти минулої педагогічної дійсності пізнаються опосередковано, через джерела. Історики педагогіки визнають різноманіття видів педагогічних джерел, яке, у свою чергу, породжене різноманіттям форм соціально-педагогічної діяльності людей і відносин між ними.

На думку дослідників, особливості вивчення педагогічних фактів полягають у тому, що їх не можна безпосередньо спостерігати та експериментально відтворити. Факти минулої педагогічної дійсності пізнаються опосередковано, через джерела. Історики педагогіки визнають різноманіття видів педагогічних джерел, яке, у свою чергу, породжене різноманіттям форм соціально-педагогічної діяльності людей і відносин між ними [12, с. 46–47].

Грунтовний науковий аналіз будь-якого історико-педагогічного феномену неможливий без залучення широкого кола джерел, без оволодіння істориками педагогіки основними методами систематизації та групування джерельної бази, адже пізнання процесу розвитку освіти, виховання, педагогічної науки в цілому ускладнюється, а іноді навіть є неможливим, без продуманої класифікації історико-педагогічних джерел [15, с. 537].

На сьогодні не існує єдиної класифікації історико-педагогічних джерел. Одні вчені беруть за основу поділу місце зберігання джерел, інші – їх класову, партійну приналежність, треті – ознаку близькості до відображуваних подій (враховуючи так звані «історичні залишки» та «історичну традицію»). Розглянемо окремі класифікації з метою визначення базових критеріїв групування історико-педагогічних джерел [15, с. 537].

Взявши за основу класифікацію джерел дослідження, запропоновану відомим дослідником у галузі історико-педагогічного джерелознавства Н. Гупаном [7, с. 67], зупинимось на характеристиці тих, які, на нашу думку, становлять найбільшу цінність для дослідження *проблеми*

теорії і практики викладання словесності у вітчизняних закладах освіти у XIX – на початку XX століття.

Документальні джерела – матеріали Міністерства освіти та відомств освітніх і виховних установ тощо. До офіційних джерел дослідження відносяться: законодавчі та підзаконні акти, прийняті або затверджені урядом (укази, рескрипти уряду, закони про пресу, цензурні статuti і т.п.); накази і циркуляри Головного управління у справах друку Міністерства внутрішніх справ; накази і циркуляри Міністерства народної освіти, а також накази і циркуляри інших центральних органів виконавчої влади з питань освіти, діяльності навчальних закладів, видання і поширення навчальної літератури тощо.

З-поміж документальних джерел виокремлюємо 2 групи: опубліковані: «Сборник постановлений по Министерству народного просвещения» (1871-1873) [20]; «Настольная книга по народному образованию» [23]; публікації в «Журнале Министерства народного просвещения» та ін.; неопубліковані – матеріали і документи з фондів низки архівів: Центрального державного історичного архіву України у м. Києві; Центрального державного архіву історії України; Інституту рукописів Наукової бібліотеки України імені В. І. Вернадського та ін.

Масові джерела – статистичні матеріали, довідники, періодична преса, педагогічні часописи тощо. З-поміж так званих масових джерел дослідження важливу групу становлять довідники – бібліографічні видання (посібники, тощо покажчики), в яких відображено матеріал з викладання словесності у XIX – на початку XX століття. З-поміж інших заслуговують на увагу:

– щорічні видання «Список книг, вышедших в России», «Книжной летописи» з 1900 по 1917 роки, «Летопись журнальных статей»;

– покажчики журнальних статей найбільш авторитетних педагогічних журналів, що видавалися до 1917 року: «Русская периодическая печать (1702–1894)» (1959) [19]; Ю. Романишин «Періодичні видання – унікальна збірка ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України» (2002) [18]; «Библиография статей, опубликованных в журнале «Педагогика» («Советская педагогика») в 1937-2002 гг.» (М., 2003) [2]; «Журнали психолого-педагогічної тематики XIX – початку XX ст. з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського» (2009) [10] та ін.;

– покажчики педагогічної літератури, наукових досліджень (кандидатських і докторських дисертацій тощо): Е. Днепров «Советская литература по истории школы и педагогики дореволюционной России. 1918-1977. Библиографический указатель» (1979) [8]; «Українська історико-педагогічна наука у дзеркалі тематики дисертаційних досліджень (1995–2014): хронологічно-тематичний покажчик за координованих тем дисертаційних досліджень зі спеціальності 13.00.01» (2014) [22] та ін.

– списки методичної літератури на допомогу вчителю, учительські довідники, енциклопедії: «Библиотека для классов и внеклассных бесед» (194–1917) [3] та ін.;

– біографічні словниково-довідникові видання: «Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира (1834–1884)» (1884) [4] та ін.

До групи масових джерел відносимо також статистичні джерела дослідження: статистичні звіти, статистичні довідки, статистичні збірники. Вони дозволили прослідкувати рівень освіти населення, динаміку зростання навчальних закладів в країні, викладацького та вчительського корпусів, динаміку випуску навчальних видань, зростання їх назв і тиражів тощо.

Однією з найбільш значущих груп джерел для нашого дослідження є періодична преса, педагогічні часописи тощо. На думку дослідників, причини незнання методичного досвіду дореволюційної і радянської школи пояснюються також тим, що багато хто навіть дуже значні роботи десятиліттями не перевидавалися і серйозні методичні ідеї і відкриття, здається, назавжди осіли в численних педагогічних журналах, що виходили в дореволюційній і дожовтневої Росії практично в кожному регіоні [6, с.48].

В той часу країні налічувалося сотні журналів, педагогічних бюлетенів, збірників та інших періодичних видань, де друкувалися статті з методики викладання словесності, матеріали дискусій з проблем літературної освіти в школі, навчальні програми, широко був представлений досвід учителів-словесників.

Велика заслуга вітчизняних педагогічних журналів в тому, що вони в особі своїх провідних представників («Педагогический сборник», «Вестник воспитания», «Русская школа», «Учитель» та ін.) проводили ідею творчого викладання, вільного від формалізму і рутини. Ця ідея відбилася в численних статтях з методики викладання різних предметів, у тому числі словесності, мови та літератури. Вітчизняна методична думка саме в загальній педагогічній журналістиці знайшла своє найбільш повне і яскраве вираження, бо спеціальних методичних журналів за деякими винятками, не існувало. Як і в інших питаннях, педагогічні журнали в галузі методики освіти проводили передові принципи вітчизняної педагогіки і вносили багато свіжого, оригінального у фонд суспільно-педагогічної думки. Конкретні питання викладання розглядалися в світлі принципів виховання і загальної дидактики, розвитку логічного мислення учнів, активності і самодіяльності дітей, їх творчої допитливості [6, с.50].

В радянський період актуальні проблеми викладання словесності, літературної освіти стали предметом обговорень на сторінках таких періодичних видань: «Советская педагогика», «Литература в школе» та ін.

З-поміж сучасних періодичних видань («Рідна школа», «Шлях освіти», «Історико-педагогічний альманах», «Українська література в загально-

освітній школі» та ін.) на особливу увагу заслуговує журнал «Русская словесность в школах Украины», що виходив упродовж 2010–2015 рр. Поряд з актуальними проблемами теорії і практики викладання словесності на сторінках журналу висвітлювалися питання історії літературної освіти.

На основі історико-бібліографічного аналізу нами виокремлено основні проблеми дискусій про викладання словесності, що знайшли відображення на сторінках педагогічної періодики: мета і завдання літературної освіти в школі; зміст і структура літературного курсу, його наукова основа і місце теорії та історії словесності в середніх і вищих навчальних закладах; методи і прийоми викладання літератури, подолання догматизму і схоластики, розвиток самостійності і творчості учнів на уроці; організація позакласного читання; підручники та посібники зі словесності; образ учителя словесності XIX – початку XX ст.

Наступну важливу групу джерел нашого дослідження склали *підручники; посібники* – хрестоматії, книги для читання; дидактичні матеріали; збірники вправ; порадики; методичні матеріали для вчителів; література з теорії підручника; література з проблем книговидавничої діяльності; матеріали стандартизації навчальних книг тощо.

Як свідчить аналіз джерел, упродовж досліджуваного періоду XIX – початку XX ст. разом з розвитком теорії та історії словесності, методика її викладання значного розвитку набув процес підручкотворення. Свідченням цьому є цілий ряд підручників та посібників, з-поміж яких: І. Белоруссов «Учебник теории словесности» (1904) [1]; О. Никольский «Основания российской словесности. Для морских училищ» (1807) (в двухчастях) [14]; В. Плаксін «Учебный курс словесности» (1843) [16]; В. Науменко «О задачах преподавания отечественной словесности» (1889) [13]; П. Житецкий «Очерки из истории поэзии: пособие для изучения теории поэтических произведений» (1898) [9] та ін.

Не менш важливими для нашого дослідження стали інші групи джерел дослідження, які ми виокремлюємо як *додаткові*, а саме: джерела особового походження (мемуари; спогади; щоденники; автобіографії; листування тощо); оповідні джерела (опис діяльності навчальних закладів, авторських методик, досвіду роботи видатних педагогів-словесників тощо); немасові (тексти промов державних і громадських діячів, педагогів; доповіді; некрологи, присвячені видатним педагогам-словесникам тощо); електронні (електронні видання, освітні вебпортали, матеріали освітянських форумів тощо).

Висновки та пропозиції. У науковій сфері нині простежується тенденція до узгодження основних підходів розуміння природи багатьох освітніх феноменів, їх сутності, принципів побудови та функціонування. Проте на сьогодні проблема джерелознавчої бази досліджуваної проблеми не одержала належного обґрунтування. У цьому контексті набуває актуальності вивчення джерелознавчої бази досліджень з історії педагогіки, у то-

му числі – теорії і практики викладання словесності у вітчизняних закладах освіти XIX – початку XX ст. як одного з важливих етапів у розвитку досліджуваного соціально-педагогічного явища.

Список літератури

1. Белоруссов И. М. Учебник теории словесности / И. М. Белорусов. – М. : Издание книжного магазина В. В. Думнов, 1904. – 125 с.
2. Библиография статей, опубликованных в журнале «Педагогика» («Советская педагогика») в 1937-2002 гг. / Уклад.: Ф.Ф. Харисов, Р.С. Бозиев, Е.Х. Валеев / Под ред. В.П. Борисенкова. – М., 2003. – 534 с.
3. Библиотека для классов и внеклассных бесед / Под ред. П. Н. Сакулина. В 4 кн. – М., 1914-1917. – 400, 394, 494, 692 с.
4. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета св. Владимира (1834–1884) / [под ред. В. С. Иконникова]. – К.: Тип. импер. ун-та св. Владимира, 1884. – 818 с.
5. Васильев К. И. Работа с архивным материалом / К. И. Васильев // Методы педагогического исследования. – М. : Просвещение, 1972. – 159 с.
6. Гончаров М. А. Русские педагогические журналы и их влияние на общее и педагогическое образование России середины XIX – начала XX вв. (К 150-летию со дня выхода журнала «Учитель») / М. А. Гончаров // Проблемы современного образования. Выпуск № 4. – 2011. – С. 47–59.
7. Гупан Н. Джерельна база історії педагогіки: пошук підходів до систематизації / Н. Гупан // Рідна школа. – 2013. – № 8–9. – С. 67–70.
8. Днепров Э.Д. Советская литература по истории школы и педагогике дореволюционной России. 1918-1977. Библиографический указатель. – М.: АПН СССР, 1979. – 432 с.
9. Житецкий П. Очерки из истории поэзии: пособие для изучения теории поэтических произведений / П. Житецкий. – К. : Тип. Окружного штаба, 1898. – 280 с.
10. Журнали психолого-педагогічної тематики XIX – початку XX ст. з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського [Текст] : іст.-бібліогр. дослідж. / АПН України, Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського ; [упоряд.: Мацібора Н. Г. та ін. ; наук. ред. Рогова П. І.]. - К. : Четверта хвиля, 2009. – 125 с.
11. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории : учеб. пособие / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева ; Рос. гос. гуманитар. ун-т, Ин-т «Открытое о-во». – М., 1998. – 701 с.
12. Коляда Н. М. Развитие дитячого руху в Україні (початок XX ст. – середина 30-х років XX ст.): монографія / Н. М. Коляда. – Умань : ПП Жовтий, 2012. – 407 с.
13. Науменко В. П. О задачах преподавания отечественной словесности. - Киев, 1889. – 129 с.
14. Никольский А.С. Основания российской словесности. Для морских училищ (в двухчастях) /

А. Никольский. – Спб., 1807. – 218 с.

15. Петренко О. Б. До проблеми класифікації джерельної бази історико-педагогічного дослідження / О. Б. Петренко // Педагогічний дискурс. – Випуск 15. – 2013. – С. 536–542.

16. Плаксин В. Учебный курс словесности / В. Плаксин. – Спб., 1843. – 310 с.

17. Раскин Д. И. Историко-педагогический источник в свете современных проблем источниковедения и системного подхода / Д. И. Раскин // Актуальные вопросы историографии : сб. науч. тр. / под ред. Э. Д. Днепров и О. Е. Кошелевой. – М. : Изд. АПН СССР, 1986. – 230 с.

18. Романишин Ю. Періодичні видання – унікальна збірка ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України / Ю. Романишин // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника : зб. наук. праць. – Львів, 2002. – Вип. 9/10. – С. 430–431.

19. Русская периодическая печать (1702–1894) : справочник / под. ред. А. Г. Дементьева, А. В.

Западова, М. С. Черепахова. – М. : Политическая литература, 1959. – 835 с.

20. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 15 тт. Т. 5. Царствование Александра II. (1871-1873). – Спб., 1877. – 2318 с.

21. Сухомлинська О. В. Історія педагогіки як наука і як навчальний предмет: актуальні проблеми // Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. – К. : А.П.Н., 2003. – 68 с. – С. 26–35.

22. Українська історико-педагогічна наука у дзеркалі тематики дисертаційних досліджень (1995–2014) / автор проекту і наук. ред. Сухомлинська О. В. ; наук. конс. Побірченко Н. С. ; упоряд.: Коляда Н. М., Албул І. В., Бондаренко Г. В., Кравченко О. О., Шевчук О. М. – Умань : ФОП Жовтий, 2014. – 357 с.

23. Фальборк Г. А. Настольная книга по народному образованию : [в 4 т.] / Г. А. Фальборк, В. И. Чарнолуский. – СПб., 1899-1911.

Прима А.В.

викладач кафедри фізичної реабілітації

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Путров С.Ю.

професор кафедри фізичної реабілітації

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова,

доктор педагогічних наук, доцент

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ФІТНЕС-ТРЕНЕРІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ФІТНЕС-ІНДУСТРІЇ

FEATURES OF FORMATION OF READINESS OF FUTURE FITNESS TRAINERS FOR PROFESSIONAL WORK IN THE FITNESS INDUSTRY

Prima A.V.

Lecturer, Department of Physical Rehabilitation

National Pedagogical Dragomanov University

Putrov S.Y.

Professor of the Department of Physical Rehabilitation

National Pedagogical Dragomanov University,

doctor of philosophical science, Associate Professor

АНОТАЦІЯ

У статті зазначено, що формування готовності майбутніх фітнес-тренерів до професійної діяльності у фітнес-індустрії спрямовано на оволодіння ними знань, умінь та навичок, необхідних для проведення динамічного багатофакторного процесу, що складається з компонентів фізичного, психічного, духовного і соціального станів, які піддаються розвитку.

ABSTRACT

The article pointed out that the formation of readiness of the future fitness trainers to professional work in the fitness industry is aimed at the mastery of knowledge and skills required for the dynamic multi-factor process, consisting of the components of the physical, mental, spiritual and social conditions that are amenable to development.

Ключові слова: формування, готовність, майбутні фітнес-тренери, професійна діяльність, фітнес-індустрія.

Keywords: formation, availability, future fitness trainers, professional activities, the fitness industry.

The extensive growth in demand for fitness services, due to the promotion of healthy lifestyles, physical beauty, is an incentive for the modernization and reform of the higher education system today. The priority for the human is the ability to perceive reality

holistically, to create a picture of the world in unity with many phenomena and processes that develop.

We know that innovative processes and innovative consciousness are the basic components of modern progress. The tendency to diffusion of innovation

in the fitness industry has caused some social and cultural inquiry, which means that the already developed a certain motivation of people to a particular type of sports recreation activities.

The state issues of particular importance to strengthen the physical and spiritual health, a healthy lifestyle in the present conditions of socio-economic and political reforms.

In recent years in Ukraine, there were changes in the methods, organizational forms and objectives of the educational activities in high school. Among the main functions of higher education is dominated by those that are aimed at preparation of future specialists after graduation in higher education to the challenges of the information society and professional development.

Analysis of the scientific literature suggests that higher education has social and cultural institutions, actively respond to changes in society in hindsight. Thus, V.P. Andrushchenko and I. Gamerskaya note, that the modern integration processes, and enhance international academic cooperation testify to the desire of universities to take their unique social and economic niche [1, p. 3].

G.S. Lopushnyak and H.W. Rybchanska emphasize that «In today's globalized and computerized world, higher education is increasingly becoming a decisive factor for socio-economic development factor in the development of effective mechanisms of public and social administration, one of the priorities of the country's modernization components on the road to European integration» [6, p. 21].

Scientists are paying considerable attention to clarifying the nature and role of higher education in the development of our state. For example, in the textbook «Pedagogy of Higher Education», the authors V.A. Gladush and G.I. Lysenko, the system of higher education is defined as «a collection of interacting: consistent standards of higher education; higher educational institutions all forms of ownership; other legal persons providing educational services in the field of higher education; bodies engaged in the field of higher education management» [4, p. 409].

The most important conceptual basis for updating the content of higher education and its strategy is a competence-based approach in hindsight. The effectiveness of modernization of higher education depends on many factors and conditions aimed at identifying redundant as a possible training of competent professionals.

Competence approach, scientists are considering as a new model of evaluation of education results. At the same time, sociologists consider the competence approach as a new model of interaction between the subjects of education, reveals the change in the content and functions of institutional performance, regulatory requirements, and everyday practices. Some authors consider the competence approach as a new educational paradigm, involves changing the basic settings on the interaction between teachers and students.

Analysis of the psychological and pedagogical literature shows that the competence approach is considered in different ways: «as a methodological basis for defining the objectives of education, content selection, organization of educational process and evaluation of learning outcomes» (A.E. Lebedev) [5, p. 3]; «As a focus of the educational process in the formation and development of key (basic, major) and subject the individual competencies» (V. Hymynets) [8]; «as a focus of the educational process in the formation and development of key (basic, basic) and subject the individual competencies. The result of this process is the formation of the overall competence of a person, is a set of core competencies, an integrated feature of the person» (A. Pometun) [7, p. 68].

We carried out a survey of 67 future fitness trainers who are enrolled in National Pedagogical Dragomanov University.

On the survey question «Do you agree with the fact that in hindsight there is an urgent need for the training of future fitness trainers in higher education?» 72.86% of respondents agree with this statement, 22.86% of the students surveyed do not agree, and 4.28% of respondents did not find the answer to the question. (Fig. 1)

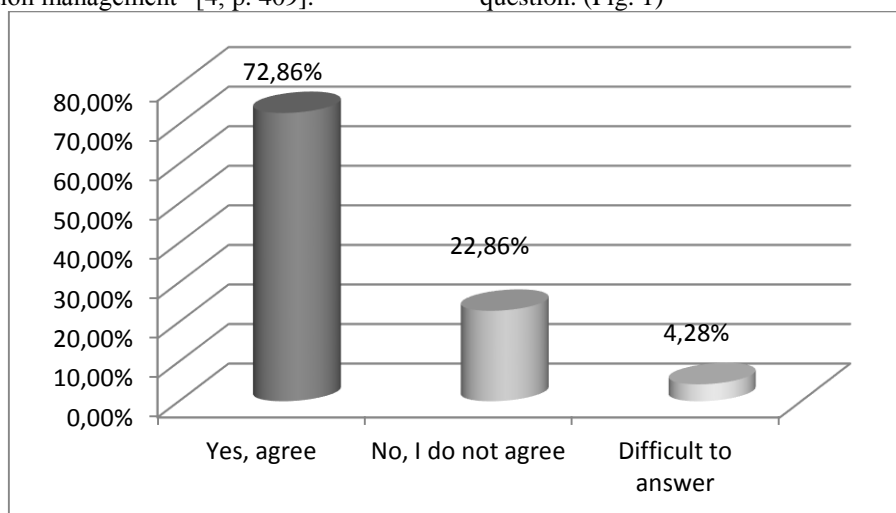

Fig. 1. The results of the survey of future fitness trainers about what they believe there is an urgent need for the training of future fitness trainers in higher education (%)

Today, significant attention is paid to the training of future fitness trainers in higher education, the main purpose of which, according to M.M. Vasilenko, is the “labor market to ensure competitive specialists. This is especially true for the modern sphere of physical culture and sports, which is characterized by high dynamism of the labor market and the emergence of new professions (such as a fitness coach). In a professional environment, discussing the problem of lack of qualified personnel namely fitness trainers and noted

inconsistencies competencies athletic frame the realities of practice. In this connection, it is advisable to specify the employers' requirements for future fitness trainers”. [3, p. 119].

We want to emphasize that 21.43% of the students are sufficiently proficient knowledge of the content of professional activity of fitness trainers, 28.57% of the future experts – have a part, 45.71% of respondents do not have a sufficient degree, 4.29% were undecided (Fig. 2).

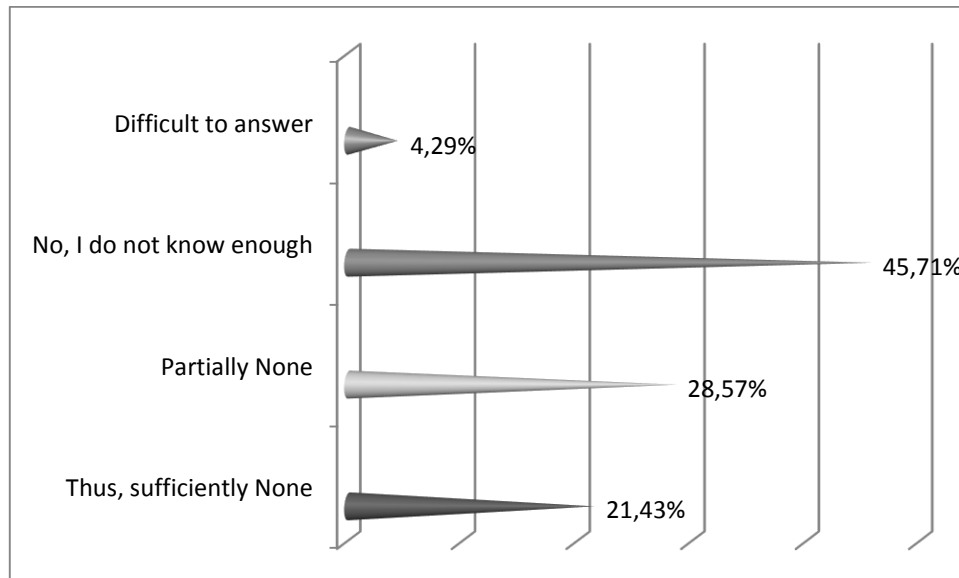

Fig. 2. The results of the survey of future fitness trainers regarding their possession of knowledge on the content of the professional activities of fitness trainers (%)

As pointed out by E.P. Balitskaya, “Historically, the term “fitness” has appeared in the First World War in England, France, the United States in connection with the development of «Keep-fit» system aimed at improving the physical fitness of boys in educational institutions” [2, p. 3]. According to the scientist, “in programs of this objective is to develop general physical condition and readiness in the process of reorganization of physical education in schools for boys” [2, p. 3].

According to the survey 15.71% of the respondents are able to apply theoretical knowledge in practice during training in fitness, 55.71% of future professionals capable of partially, for the most part not capable of - 22.87%, 5.71% of the students surveyed were undecided (Figure. 3).

In modern foreign and domestic literature, as the E.P. Balitskaya, the term “fitness” is used quite widely in different cases:

1. General fitness (Total fitness) – optimal quality of life, including social, mental, spiritual and physical components of example, in one of the first fundamental book on fitness – “Integrated management of fitness and well-being”, the publishing house “Reader's Digest”, 1988, in the content of the concept of fitness includes: planning life career, hygiene of the body, physical fitness, good nutrition, disease prevention, sexual activity, psycho-emotional regulation, including the fight against stress and other factors of a healthy lifestyle. This term of overall fitness is associated with our ideas about health and healthy lifestyles.

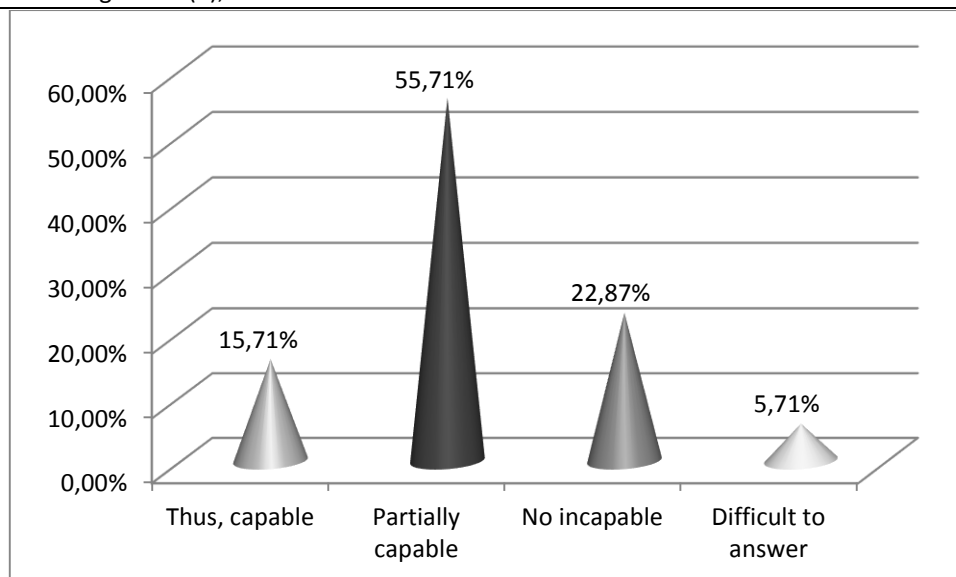

Fig. 3. The results of the survey of future fitness trainers on their ability to apply theoretical knowledge in practice during fitness classes (%)

2. Physical Fitness optimal state of health indicators, provide an opportunity to have a high quality of life. Improving physical fitness is associated with positive health, while lowering the level of physical fitness components (cardiorespiratory endurance – aerobic capacity, strength and strength endurance, flexibility, etc.) – increases the risk of major diseases. In general terms, physical fitness is associated with the level of physical fitness. In this case, three are derivatives of this concept:

- Health related fitness, it is directed to achieve and maintain the physical well-being and reduce the risk of disease (cardiovascular, metabolic, etc.);

- Performance related fitness, skill fitness – it aims to develop the ability to solve problems of motor and sports at a high level;

- Athletic fitness, aimed at achieving overall physical fitness, especially for a successful sports activity at the level of high sports results (Howley E, Don Franks B. 1997, 2001, 2007).

3. Fitness motor activity specially organized in the framework of fitness programs and includes jogging, aerobics, dancing, aqua aerobics, exercises for the correction of body weight, and others.

4. Fitness – the best physical condition, including a certain level of execution results of motor tests and the low level of risk of disease. In this regard, fitness serves as a criterion for the effectiveness of physical activity classes. Examples of the use of this definition of fitness should include the system EUROFIT – European and other physical readiness.

5. Fitness as a sport based on the implementation of elements of sport and gymnastics, and acrobatics. There is a system of international fitness competitions held International Fitness Federation (IFSB) [2, c. 3-4].

Thus, the formation of readiness of the future fitness trainers to professional work in the fitness industry is a holistic process that is carried out in higher education institutions in order to get the students training in accordance with educational degrees “bachelor”

and “master” that will enable them to effectively provide services, focused on the use of means of fitness for the purpose of rehabilitation of citizens, the effective development of their motor skills during specially organized fitness programs or the achievement of relevant morphological and functional of conditions for successful performance on the sporting event.

References

1. *Andrushchenko V., & Hamers'ka I. (2012). Problema vkhodzhennia ukrainskoi universytetskoi osvity v yevropeyskyi osvittinii prostir [The problem of entering Ukrainian university education in European educational space]. Ridna shkola. Native school. Vol. 1-2, pp. 3-8. (in Ukrainian).*

2. *Balitska Ye. P. Motyvatsiia studentiv do zaniat fitnesom v tekhnichnomu vyshchomu navchalnomu zakladi [Motivating students to fitness in technical higher education]. Pedagogika, psykholohiya ta medyko-biolohichni problemy fizychnoho vykhovannya i sportu. Pedagogics, psychology and medic-biological problems of P.E. and sport. Vol. 6. pp. 3-6. (in Ukrainian).*

3. *Vasylenko M. M. (2014). Suchasni vymohy robotodavtsiv do formuvannia hotovnosti maibutnikh fitnes-treneriv do profesiinoi diialnosti [Modern requirements of employers to the formation of future fitness trainers to professional activity] Pedagogika formuvannya tvorchoyi osobystosti u vyshchii i zahal'noosvitniy shkolakh. Pedagogics of forming of creative personality is in higher and general schools. Vol. 38. pp. 119-124. (in Ukrainian).*

4. *Hladush V. A., Lysenko H. I. (2014). Pedagogika vyshchoyi shkoly: teoriya, praktyka, istoriya [navchalnyi posibnyk] [Higher Education Pedagogy: theory, practice and history: Tutorial]: Dnipropetrovsk. 416 p. (in Ukrainian).*

5. *Lebedev O. E. (2004) Kompetentnostnyj podhod v obrazovanii [Competence approach in education]. Shkol'nye tehnologii. Vol. 5. pp. 3-12. (in Russian).*

6. Lopushnyak H. S., Rybchans'ka Kh. V. (2014) Vyscha osvita Ukrainy: problemy ta perspektyvy [Higher education in Ukraine: problems and prospects]. Efektyvnist' derzhavnoho upravlinnya. Efficiency of state administration. 2014. Vol. 40., pp. 21-27. (in Ukrainian).

7. Pometun O. (2003) Kompetentnisnyy pidkhd – nayvazhlyvishyy oriyentyr rozvytku suchasnoyi osvity [Competence approach - the most important landmark

of modern education]. Ridna shkola. Vol. 5. pp. 65-69. (in Ukrainian).

8. Khyrynets V. Kompetentnisnyi pidkhd do profesiinoho rozvytku vchytelia [Competence approach to the professional development of teachers] [electronic resource]. Zakarpat-s'kyi instytut pislyadyplomnoyi pedahohichnoyi osvity. Access mode: <http://zakinppo.org.ua>.

Фоменко А.А.

Омский государственный университет имени Ф.М. Достоевского, преподаватель кафедры физической культуры и спорта

Турманидзе В.Г.

Омский государственный университет имени Ф.М. Достоевского, заведующий кафедрой физической культуры и спорта, к.п.н., доцент

Турманидзе А.В.

Омский государственный университет имени Ф.М. Достоевского, доцент кафедры физической культуры и спорта, к.б.н.

МОДЕЛИРОВАНИЕ ПОЕДИНКА КВАЛИФИЦИРОВАННЫХ БОРЦОВ ГРЕКО-РИМСКОГО СТИЛЯ С УЧЕТОМ ВЕСОВОЙ КАТЕГОРИИ

MODELING OF MATCH FOR SKILLED GRECO-ROMAN STYLE WRESTLERS WITH REGARD WEIGHT CATEGORY

Fomenko A.A.

Omsk F.M. Dostoevsky State University, Lecturer of the chair of physical culture and sports

Turmanidze V.G.

Omsk F.M. Dostoevsky State University, Head of the chair of physical culture and sports, Ph.D., Assistant professor

Turmanidze A.V.

Omsk F.M. Dostoevsky State University, Assistant professor of the chair of physical culture and sports, Ph.D.

АННОТАЦИЯ

В статье представлены авторские тренировочные комплексы, позволяющие моделировать соревновательную нагрузку борцов греко-римского стиля различных весовых категорий. Структурными компонентами комплексов выбраны весовые, временные и технические критерии. Содержание заданий соотносится с современными технико-тактическими особенностями ведения поединка борцов легких, средних и тяжелых весовых категорий.

ABSTRACT

The article presents the author's training complexes, which allow to modeling the competitive load for Greco-Roman style wrestlers of different weight categories. The structural components of the complexes are weight, time and technical criteria. The content of exercises was associated with modern technical and tactical characteristics of conducting a match for wrestlers of light, medium and heavy weight categories.

Ключевые слова: моделирование, греко-римская борьба, весовые категории, интенсивность поединка.

Keywords: modeling, Greco-Roman wrestling, weight categories, intensity of match.

Изменения правил судейства и регламента соревнований, которые привели к повышению интенсивности поединка в греко-римской борьбе, диктуют необходимость смены структуры и содержания технико-тактической подготовки квалифицированных атлетов [1, 2].

При этом особое внимание следует обратить на построение индивидуальных и дифференцированных программ подготовки, поскольку представители различных весовых категорий применяют разные технико-тактические модели ведения поединка. Данный факт объясняется значительными отличиями спортсменов по ряду морфофизио-

нальных и психофизиологических параметров, а также основных механизмов функционирования систем их организма [4, 5].

В связи с тем, что на современном этапе наблюдается дефицит научно-методического обеспечения, направленного на моделирование соревновательного поединка в соответствии с новыми правилами соревнований, представленное исследование является актуальным для спортивной науки.

Цель исследования – разработать тренировочные комплексы, моделирующие соревновательную деятельность квалифицированных борцов

греко-римского стиля различных весовых категорий в условиях повышения интенсивности поединка.

Материалы и методы. Исследование проведено на базе кафедры физической культуры и спорта Омского государственного университета имени Ф.М. Достоевского и сборной команды Омской области по греко-римской борьбе. Контингент исследуемых составили спортсмены 16-25 лет, квалификации МС и КМС в составе 47 человек.

Выполнение тренировочных комплексов проводилось в рамках дополнительной части технико-тактической подготовки. Основная направленность заданий была сведена к реализации технических элементов наиболее эффективных при ведении борьбы для атлетов конкретной весовой категории.

Основной логической структурой тренировочных комплексов явилось одновременное соблюдение трех параметров: моделирования основных характеристик соперника, технических элементов противоборства и временных интервалов соревновательного поединка.

К первому критерию отнесены: вес противника, квалификация, поочередная смена «свежих» борцов для моделирования уровня функциональной подготовленности противника, а также использование резинового эспандера различного натяжения с целью совершенствования техники реализации специальных движений.

Временной критерий корректировался сменой интервалов осуществления заданий по трехминутным отрезкам. Данные упражнения моделировали интервалы результативных атак борцов, где наблюдалась наибольшая интенсивность ведения поединка.

Технический критерий включил рекомендации при реализации технико-тактических действий. Например, фиксация соперника на лопатках, бросок с высокой амплитудой, смена захватов или интенсивности сопротивления борцов.

В качестве методов исследования были выбраны: педагогическое моделирование, педагогическое тестирование технико-тактической подготовленности борцов и педагогический эксперимент, видеоанализ контрольных и соревновательных поединков. Математическая обработка результатов выполнена при помощи программы Statistica 10.

Результаты исследования и их обсуждение. На основе результатов более ранних исследований [3], рассматривающих особенности технико-тактической подготовленности и спортивной результативности борцов с учетом типологических характеристик, разработаны тренировочные комплексы, реализация которых предполагает совершенствование спортивного мастерства атлетов. Описание примерных тренировочных комплексов представлено в таблице 1.

Таблица 1

Примерные тренировочные комплексы, направленные на повышение технико-тактической подготовленности борцов различных весовых категорий

№ п/п	Элементы	Варианты реализации элементов / критерии		
		Вес	Время	Техника
1	2	3	4	5
<i>Легкая весовая категория</i>				
1	Нейтрализация атаки соперника	Смена веса борца	2 периода по 3 минуты;	Проведение контратак
			3 периода по 3 минуты	
2	Броски в партере	Смена веса борца	2 серии по 3 минуты	Задний пояс
		Смена уровня борца	3 серии по 1 минуте	Обратный пояс
3	Остальные виды бросков	Смена веса борца	7 серий по 1 минуте	Высокая амплитуда броска
		Смена уровня борца	7 серий по 30 секунд	Фиксация борца
<i>Средняя весовая категория</i>				
1	Имитация проведения атаки	Смена веса борца	1 период по 3 минуты	Фиксация борца
		Смена уровня борца	2 периода по 3 минуты	Выполнение маневра
		Смена отягощения эспандером	3 периода по 3 минуты	Коррекция техники
2	Проведение контратаки	Смена веса борца	1 период по 3 минуты	Сопротивление 100%
1	2	3	4	5
		Смена уровня борца	2 периода	Сопротивление 75%

			по 3 минуты	
		Попеременная смена борцов	3 периода по 3 минуты	Сопротивление 50%
3	Нейтрализация атаки соперника	Смена веса борца	2 периода по 3 минуты	Проведение контр-атак
			3 периода по 3 минуты	
4	Броски в партере	Смена веса борца	2 серии по 3 минуты	Задний пояс
		Смена уровня борца	3 серии по 1 минуте	Обратный пояс
<i>Тяжелая весовая категория</i>				
1	Выход из положения пропущенной атаки	Смена веса борца	1 период по 3 минуты	Смена захвата
		Смена уровня борца	2 периода по 3 минуты	Смена положения
		Попеременная смена борцов	3 периода по 3 минуты	Смена позиции на атакующую
2	Перевод в партер	Смена веса борца	1 период по 3 минуты	Смена положения
		Смена уровня борца	2 периода по 3 минуты	Связка действий
3	Переворот в партере	Смена веса борца	2 серии по 1 минуте	Атакующие действия
		Смена уровня борца	3 серии по 20 секунд	Защитные действия
		Попеременная смена борцов	4 серии по 10 секунд	Акцент на движении
4	Остальные виды бросков	Смена веса борца	3 серий по 1 минуте	Высокая амплитуда броска
		Смена уровня борца	3 серий по 30 секунд	Фиксация борца

После реализации плана подготовки было проведено повторное тестирование технико-тактической подготовленности борцов греко-римского стиля. В таблице 2 представлены результаты тестирования атлетов тяжелых весовых категорий. У борцов экспериментальной группы (ЭГ) отмечено достоверное ($p < 0,05$) улучшение пара-

метров по выполнению заданий: бросок подворотом захватом руки и туловища ($26,7 \pm 2,3$ с), бросок прогибом ($32,2 \pm 3,1$ с), бросок скручиванием ($30,2 \pm 2,6$ с), бросок задним ($46,7 \pm 4,5$ с) и обратным поясом ($36,7 \pm 3,7$ с), в сравнении с атлетами контрольной группы (КГ).

Таблица 2

Анализ технико-тактической подготовленности борцов-тяжеловесов

№ п/п	Броски	ЭГ		КГ	
		до	после	до	после
1	Подворотом (захват руки и туловища)	$33,1 \pm 2,9$	$26,7 \pm 2,3^*$	$33,2 \pm 2,7$	$31,8 \pm 2,5^*$
2	Подворотом (захват руки и шеи)	$31,6 \pm 3,2$	$27,4 \pm 3,1$	$31,9 \pm 3,5$	$30,5 \pm 3,4$
3	Подворотом (захват одной руки)	$29,6 \pm 2,7$	$27,5 \pm 2,2$	$29,5 \pm 2,3$	$28,1 \pm 2,6$
4	Прогибом	$39,3 \pm 3,7$	$32,2 \pm 3,1^*$	$39,6 \pm 3,5$	$38,7 \pm 3,3^*$
5	Скручиванием	$37,3 \pm 3,4$	$30,2 \pm 2,6^*$	$37,0 \pm 3,2$	$36,4 \pm 2,8^*$
6	Задним поясом	$54,5 \pm 4,1$	$46,7 \pm 4,5^*$	$54,2 \pm 4,6$	$52,3 \pm 4,2^*$
7	Обратным поясом	$45,2 \pm 3,5$	$36,7 \pm 3,7^*$	$45,1 \pm 3,7$	$42,5 \pm 3,4^*$

Примечание: * – различия достоверны при $p < 0,05$

Результаты исследования свидетельствуют о высокой эффективности внедрения разработанных тренировочных комплексов в структуру технико-

тактической подготовки атлетов. Данный факт подтверждает целесообразность применения диф-

ференцированного подхода в системе подготовки квалифицированных борцов греко-римского стиля.

Список литературы

1. Апойко Р.Н., Тараканов Б.И. Определение рейтинга борцов как важный фактор повышения объективности оценки их мастерства // Ученые записки университета им. П.Ф. Лесгафта. 2014. № 2 (108). С. 11-15.

2. Апойко Р.Н., Тараканов Б.И. Сравнительный анализ показателей соревновательной деятельности борцов высокой квалификации в греко-римской и вольной борьбе // Ученые записки университета им. П.Ф. Лесгафта. 2014. № 10 (116). С. 13-18.

3. Крикуха Ю.Ю., Горская И.Ю., Фоменко А.А. Критерии оценки психофизиологических показателей квалифицированных борцов греко-римского стиля // Современные проблемы науки и образования. 2016. № 1. С. 50.

4. Крикуха Ю.Ю., Горская И.Ю., Фоменко А.А. Скоростно-силовые характеристики борцов-юниоров греко-римского стиля на этапе совершенствования спортивного мастерства // Велес. 2016. № 12-1 (42). С. 104-110.

5. Турманидзе А.В., Калинина И.Н., Турманидзе В.Г. Физиологические особенности системы кровообращения у квалифицированных бадминтонистов : монография. Омск, 2016. 176 с.

PHILOLOGICAL SCIENCES

Брагарник-Станкевич О.С.

Аспирант кафедры общего и русского языкознания, Белорусский государственный педагогический университет им. М. Танка, Республика Беларусь, г. Минск

СЕМАНТИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЗАЦИЯ АНГЛИЙСКОЙ ГЛАГОЛЬНОЙ ЗООЛЕКСИКИ

SEMANTIC DIVISION OF ENGLISH BESTIAL VERBAL LEXICON

Bragarnik-Stankevich O.

post-graduate student, Belarusian State Pedagogical University n. af. M. Tank, Minsk, Republic of Belarus

АННОТАЦИЯ

В данной статье автор ставит своей целью выделить и описать основные лексико-семантические группы специфической коммуникативной глагольной группы, а именно бестиальных глаголов английского языка. Бестиальная глагольная лексика представляет собой многообразие глагольных единиц различной семантики; такого рода предикаты представлены многочисленными формами, конструкциями, комбинированными средствами выражения знаний о животном мире.

ABSTRACT

The aim of this article is to analyze certain lexical-semantic groups of English bestial verbs. Bestial verbal lexicon includes the variety of units of different verbal semantics; such predicates are represented by numerous shapes, forms, including combined means of expression of our knowledge about animal world.

Ключевые слова: лексический состав языка, бестиальные глаголы, семантическая категоризация

Keywords: lexical structure of the language, bestial verbs, semantic categorization

На современном этапе развития лексикологии одним из центральных вопросов является выделение и описание языковых категорий, предназначенных для выполнения коммуникативной функции языка. В этой связи наиболее интересным предстает исследование глагольных предикатов, поскольку данная группа лексических единиц отличается многообразием семантических вариаций. Глагол - емкая и сложная языковая категория. Он имеет сложнейшую семантическую конструкцию, чем и привлекает внимание ученых-лингвистов.

Целью данной статьи является выделить и описать основные лексико-семантические группы специфической коммуникативной глагольной группы, где глагольное наименование изучается через его соотношенность с объективной действительностью, а именно бестиальных глаголов английского языка. Бестиальные глаголы – это предикаты, приписывающие референтно-таксономическому классу имен «животные, птицы, насекомые» свойственные им динамичные признаки действия, процесса и состояния [2, с. 37].

Проблемой группировки сферы фаунистической лексики занимался целый ряд ученых лингвистов. В частности, П.А. Адаменко, Т.А. Константинова (группировка по методу компонентного анализа), Л.С. Войтик (по принципу оппозиций), И.М. Соловьева (по методу контрастного анализа), Е.Ю. Шамлиди, Э.П. Рукина, Л.А. Илюшина, Г.М. Левина, Н.С. Соппа и др. Анализом фаунистической лексической подсистемы по семантическим критериям занимались такие ученые-языковеды как Е.А. Гутман, М.И. Черемисина, Ф.А. Литвин, Ю.Л. Лясота, Л.Д. Земскова и т.д. До сих пор анализ собственно фаунистической глагольной лекси-

ки остается в англистике за пределами лингвистических изысканий.

В содержательном плане бестиальная глагольная лексика представляет собой пестрое собрание глагольных единиц различной семантики. Основным критерием включения в данную глагольную группы той или иной лексической единицы является тот факт, что предикаты такого рода в своем семантическом составе имеют специализированную сему субъекта, которая выражается названием животного. Это и отличает данную группу глаголов от других семантических глагольных групп, поскольку не включает в себя большое количество как абстрактных сем (напр., глаголы движения, глаголы состояния, глаголы отношения, каузативные глаголы и т.д.), а только субстанциональные семы, обозначающие основные признаки предметов-участников обозначаемой глаголом ситуации [1, с. 19].

Выделим основные группы бестиальных предикатов английского языка по семантическому признаку:

1. **Глаголы, обозначающие жизнь животных в целом или же районы их обитания и распространения:** *to naturalize, to localize, to fan out, to swarm, etc.* [3]

2. **Глаголы движения и состояния, описывающие специфический образ перемещения и действий, характерных для животных.**

Данную группу глаголов разделим на подгруппы:

а) глаголы движения, описывающие образ перемещения, характерный для животных: *climb* (squirrels, possums, raccoons, monkeys), *swim, dive* (whales, dolphins), *fly* (bats), *swing* (apes), *lumber* (bear), *charge* (bulls), *run, steal* (cats, dogs), *wander*

(cows), *bound* (deer), *amble* (elephants), *gallop* (horses), *prowl* (hyenas, lions), *frisk* (lambs, sheep), *scamper* (mice), *trot* (donkeys, pigs), *loop* (wolves), etc. [3]

б) глаголы движения, описывающие образ перемещения, характерный для птиц: *fly*, *walk*, *swim*, *paddle*, *waddle* (ducks, geese, pelicans, penguins), *glide* (seagulls), *strut* (cockerel, hen, chicken, turkeys), *flap* (crow), *flutter* (doves, pigeons), *swoop* (eagle), *soar* (larks), *flit* (owls, parrots, pigeons, sparrows), *dive* (swallows), *hop* (wrens), etc. [3]

в) глаголы движения, описывающие образ перемещения, характерный для других живых существ: *hop*, *leap* (frogs, toads), *slither*, *glide* (snakes), *crawl* (snails, beetles), *dig* (earthworms), *flit* (bees), etc. [3]

Рассматривая бестиальные глаголы движения английского языка, можно сделать вывод о том, что все предикаты данной подгруппы содержат в себе сему 'движение'. Стоит также отметить, что в данной подгруппе наличествуют специфические предикаты, описывающие способ передвижения, характерный для определенного вида животных: *to gallop* (for horses), *to flit* (about insects, birds), наряду с глаголами общей семантики, описывающими способ передвижения, характерный для всего животного мира в целом: *to crawl*, *to fly*.

3. **Глаголы, обозначающие способ размножения, появления на свет детенышей:** *to grow*, *to raise*; *to hatch*; *to peck out*, *to hatch*; *to multiply*, *to propagate*, *to reproduce*, *to breed*, *to spawn*, *to pullulate*, *to reproduce oneself*, *to hatch*, *to foal*, *to calve*; *to foal*; *to calve*, *to fawn*; *to spawn*; *to kitten*; *to whelp*; *to farrow*, etc. [3]

4. **Глаголы, обозначающие специфические действия животных, связанные с их физиологическими особенностями, образом жизни, ролью в жизни человека:** *to steal*, *to pilfer*, *to thief*; *to jib*, *to be restive*; *to drag*; *to wag*; *to vault*; *to smell out*; *to shit*, *to crap*; *to raffle up*, *to look morose*; *to bristle*; *to unstrain*, etc. [3]

5. **Глаголы, обозначающие издаваемые животными звуки.**

Данную группу глаголов разделим на подгруппы:

а) глаголы, обозначающие звуки домашних и диких животных: *gibber*, *chatter* (for apes), *howl*, *grunt* (for camels, pigs), *roar* (for lions, tigers), *bark*, *yelp*, *bay* (for dogs, puppies, foxes), *mew*, *purr* (for cats), *low*, *bellow* (for cows and cattle), *moo*, *bleat* (for goats, sheep and lambs), *squeal*, *squeak* (usually small animals), *neigh*, *snort*, *whinny* (for horses), *trumpet* (especially for elephants), *bell* (to cry for a

deer in running time), *thump*, *ruckle*, *wail*, *chitter*, *flop*, *babble*, *ruff*, *toot*, *gargle*, etc. [3]

В своем подавляющем большинстве такие глаголы имеют звукоподражательный характер, что позволяет отнести их к разряду ономотопов.

б) глаголы, обозначающие звуки птиц (домашних и диких): *to sing*, *scream*, *cry* (for hawks, owls, seagulls, vultures, eagles), *crow*, *hoot*, *moan*, *cluck*, *bubble*, *crow*, *caw* (for rooks), *quack* (for ducks), *cackle*, *clap* (for penguins), *gabble*, *hiss* (for geese, swans), *gargle* (for geese, hens, turkeys), *croak* (for ravens), *cuckoo*, *coo* (for parrots, pigeons, doves), *whistle*, *tweet*, *clatter*, *warble* (for larks, nightingales), *boom*, *yirr*, *sob*, *bombilate*, *chirr*, *spit*, *croon*, *toot*, *howl*, *yelp*, *ruff*, etc. [3]

в) глаголы, обозначающие звуки остальных живых существ (земноводных, пресмыкающихся, насекомых): *drone*, *bumple*, *ring*, *chirrup*, *whirr*, *pipe*, *churr* (about beetles), *chirp*, *sing*, *clack*, *chirr*, *stridulate* (for crickets), *hum*, *buzz* (bees, flies), *hiss* (for snakes), *croak* (for frogs), *squeak*, *whine*, *bat*, *batter*, *scrunch*, etc. [3]

6. **Глаголы, обозначающие прием пищи животными:** *to peck*; *to graze*; *to fress*, *to scoff*, *to knock back*; *to lap*, *to lap up*, *to swill*; *to gnaw*, *to fester*; *to bite*; *to chew*, *to masticate*, *to munch*, *to chaw*, etc. [3]

7. **Глаголы, обозначающие оказание заботы о потомстве:** *to nourish*; *to bring up*, *to rear*, *to foster*, *to breed*, *to raise*, etc. [3]

8. **Глаголы, описывающие использование природных органов животного в качестве орудия действия** (глаголы нападения, защиты, сопротивления, нанесения урона): *to horn*, *to bunt*; *to kick*, *to buck*; *to scratch*, *to scrape*, *to claw*, *to crab*; *to tweak*, *to pluck*, *to pinch*, *to nip*, *to bite*; *to sting*, *to bite*; *to peck*, *to pick*, *to bite*, *to nibble*, *to dab*; *to hunt*, etc. [3]

Таким образом, проведенный анализ бестиальной глагольной лексики английского языка свидетельствует о слабовыраженной вариативности ее единиц вследствие высокого процентного содержания лексических единиц общей семантики в исследуемой подсистеме.

Список литературы

1. Гайсина, Р.М. Значение и синтагматика глаголов (на материале глаголов отношения / Р.М. Гайсина. – Уфа: БГУ, 1980. – 79 с.
2. Ганжа, Р.С. Изучение глагольной семантики // Русский язык в школе / М-во образования Рос. Федерации. – М., 1970. - № 4. – С. 33-39.
3. Longman Dictionary of Contemporary English. — Longman. Pearson Education Limited, 2000

Грищенко Я.С.

к.филол.н., доцент кафедры английского языка технической направленности
 Национальный технический университет Украины «Киевский политехнический институт имени
 Игоря Сикорского»

ОСОБЕННОСТИ ИНТЕРПРЕТАЦИИ КОНЦЕПТА СУДЬБА В РУССКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

THE PECULIARITIES OF CONCEPT FATE INTERPRETATION IN RUSSIAN LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD

Gryshchenko Ya.S.

PhD in Philology, Associate Professor, Department of the English Language of Technical Orientation, Na-
 tional Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается проблема интерпретации концепта СУДЬБА в русской языковой картине мира. Анализ проводится на материале лексикографических и художественных источников. По результатам исследования составлен синонимический ряд концепта судьба, основанный на оттенках значений.

ABSTRACT

The article is devoted to the problem of concept FATE interpretation in Russian language picture of the world. The analysis is based on the lexicographic and fiction sources. The synonymous line is arranged depending on the shade of meaning of the concept FATE.

Ключевые слова: концепт, судьба, интерпретация, языковая картина мира, синонимический ряд.

Keywords: concept, fate, interpretation, language picture of the world, synonymous line.

В русском сознании судьба предстает символом всего происходящего с человеком помимо его воли. Судьба – неразумная и непостижимая неопределенность поступков и событий; безличная, слепая справедливость, всеохватывающая предопределенность [14, с. 98]. Постоянный интерес исследователей к изучению концепта СУДЬБА обосновывается ее загадочным, мистическим началом, недоступностью и, в то же время, предопределенностью. Изучением концепта СУДЬБА в разное время занимались Н.А. Арутюнова, А. Вежбицкая, Т.В. Даренская, В.Н. Ельцова, В.В. Колесов, А.Д. Шмелева. В центре внимания этих исследований находился именно русский концепт СУДЬБА, что указывает на **актуальность** его исследования.

Целью нашей работы является изучение концепта СУДЬБА в русских лексикографических и художественных источниках второй половины XX века. **Новизной** исследования является сравнительный анализ результатов интерпретации СУДЬБЫ в двух различных видах источников одного временного периода.

Судьба – одно из ключевых слов русской языковой картины мира. Судьба несет в себе негативную окраску, она предопределена свыше, жестока, властна и неизбежна. Судьба слепа и непостижима, и, как следствие, человек одновременно боится судьбы и безоговорочно покоряется ей. Однако, в русской языковой картине мира существует *авось* – слово, которое имеет позитивную окраску и выражает непоколебимую надежду на лучшее: «*может быть сбудется!*»; «*пусть хоть так!*»; «*а вот и сделаю!*» – наперекор судьбе; хотя в настоящее время данная лексема все больше уходит в небытие [15, с. 98].

По результатам проведенного предварительного исследования СУДЬБЫ в лексикографических источниках, которые позволили составить первичное представление о широте значений этого концепта в русской языковой картине мира, получены приведенные ниже результаты.

Синонимические ряды концепта СУДЬБА, объединенные по значению, приводятся в словаре В. Даля. Доминантой первого ряда является лексема *судьба*, второго – *доля*. Пять элементов первого ряда объединены значением *судить*, *судить* заранее: *судьба* → *суд* → *судилище* → *судбище* → *расправа* [11, с. 356]. Второй ряд имеет общее значение предопределенности свыше и включает семь составляющих: *доля* → *участь* → *жребий* → *рок* → *часть* → *счастье* → *предопределение* [10, с. 463].

Синонимический ряд из девяти лексем представлен в словаре Д.Н. Ушакова [28, с. 584]: *судьба* → *участь* → *доля* → *судбина* → *фортуна* → *случай* → *счастье* → *фатум* → *рок*. Доминантой ряда является *судьба*. Элементы синонимического ряда подразделены на небольшие группы по значениям: условия дальнейшего существования, жизненный путь => *судьба* → *участь* → *доля*; неотвратимость, неизбежность => *фатум* → *рок* → *судьба*; удачное случайное стечение обстоятельств => *фортуна* → *судьба* → *случай* → *счастье*. Доминантами синонимических рядов выступают лексемы *судьба*, *фатум*, *фортуна*, определяющие нейтральное, отрицательное и положительное значение концепта СУДЬБА.

В словаре В.Н. Ключевой [13, с. 247] предлагается синонимический ряд, состоящий из шести элементов: *судьба* → *доля* → *удел* → *жребий* → *участь* → *предопределение*. Доминантой ряда яв-

ляется лексема *судьба*. Элементы разнятся по сфере употребления и дополнительному значению.

Столько же элементов содержится в синонимическом ряду словаря А.П. Евгеньевой [22, с. 302]: *судьба* → *участь* → *доля* → *судьбина* → *рок* → *планета*. Доминанта ряда – лексема *судьба*. Синонимы объединены неизбежностью жизненного пути.

Словарь синонимов А.П. Евгеньевой предлагает два синонимических ряда, при этом каждый ряд объединен одним значением: *участь* → *удел* → *доля* → *судьба* → *жребий* → *планида* → *звезда* ⇒ совокупность условий, обстоятельств, событий, из которых складывается жизнь [23, с. 615]; *судьба* → *судьбина* → *рок* → *фатум* → *фортуна* → *счастье* ⇒ независимый от воли человека ход событий, стечение обстоятельств [23, с. 565]. Доминантами синонимических рядов являются лексемы *участь* и *судьба*. Сфера употребления лексем – разнообразна.

Синонимический ряд, представленный в словаре С.И. Ожегова [16, с. 767], состоит из одиннадцати элементов и объединен одним значением того, что предначертано свыше: *судьба* → *судьбина* → *доля* → *участь* → *провидение* → *фортуна* → *жребий* → *фатум* → *рок* → *планида*. Доминантой ряда выступает лексема *судьба*. Синонимы отличаются сферой употребления.

Словарь З.Е. Александровой [2, с. 528] включает наибольшее количество элементов синонимического ряда – восемнадцать: *судьба* → *рок* → *фатум* → *фортуна* → *парки* → *судьбина*; *судьба* → *участь* → *удел* → *доля* → *талан* → *счастье* → *жребий* → *часть* → *планета* → *планида* → *звезда* → *жребий*. Доминантой данных синонимических рядов является лексема *судьба*. Так же, как и в предыдущих случаях, синонимы отличаются по сфере, в которой они употребляются.

Таким образом, в русском языке СУДЬБА имеет три окраски: нейтральную ⇒ *доля, планета, провидение, предопределение, судьба*; негативную ⇒ *жребий, жребий, парки, планида, рок, судьбина, удел, участь, фатум, часть*; позитивную ⇒ *звезда, случай, счастье, талан, фортуна*. Однако, по приведенным выше данным словарей, такие синонимы, как *жребий, жребий, парки, планета, планида, случай, судьбина, счастье, талан, часть*, являются устаревшими. Поэтому, для анализа, проводимого на материале художественной литературы, указанные выше синонимы учтены не были.

По результатам анализа лексикографических источников, в соответствии со сферой употребления и оттенком значения, синонимы концепта судьбы подразделяются на шесть групп [9, с. 624]:

1) стечение обстоятельств, которое складывается вне зависимости от желания человека: *судьба, рок, фатум, фортуна // баловень судьбы; ирония судьбы; по воле рока; фортуна благоприятствует кому-либо* [24, с. 519];

2) судить, судить заранее: *судьба // пусть судьба нас рассудит, пойдем в волость* [11, с. 356];

3) грозная, неизбежная судьба: *фатум, рок, судьба // удар рока* [27, с. 1379]; *судьба руки свяжет* [24, с. 518];

4) горькая, несчастная, тяжелая судьба: *участь, удел, доля, судьба // горькая участь; роптать на чей-н. удел; печальная доля* [26, с. 546]; *превратности судьбы; судьба-индейка* [24, с. 518];

5) мистическая сила, которая предопределяет грядущие события: *предопределение, провидение, звезда // верить в провидение* [21, с. 138]; *у кого какая звезда* [24, с. 640];

6) счастливая судьба: *фортуна, звезда, судьба // улыбка фортуна; верить в счастливую звезду; подарок судьбы* [24, с. 518].

Проведенный анализ особенностей употребления концепта СУДЬБА в художественных произведениях Л. Улицкой, В. Пикюля, Б. Акунина, В. Пелевина, В. Орлова, Д. Гранина, А. Солженицына, И. Ефремова, А. Беляева, М. Булгакова, А. Бессонова, А. Толстого, О. Платонова позволил подтвердить верность выводов, полученных при анализе лексикографических источников, и добавить новые оттенки значений концепта.

В произведении Л. Улицкой «*Веселые похороны*» *судьба* имеет негативное значение и оттенок предопределенности:

«*Люда перетряхивала Аликовы подушки и с грустью думала, что за судьба такая ей досталась – всех хоронить*» [30, с. 296].

В. Пикюль в своем произведении «*Богатство*» употребляет *судьбу* в ее нейтральном значении; *рок* употребляется в значении стечения обстоятельств, которое складывается вне зависимости от воли человека; а в произведении «*Каторга*» лексема *доля* употребляется в своем негативном значении – горькая доля; негативный оттенок также имеет *участь*, однако с вероятностью его смягчения:

«*Конечно, лейтенант не мог предполагать, что судьба этой бомбы забавно переплетется с судьбою самого Губницкого...*» [19, с. 503]

«*Я вам сказал уже все! А что еще предстоит мне натворить, этого не ведаю даже я. Но поверьте, что мною действительно иногда управляет рок*» [19, с. 542].

«*Но мы не станем проливать лишних слез над судьбою преступниц, сосланных на Сахалин за убийства и воровство, – иногда мне, автору, хочется пожалеть и мужчин, которым выпадала горькая доля делаться мужьями таких вот жен!*» [19, с. 151]

«*... и теперь родственники плыли на далекий Соколинный остров», дабы облегчить их участь в семейном кругу*» [19, с. 72].

В произведении Б. Акунина «*Пелагия и белый бульдог*» *Провидение* имеет значение мистической силы, которая предрешает события в будущем, благодаря прилагательному «причудливо», а также контексту, лексема *провидение* приобретает положительный оттенок; *судьба* в сочетании со словами «жестокий» и «шутить» употребляется в значении неблагоприятного стечения обстоятельств:

«И еще Пелагия поражалась тому, как причудливо обошлось Провидение с братом и сестрой, распорядившись одним и тем же набором черт совсем по-разному» [1, с. 126].

«Это уж он потом понял, как жестоко подшутила над ним судьба» [1, с. 79].

В. Пелевин в произведении «Жизнь насекомых» описывает судьбу, как строгую, тяжелую и страшную:

«Подошла официантка со строгим, как у судьбы, лицом и молча сгрузила с подноса на стол тарелки...» [18, с. 89].

«... У меня была тяжелая и страшная судьба. У твоего покойного папы – тоже. И я хочу, чтобы с тобой все было иначе» [18, с. 203].

В. Орлов напротив дает читателю веру в облегчение своей судьбы, что видно из произведения «Альтист Данилов»:

«Данилов взбодрился. Он уже верил в Химеко и в облегчение своей судьбы» [17, с. 302].

В нижеприведенном отрывке из произведения Д. Гранина «Сад камней» показана неизбежность участи, но все же представлена возможность ее изменить. Автор как будто сомневается, неизбежна ли участь города и дает читателю надежду. В произведении «Зубр» автор показывает фортуна как удачную, счастливую, но чрезвычайно переменчивую судьбу, человек сам может очень легко «спугнуть» фортуна. Лексема судьба в данном произведении является грозной, неизбежной, является абсолютным синонимом слову рок:

«Киото могла постигнуть участь Нагасаки» [8, с. 423].

«Так что можно считать, что Зубр сам фортуне своей ножку подставил» [7, с. 440].

«Судьба отняла у него сына, бросила его самого в лагерь, теперь в довершение лишила его чести. Похоже, что под личиной судьбы, случайности скрывался рок» [7, с. 715].

А. Солженицын в своей работе «Архипелаг Гулаг» употребляет слово доля в значении несчастной судьбы, а удел – в значении погибели, кончины, смерти:

«Но теперь-то поняли вы, рабы, ... что доля ваша – работать и умереть?!» [25, с. 316]

«Как ни четки были строки всюду выставленного, объявленного, не скрываемого классового учения о том, что только уничтожение есть заслуженный удел врага ...» [25, с. 249].

И. Ефремов в научно-фантастическом романе «Час быка» употребляет лексему удел, как горькую судьбу, не подлежащую изменениям. Судьба и участь также употребляются в своих отрицательных значениях, но здесь автор пытается показать читателю, что даже горькую участь человек способен изменить:

«Человек всегда неистово мечтал изменить этот закон, отказываясь быть биологическим неудачником в игре судьбы по правилам, установившимся миллиарды лет тому назад. Почему же мы должны принимать свою участь без борьбы?...» [12, с. 96]

А. Беляев в рассказе «Светопреобразование» передает право решать судьбы людей в руки таких же людей, таким образом, приближая их к Высшей силе; а в романе «Человек-амфибия» автор также говорит о том, что человеческая участь подлежит перемене, при некотором усилии со стороны людей:

«Освещенный зал, и призраки политических деятелей, вершащих судьбы миллионов...» [3, с. 639]

«Он не знал, что эксперты решили облегчить его участь и поднять вопрос о его невменяемости ...» [4, с. 150].

В романе М. Булгакова «Мастер и Маргарита» фортуна представлена, как счастливая, удачная, но чрезвычайно переменчивая судьба:

«Алмазная донна, на сей раз советую вам быть поблагоразумнее! А то ведь фортуна может и ускользнуть!» [6, с. 320]

А. Бессонов в произведении «Наследник судьбы» придает негативный оттенок предопределению:

«Тот, кому предопределено было стать олицетворением ужаса и жестокости, боли и отчаяния» [5, с. 18].

А. Толстой в романе «Аэлита» предполагает, что судьбу возможно предсказать, предугадать:

«Они построили подземный храм Спящей Головы Негра и стали привлекать к себе людей, – исцеляли больных, гадали о судьбе и верующим показывали тени умерших» [29, с. 81].

В произведении О. Платонова «Терновый венец России» делает фатальность синонимом неизбежности; а звезда трактуется как сила, направляющая течение жизни:

«Эта огромная масса фатально двигалась к центру и, чем ближе подходила к нему, тем больше подвергалась агитации революционных провокаторов» [20, с. 31].

«... русский народ свято верит в Бога, его земная путеводная звезда – Русский Царь, он глубоко любит свое отечество» [20, с. 46].

Таким образом, в ходе исследования было выяснено, что в произведениях русских писателей второй половины XX века трактовка концепта СУДЬБА несколько отличается от предложенной в лексикографических источниках, а, следовательно, вышеизложенная классификация синонимов концепта СУДЬБА подлежит изменению. Итак, к приведенной выше классификации синонимов судьбы, полученной на основе результатов анализа лексикографических источников, необходимо добавить еще пять оттенков значений [9, с. 624]:

- 1) счастливая изменчивая судьба: фортуна;
- 2) предсказуемая судьба: предопределение, судьба;
- 3) судьба, которая находится в руках человека: участь, судьба;
- 4) погибель, кончина, смерть: удел;
- 5) неблагоприятное стечение обстоятельств: судьба.

В лексикографических источниках часто указывается сфера употребления того или иного си-

нонима, например, *фатум* – книжн., *фортуна* – шутил., *удел* – литературная речь, *доля* – обиходно-разговорная речь, *рок* – торжественная речь, но сфера употребления синонимов в настоящее время может меняться, что можно увидеть из проанализированных художественных текстов.

Следует отметить, что концепт СУДЬБА в русской языковой картине мира обладает более негативным значением, нежели позитивным. Также отмечается тенденция к исчезновению такого значения русского концепта СУДЬБА, как «*судить, судить заранее*», так как данная власть постепенно переходит к людям, что видно из проанализированных произведений.

В заключение необходимо отметить, что русский концепт СУДЬБА включает в себя оттенок неизбежности, фатальности, несчастья, гибели. Русский человек верит в свою судьбу. Если ему улыбается фортуна, то он помнит, что она изменчива, а если провидение или судьба сообразовали раскрыть свои карты, то люди боятся неправильно понять предзнаменование. Русский человек подчиняется своей судьбе и редко борется с ней, даже если она находится в руках других людей. Но все-таки в настоящее время все больше наблюдается тенденция к тому, что человек может и должен бороться за свое счастье в жизни.

Перспективой нашего исследования является сравнительное изучение концепта СУДЬБА в различных языковых картинах мира разных временных периодов.

Список литературы

1. Акунин Б. Пелагия и белый бульдог: Роман / Б. Акунин. — Х.: «Фолио», 2003. — 400 с.
2. Александрова З. Е. Словарь синонимов русского языка / З.Е. Александрова. — М.: «Русский язык», 1975. — 600 с.
3. Беляев А. Светопреставление / А. Беляев // Остров погибших кораблей: Повести и рассказы. — Кишинев: «Карта Молдовеняскэ», 1959. — С. 601–670.
4. Беляев А.Р. Человек – амфибия. Повести / А.Р. Беляев. — М.: «Правда», 1986. — 576 с.
5. Бессонов А. Наследник судьбы / А. Бессонов. — М.: «Эксмо-Пресс», 2000. — 464 с.
6. Булгаков М.А. Мастер и Маргарита: Роман / М.А. Булгаков. — М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2003. — 446 с.
7. Гранин Д. Зубр / Д. Гранин. — М.: «Эксмо – Пресс», 2003. — 768 с.
8. Гранин Д. Сад Камней / Д. Гранин. — М.: «Художественная литература», 1980. — 912 с.
9. Грищенко Я.С. Судьба как лингвокультурный маркер английской и русской языковых картин мира / Я.С. Грищенко // Молодой ученый. Ежемесячный научный журнал. — Казань: Издательство «Молодой ученый», 2014. — №7.Ч.7. — С. 623–625.
10. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. — М.: «Русский язык». — 2000. — Т1. — 699 с.
11. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. — М.: «Русский язык», 2000. — Т4. — 688 с.

12. Ефремов И.А. Час быка: Роман / И.А. Ефремов. — Воронеж: «Центр. — Чернозем. кн. издательство», 1989. — 431 с.

13. Ключева В.Н. Краткий словарь синонимов русского языка / В.Н. Ключева. — М.: «Учпедгиз», 1961. — 344 с.

14. Колесов В.В. «Судьба» и «счастье» в русской ментальности / В.В. Колесов // Размышления о философии на перекрестке второго и третьего тысячелетий. Сборник к 75-летию профессора М.Я. Корнеева. Серия «Мыслители». Выпуск 11. — СПб.: «Санкт-Петербургское философское общество», 2002. — С. 98–106.

15. Красавский Н.А. Динамика эмоциональных концептов в немецкой и русской лингвокультурах: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — Волгоград: «Перемена», 2001. — 38 с.

16. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов. — М.: «Гос. изд-во иностр. и нац. словарей», 1963. — 900 с.

17. Орлов В.В. Альтрист Данилов / В.В. Орлов. — М.: ООО «Издательство Астрель», 2004. — 653 с.

18. Пелевин В. Жизнь насекомых / В. Пелевин. — М.: «Вагриус», 2003. — 239 с.

19. Пикуль В. Каторга. Богатство: Романы / В. Пикуль. — М.: «Вече», 2005. — 624 с.

20. Платонов О. Терновый венец России / О. Платонов. — М.: Издательство «Русский весник», 2000. — 912 с.

21. Словарь русского языка: В 4 т. / Под ред. А.П. Евгеньевой. 3-е изд. стереотип. — М.: «Русский язык», 1985 – 1988. — Т3. — П – Р. — 1988. — 800 с.

22. Словарь русского языка: В 4 т./под ред. А.П. Евгеньевой. 3-е изд. стереотип. — М.: «Русский язык», 1985 – 1988. — Т4. — С – Я. — 1985. — 696 с.

23. Словарь синонимов русского языка / Под ред. А.П. Евгеньевой. — М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2004. — 684 с.

24. Словарь синонимов русского языка в двух томах / Под ред. А.П. Евгеньевой. — Л.: «Наука», 1971. — Т2. — 0 – Я. — 856 с.

25. Солженицын А. Малое собрание сочинений в семи томах. Том 6. Архипелаг Гулаг. III – IV / А. Солженицын. — М.: «Художественная литература», 1991. — 576 с.

26. Толковый словарь русского языка в четырех томах / Под ред. Д.Н. Ушакова. — М.: «Советская энциклопедия», 1935–1940. — Т1. — А – Кюрины. — 1562 с.

27. Толковый словарь русского языка в четырех томах / Под ред. Д.Н. Ушакова. — М.: «Советская энциклопедия», 1935–1940. — Т3. — П – Ряшка. — 1423 с.

28. Толковый словарь русского языка в четырех томах / Под ред. Д.Н. Ушакова. — М.: «Советская энциклопедия», 1935 – 1940. — Т4. — С – Ящорный. — 1500 с.

29. Толстая Т.Н. Кысь: Роман / Т.Н. Толстая. — М.: «Подкова», 2000. — 384 с.

30. Улицкая Л.Е. Веселые похороны: Повесть и рассказы / Л.Е. Улицкая. — М.: «Вагриус», 2000. — 459 с.

Кожанулы М.

к.ф.н., доцент

Национальный университет обороны имени Первого Президента
Республики Казахстан – Лидера Нации, г. Астана

РАЗВИТИЕ КАЗАХСКОЙ ВОЕННОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В МАКРОКОНЦЕПТЕ «БАТЫР»

THE DEVELOPMENT OF THE KAZAKHS MILITARY TERMINOLOGY IN THE CONCEPT OF «BATYR»

Kozhanuly M.

АННОТАЦИЯ

Рассматривается развитие казахской военной терминологии в макроконцепте «батыр» во время военных действий, наименование и виды одежды батыра, встречающиеся в произведениях устного народного творчества, с позиции применения в казахской военной лексике.

ABSTRACT

The article describes the development of the Kazakhs military terminology in the concept of "Batyr" names and types of clothing warriors found in the works of national folklore and accepted in Kazakh military lexicon.

Ключевые слова: батыр, военная одежда, термин, концепт, военное искусство

Keywords: batyr, military clothing, termin, concept, military art

В произведениях акынов и жырау, в героических эпосах, повествующих о том, как казахский народ переживал смутные времена, набеги врагов, сохранилось множество названий одежды батыров, приросших «к гриве лошади и спине верблюда», то есть военной одежды. Названия элементов одежды батыра имеют огромное значение, они как бы передают следующему поколению заветы предков, оставшиеся в памяти народа, воспитывают и развивают в офицере и будущем войне мощной казахской армии такие качества, как «чувство личного достоинства, чувство «Я» и любовь к родной культуре» [1, 30].

В связи с этим, сохранившиеся словесные обозначения элементов одежды батыров (военное обмундирование) можно отнести: во-первых, в ряд общенародной лексики; во-вторых, их можно рассматривать как термины военной одежды. Как говорили предки, «праздник для тех, у кого есть лошадь (чтобы ехать туда), пир для тех, у кого есть хорошая одежда (чтобы красоваться в ней)». В прежние времена одежда считалась признаком достатка, состоятельности.

Ряд названий одежды батыров во времена набега врагов в настоящее время нашли частое употребление в нашем военном языке как составная часть казахского военного искусства и сохранились в произведениях акынов и жырау, героических эпосах.

В раскрытии содержания макроконцепта «Батыр» отличительной чертой батыра на войне была одна из его внешних атрибутов – его одежда. Считается правильным рассматривать редко применяемые в языке названия одежды батыров через концепт «одежда батыра» в познавательном его значении, а их значение – через примеры.

ТАЙЖАҚТЫ // ТАЙЖАҚЫ – теплая шуба, сшитая из шкуры стригунка, жеребёнка, сайгачонка [2, 83].

В эпосе «Камбар батыр»:

Одев *тайжақты*

Из шкуры сайгачонка [3, 194].

ЖАМШЫ – попона (для коня). Свободный лёгкий полушубок

У жырау Умбетей:

Попона как *жамшы*,

Хвост как камча [4, 73].

Значение названий *тайжақты//тайжақы* или *жамшы*, упоминающихся в строках жыр (сказания), кажется, наиболее близко подходит к значению демисезонной военной одежды, плаща.

ПОЛУШУБОК БЕЗ РУКАВОВ – в значении полушубок без рукавов.

У жырау Шалкииз:

Безрукавки полушубок мужской,

Который не порвётся в драке [5, 41].

ҚАТТАУ//ҚАПТАМА – жилет. Толстая ткань.

Жилет – 1. Одежда без рукавов, одеваемая снизу костюма и другой верхней одежды; дужегрейка. [2, 78].

У жырау Ақтамберды:

Если одевать, то *қаттау*,

Будет укрытием тебе [4, 65].

ҚАПТАМА//ҚАМҚАП – теплая верхняя одежда, одеваемая в холод поверх пальто, шуба, чекмень, [2, 80].

У жырау Ақтамберды:

Наденем ли мы *қамқап*,

С замшевым поясом?! [4, 61].

У Махамбета:

В свирепствующий буран

Замёрзнет ли одетый в *қаптама*?! [6, 20].

По своему значению слово *қаптама* или *қамқап*, как военная одежда, близко современной зимней степной военной одежде «бушлат» или повседневной зимней военной одежде «куртка». Может быть, есть смысл называть такой вид зимней военной одежды как *бушлат* или *куртка* словами *қаптама* или *қамқап*?! Также, если учесть,

что в древности *қаттама* иногда называли *қаттау*, то, по своему словесному значению, *қаттау* близко к военной одежде *бронезжилет*.

Наряду с тем, что одежда батыра наших кочевых предков, которые жили «на гриве лошади и спине верблюда», была изысканной, видно, что они умели подбирать и носить со вкусом головной убор для защиты головы. К примеру, один из них головной убор, который надевали батыры во время войн – *дулыга*.

В толковом словаре написано: «**ДУЛЫҒА** – металлический головной убор, *каска*, который батыры надевали во время войны. По обе стороны и с заднего подола *дулыга* навешивалась металлическая железная сетка, которая, как тымак, полностью закрывала шею и плечи человека. *Дулыга* предназначена для защиты головы батыра от дубины, булавы, сабли и стрелы» [2, 104].

Отдельно сказано о видах *дулыга*: «*Дулыга* по способу изготовления делится на несколько видов: панцирный, комбинированный, цельный, слоёный и вращающийся. По внешней форме они делятся: наподобие *колпака и борик* – комбинированные, цельные, вращающиеся *дулыга*; наподобие *капюшона* – панцирный, комбинированный, цельный, слоёный *дулыга*; наподобие *тюбетейки (берет)* – комбинированный, цельный. Самые древние виды панцирных *дулыга* изготовлены способом пришивания к головному убору войлока, ткани, кожи, а также костяных, металлических панцирей. Панцири закреплялись к подкладке головного убора сыромятиной или гвоздиками. Такие *дулыга* чаще всего надевались с панцирной кольчугой. Слоёный *дулыга* изготавливался в форме капюшона и под шелковую подкладку вставлялись обрывки шерсти, ваты, креуке. Иногда, для защиты лица ниже лба устанавливались железные язычки. Начиная со средних веков, *дулыга* начали изготавливать из железа. Для удобства они, в основном, собирались из нескольких частей и назывались комбинированный *дулыга*. Один из видов железных *дулыга* целиком отливался из металла и назывался цельный *дулыга*. У некоторых цельных *дулыга* были железные томага (наглазники), которые закрывали лицо. *Дулыга* с томагой (наглазником) применялись не только для защиты лица, но и имели суверенные, магические свойства» [7, 280-281].

Слово *дулыга* часто встречается в произведениях акынов и жырау, героических эпосах. Например:

У Доспамбет жырау:

Надел *дулыга*, не жалею,

На обшито сиденье [5, 38].

У Шалкииз жырау:

Где батыры с саблей в руках,

Отрезавшие головы с *дулыга*!

...Если верх *дулыга*

Не будет как новорожденная луна,

Не будь я батыром!! [5, 41].

У Махамбета:

Отрезав голову с *дулыга*,

Напоил алмазный меч

Кровью врага [6, 33].

В эпосе «Кобыланды батыр»:

Золотой колпак *дулыга*,

Сверкает на голове его [3, 86].

Золотой колпак в эпосе «Кобыланды батыр» - это один из видов *дулыга*, изготовленных из золота.

Один из видов головного убора *дулыга* - **ЖЫҒА**.

В словаре: «*Жыга* – головной убор, который носят в войну. Верх *жыга* острый. Перед до бровей, с задней стороны цепляются цепные петли длиной 1-1,5 пядей. *Жыга* надевается для защиты от стрел, а цепные петли защищают шею от меча. В настоящее время, в связи с развитием военного искусства, *жыга* не применяется» [2, 106].

В энциклопедии написано про *жыга*: «*Жыга* – отличительный знак ранга правителей и военачальников древних сакских и гуннских государств. Правители и военачальники цепляли к головному убору крылья и перья птиц как знак их ранга» [7, 352].

Если в интернете: «**ЖЫҒА** – деталь для защиты от меча, цепляемый сзади головного убора батыров. Деталь, которая прикреплена к задней кромке головного убора батыров для защиты от меча. В старину: деталь для защиты шеи от удара мечом, прикрепляемая сзади *дулыга*, задняя кромка головного убора» [8], - то учёный Е. Жанпеисов пишет про *жыга*: «В тюркских языках название *жыга* – персидское слово, означающее перья или другие украшения, цепляемые на головной убор женщин. Таким образом, этнографическое название *жыга* в тюркских языках имело три разных значения: птичьи перья, украшения из золота или драгоценного камня (оба для головного убора) и также назывался сам головной убор. В казахском быту существовали все эти три вида» [9, 43].

В современной армии (в тактической подготовке) головной убор называется не «*дулыга*», а «*шлем*» или «*каска*». Если, находящиеся сейчас в применении, «*шлем*» или «*каска*» назовём его историческим названием «*дулыга*», то безусловно, что современные слова «*шлем*» и «*каска*», не потеряют от этого своего значения.

Ведущий ученый специалист казахского языка Р. Сыздыкова писала: «Именно в настоящее время, когда поднялся уровень казахского языка, как родного, возрастает наш духовный долг - освоение всего богатства языка и его истории» [10, 5].

Исходя из вышеизложенного следует, что одной из важнейших задач, стоящих перед лингвистами и военными специалистами на современном этапе, является углубленное исследование терминологии названия одежды батыров в рамках казахской военной лексикологии, что непосредственно окажет большое влияние на развитие казахской военной терминологии.

Список литературы

1. Назарбаев Н.А. На истоки истории. А., 2003. - 288 с. (на каз.яз)

2. Куралов А. Энциклопедический словарь традиционной казахской культуры. А., 1997. - 368 с. (на каз.яз)
3. Четыре богатыря (Казахский героический эпос). А., 1990. - 216 с. (на каз.яз)
4. Эх, времена //Поэты пяти веков. Антология казахских поэзии. 1-т. А., 1991.- 384 с. (на каз.яз)
5. Поэты пяти веков. Антология казахских поэзии. 1-т. А., 1984.- 256 с. (на каз.яз)
6. Махамбет. В поход. А., 1989.- 114 с. (на каз.яз)
7. Доблесть. Энциклопедия//Гл ред. Б.О. Жакып. - А., «Казахская энциклопедия». 2011. - 880 с. (на каз.яз)
8. http://military_kazakh.academic.ru/1451/жыға. (на каз.яз)
9. Жанпейисов Е. Язык эпопеи М.Ауэзова «Путь Абая» (историко-этимологические наблюдения, материалы). - Алматы, издательство «Ғылым» Казахской ССР, 1976. - 168 с. (на каз.яз)
10. Сыздыкова Р. Слова заговорили (Из истории применения слова). 2-е издательство. - А., 1994. - 272 с. (на каз.яз)

Кузнецова Н.В.

*ГУ «Днепропетровская медицинская академия МЗ Украины»,
к. филол. н., ст. преподаватель*

ГИПЕРО-ГИПОНИМИЧЕСКИЕ ПАРАДИГМЫ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ

HYPERONYMIC-HYPONYMICAL PARADIGMS OF MEDICAL TERMS

Kuznetsova N. V.

*SE «Dnepropetrovsk Medical Academy of Health Ministry of Ukraine»,
Candidate of Philological Sciences, senior lecture*

АННОТАЦИЯ

Рассмотрены особенности построения гиперо-гипонимических парадигм медицинских терминов в рассказе М.А. Булгакова «Морфий». Произведен отбор лексических единиц, моделирующих парадигмы. Выявлены сходства и различия между парадигмами, определены их структурные типы.

ABSTRACT

There are considered the features of construction of the hyperonymic-hyponymical paradigms of medical terms in the story of Mikhail Bulgakov «Morphine». A selection of lexical units, which modeling the medical terms is conducted. Identified similarities and differences between the paradigms, determined by their structural types.

Ключевые слова: гиперо-гипонимическая парадигма, гипероним, гипоним, гиперсема, гипосема.

Keywords: hyperonymic-hyponymical paradigms, hyperonym, hyponym, hypersema and hyposema.

Медицинская лексика продолжает пополняться различными языковыми единицами и находится в постоянном изменении. С появлением новых препаратов, способов и методов лечения пациентов усиливается интерес лингвистов к изучению медицинской терминологии: рассматриваются вопросы ее происхождения [3], основные понятия и особенности формирования [1;4], анализируется лексика медицинского научно-популярного текста, газетных статей [5], изучаются возможности ее метафоризации [6].

Высокая степень организации лексических единиц подтверждает целостность медицинской терминологии и указывает на ее структурированный характер, что проявляется в выражении содержания целого и его частей, общего и частного. Определению характера отношений между единицами языка способствует рассмотрение использования медицинских терминов в тексте художественного произведения.

Актуальность выбранной темы объясняется повышенным интересом к изучению функционирования медицинских терминов в составе литературного произведения, так как термин обрастает новыми семантическими характеристиками, требующими более тщательного рассмотрения.

Цель работы заключается в выделении гиперо-гипонимических парадигм медицинских наименований и в описании их функционирования на примере рассказа М.А. Булгакова «Морфий».

Для реализации поставленной цели необходимо решить следующие **задачи**: 1) произвести отбор медицинских лексических единиц из текста М.А. Булгакова; 2) смоделировать гиперо-гипонимические парадигмы представленных наименований; 3) выявить сходства и различия между парадигмами и определить их структурные типы.

В качестве **материала** исследования рассматривались лексические единицы, извлеченные из рассказа М.А. Булгакова «Морфий». Использовались данные толковых и медицинских словарей, а также словарей синонимов.

Обращение к методике идеографического описания лексических единиц находим в трудах известных ученых Л.В. Щербы, И.И. Срезневского, И.А. Гульянова. В работах лексикологов И.А. Стернина, А.А. Уфимцевой, З.Д. Поповой, Е.И. Дибровой рассматривается и анализируется функционирование разного рода семантических объединений.

В трактовке термина *гиперо-гипонимическая парадигма (ГПП)* мы ориентируемся на определение Л.П. Столяровой, Т.С. Пристайко, Л.П. Попко, Е.И. Дибровой, согласно которому под гиперо-гипонимической группой (парадигмой) понимается разновидность лексико-семантической группы, в составе которой одно слово (гипероним) обозначает родовое понятие, а остальные слова (гипонимы) – видовые понятия [8,с.28; 7,с.229].

Гиперо-гипонимическими парадигмами наполняется структура семантического поля. Она может приобретать вид цепочечной (гипероним – один гипоним), радиальной (гипероним – более одного гипонима) и радиально-цепочечной (смешанной и наиболее сложной) парадигмы [9,с.86-87].

Способность терминов к образованию собственных объединений по типу парадигмы с открытой номинацией гиперсеммы наблюдается в тексте художественного произведения.

В результате отбора лексических единиц, представленных в рассказе М.А. Булгакова «Морфий», было установлено наличие ряда парадигм медицинских терминов.

Гиперо-гипонимическая парадигма **"Болезни детские"** обладает определенной структурой радиального типа, где каждый из ее членов имеет гиперсемно-гипосемную иерархическую организованность. Парадигма содержит гипероним *болезни детские* и развивает в своем составе слова с видовыми понятиями – гипонимы *дифтерит*, *скарлатина*.

Приведем примеры их употребления в тексте: *А сейчас, в первую очередь, детские болезни... и еще детские болезни... и в особенности эта каторжная детская рецептура* [2,с.148]. *Только детские болезни... и ничего больше... довольно умопомрачительных случайностей* [2,с.149]. *И дифтерит и скарлатина проглотили меня, взяли мои дни* [2,с.147]. *По вечерам я стал читать про дифтерит и скарлатину, конечно, в первую голову...* [2,с.147].

По данным толковых и медицинских словарей лексическое значение гиперонима *болезни детские* – это болезни, встречающиеся исключительно или преимущественно у детей. Значение каждого из гипонимов представлено в виде словарных дефиниций: *дифтерит* – острая инфекционная болезнь, преимущественно детская, с поражением зева и интоксикацией; *скарлатина* – инфекционная болезнь, преимущественно детская, сопровождающаяся воспалением миндалин, сыпью и последующим шелушением кожи.

Соответственно из их значений можно выделить общие интегральные и различные дифференциальные семы. Для гиперонима *болезни детские* – это две гиперсеммы обобщающего характера: 'болезни' – гиперсема-I и 'у детей' – гиперсема-II. Для гипонима *дифтерит* дифференциальными семами будут гипосеммы 'поражение зева', 'интоксикация', гипоним *скарлатина* развивает семы 'воспаление миндалин', 'сыпь', 'шелушение'.

Гиперо-гипонимическая парадигма **"Болезни психические"** в тексте произведения имеет иерархическую структуру иного – цепочечного – типа, в состав которой входит один гипероним *болезни психические*, и один гипоним – *белая горячка*. Например: *В самом деле? А?... Психических болезней не лечил...* [2,с.148]. *Белая горячка... Чем не психическая болезнь?* [2,с.148].

Словарные дефиниции каждого из членов парадигмы следующие: *болезни психические* – это болезни, обусловленные патологией головного мозга, проявляющиеся расстройством психической деятельности; *белая горячка* – это тяжелая психическая болезнь на почве алкоголизма. Следовательно, семный состав вычленяемого гиперонима складывается из двух гиперсем: 'болезни' – гиперсема-I, 'головной мозг' – гиперсема-II. Аналогично две дифференциальные гипосеммы 'на почве', 'алкоголизма' образуют структуру гипонима *белая горячка*.

Структура гиперо-гипонимической парадигмы **"Болезни инфекционные"** радиального типа. Ее дополняют гипонимы *тиф* и *ревматизм*: - *Чем он заболел? Тифом, воспалением легких?* [2,с.152]. *Анна К. умерла в 1922 году от сыпного тифа на том же участке, где работала* [2,с.189]. *Сказал, что у меня ревматизм ног...* [2,с.184].

Лексическое значение слова *тиф* – острое инфекционное заболевание, характеризующееся лихорадочным состоянием и расстройством сознания; значение слова *ревматизм* – инфекционно-аллергическая болезнь с поражением суставов и сердечно-сосудистой системы.

Дифференциальные гипосеммы, выделяемые из лексических значений названных языковых единиц, следующие: 'лихорадочное', 'состояние', 'расстройство' – у гипонима *тиф*; 'поражение', 'сустав', 'сердечно-сосудистая', 'система' – у гипонима *ревматизм*.

Особенностью гиперо-гипонимической парадигмы **"Болезни венерические"** является наличие в ее составе синонимического ряда. Приведем примеры употребления в тексте синонимов: *Тяжело... и нехорошо заболел... Чем? Сифилисом? Да, несомненно, сифилисом* [2,с.152]. *В самом деле: если ничего острого, а, скажем, сифилис, то почему он не едет сюда сам?* [2,с.153]. *Что я, в один вечер вылечу его от люэса, что ли?* [2,с.153].

В синонимической паре *сифилис* – *люэс* второй член в значении «То же, что сифилис, то есть инфекционное заболевание, передающееся половым путем и вызываемое бледной трепонемой» употребляется с пометой *мед.* и представляет собой, по данным словарей, менее употребительный термин, чем слово *сифилис*. Однако использование его автором в тексте произведения способствует передаче читателю некой содержательной информации, соответствующей ситуации.

Дополняет вышеназванную группировку гипоним *твердый шанкр* в значении «наиболее раннее проявление первичного сифилиса: эрозия (язва) на месте проникновения возбудителя заболевания». Например: *До сих пор с дрожью вспоминаю*

салфетки Базилья, салфетки, заставлявшие неотступно представлять себе ту страницу в германском учебнике кожных болезней, на которой с убедительной ясностью изображен твердый шанкр на подбородке у какого-то гражданина [2, с.145].

В таком случае семную структуру гипергипонимической парадигмы "болезни венерические" составляют дифференциальные семы гипонимов *сифилис* и *люэс* – 'бледная', 'трепонема', *твердый шанкр* – 'эрозия', 'язва'.

Гипергипонимическая парадигма радиального типа "**Болезни внутренние**" развивает в своем составе гипонимы *воспаление легких, гнойные плевриты, аппендицит, катар желудка, фурункул*. Например: *Воспаление легких? [2, с.146]. Тогда бы он и написал просто: «Я заболел воспалением легких» [2, с.152]. Я не был виноват в ущемленной грыже и не возрадовал, когда приезжали сани и привозили женщину с поперечным положением, меня не касались гнойные плевриты, требовавшие операции [2, с.146]. Отчего у человека, у которого нет абсолютно никакого заболевания желудка или кишечника (аппендицит, например), у которого прекрасная печень и почки, у которого кишечник функционирует совершенно нормально, могут ночью сделаться такие боли, что он станет кататься по постели? [2, с.161]. Поэтому пришлось приписать и катар желудка [2, с.184]. С тех пор и фурункулы у меня [2, с.187].*

Лексическое значение каждого из гипонимов согласно словарным статьям следующее: *воспаление легких* – это группа заболеваний легких, которые характеризуются воспалительным процессом в альвеолах, в промежуточной ткани легкого и бронхиолах, *гнойные плевриты* – воспаление плевры, *аппендицит* – это воспаление аппендикса, *катар желудка* – воспаление слизистой оболочки какого-нибудь органа, *фурункул* – это острое гнойное воспаление волосяного фолликула и сальной железы.

В результате выделены гипосемы 'заболевание', 'легких' – в составе гипонима *воспаление легких*; 'плевра' – у гипонима *гнойные плевриты*; 'аппендикс' – у слова с видовым понятием *аппендицит*; 'слизистая', 'оболочка', 'орган' – в составе гипонима *катар желудка*; 'волосяной', 'фолликул', 'сальная', 'железа' – у гипонима *фурункул*.

Гипергипонимическая парадигма "**Опухоль**" радиального типа состоит из двух гипонимов: *рак* и *саркома*. Например: *Что я в один вечер вылечу его от люэса, что ли? Или от рака пищевода? Да какой там рак! Он на два года моложе меня. Ему двадцать пять лет... Саркома? [2, с.153].*

В медицинских словарях зафиксированы лексические значения слов с видовыми понятиями: *рак* – это злокачественная опухоль из эпителиальных и кроветворных клеток, *саркома* – злокачественная опухоль из соединительной ткани. В составе гипонимов выделим следующие гипосемы: 'из эпителиальных', 'из кроветворных', 'клеток' – у

слова *рак* и 'из соединительной', 'ткани' – у гипонима *саркома*.

Три гипонима – *мигрень, невралгика, неврастения* – выявлены в структуре гипергипонимической парадигмы "**Болезни нервные**": *Письмо нелепое, истерическое. Письмо, от которого у получающего может сделаться мигрень... И недостойно из-за мигрени, из-за беспокойства порочить его хотя бы мысленно [2, с.153]. В самом деле: куда к черту годится человек, если малейшая невралгика может выбить его совершенно из седла! [2, с.164]. Сказал, что у меня... тяжелая неврастения [2, с.184].*

Лексическое значение слова *мигрень* – нервная головная боль в одной половине головы, значение слова *неврастения* – расстройство нервной системы, выражающееся в повышенной утомляемости, раздражительности, головных болях. Слово *невралгика* не зафиксировано в толковых словарях и является окказионализмом. Его возникновение обусловлено контекстом произведения и демонстрирует читателю стремление автора придать оттенок разговорного употребления. В нашем исследовании мы опирались на толкование слова *невралгия*, созвучное авторскому неологизму и выражающее аналогичное значение «приступы острых местных болей по ходу какого-нибудь нерва».

Дифференциальными семами в таком случае являются: 'в одной половине', 'головы' – у гипонима *мигрень*; 'по ходу', 'нерва' – у гипонима *невралгика*; 'утомляемость', 'раздражительность', 'головная', 'боль' – в составе видового слова *неврастения*.

Вышеназванные гипергипонимические парадигмы, извлеченные из рассказа М.А. Булгакова «Морфий», содержат общую для каждого члена парадигмы гиперсему-I 'болезни'. По отношению к ней выделяется несколько гиперсем-II в составе одного объединения: а) 'болезни', 'детские', б) 'болезни', 'психические', в) 'болезни', 'инфекционные', г) 'болезни', 'венерические', д) 'болезни', 'внутренние', е) 'опухоль', ж) 'болезни', 'нервные'. Таким объединением является лексико-семантическая группа слов с базовым семантическим компонентом «Болезнь», которая включает в свою смысловую сферу выделенные гиперсемы. Членами ЛСГ «Болезнь» выступают единицы *дифтерит, скарлатина, белая горячка, тиф, ревматизм, сифилис, люэс, твердый шанкр, воспаление легких, гнойные плевриты, аппендицит, катар желудка, фурункул, рак, саркома, мигрень, невралгика, неврастения*.

Анализ лексических единиц, находящихся в общелитературном окружении, показал их способность объединяться в парадигмы и продемонстрировал возможность наполнения группировок дифференциальными элементами. Наличие интегральных сем в составе гиперонима ГГП медицинского термина служит средством объединения грамматически однородных лексических единиц, что способствует расширению объема парадигм до уровня лексико-семантической группы и семантического поля в дальнейшем. У дифференциаль-

ных сем, выделяемых в структуре парадигмы, иная, различительная функция, благодаря которой гипонимы привносят элементы семантизации в медицинский термин. Таким образом, сохраняется целостность структуры и строго установленный характер выражения семантических единиц.

Список литературы

1. Абрамова Г.А. Медицинская лексика: основные свойства и тенденции развития: дис. на соискание уч. степени д.филол.наук: спец. 10.02.01 «Русский язык»/Г.А.Абрамова. – Краснодар, 2003. – 312с.
2. Булгаков М.А. Морфий. Записки юного врача/ Михаил Булгаков. – М.: Эксмо, 2013. – 192с.
3. Гущина Л.Н. Из истории английских медицинских терминов, обозначающих опухоли// Журнал Гродненского медицинского университета. – Гродно: Изд-во ГрГМУ, 2006. – С.125-129.
4. Максименко О.И., Шурипа С.В. Структурно-семантические особенности формирования терминологии (на примере медицинской терминологии в корейском языке)// Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория

языка. Семиотика. Семантика. – 2015. – Вып.3. – С.114-120.

5. Орлова Н.М. «Лихая колея болезней»: медицинская лексика в газетном тексте//Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – М: Науч.изд-во «Институт стратегич.исследований», 2015, №5-1. – С.280-282.

6. Синельников Ю.Г., Подорванова Я.С. Метафора как средство образования медицинских терминов (на материале французской прессы)// Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2014. – Вып.6 (177). Том 21 – С.116-121.

7. Современный русский язык. Теория. Анализ языковых единиц: учебник для студ. учреждений высш. образования. В 2 ч. Ч.II. Морфология. Синтаксис/ Под ред. Е.И. Дибровой. – М.:Изд.центр «Академия», 2011. – 625с.

8. Столярова Л.П., Пристайко Т.С., Попко Л.П. Базовый словарь лингвистических терминов. – К.: Изд-во Гос. акад. руков. кадров культуры и искусств, 2003. – 192 с.

9. Харитончик З.А. Лексикология английского языка: Учеб. пособие. – Минск: Высш. шк., 1992. – 229 с.

Милик О.В.

викладач кафедри латинської та іноземних мов Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького

ПАРАДИГМАТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ СЛІВ-РЕПРЕЗЕНТАНТІВ СУБКОНЦЕПТУ SANITAS В ЛАТИНСЬКІЙ МОВІ

PARADIGMATIC RELATIONS OF WORDS REPRESENTING THE SUBCONCEPT SANITAS IN THE LATIN LANGUAGE

Mylyk O.V.

Lecturer of the Latin and Foreign Languages Department of Danylo Halytsky Lviv National Medical University

АНОТАЦІЯ

У статті висвітлюються результати аналізу парадигматичних зв'язків слів-репрезентантів субконцепту *sanitas* в латинській мові. Визначено гіперо-гіпонімічний ряд імені субконцепту, лексико-семантичні групи абсолютних і стилістичних синонімів, узуальних та оказіональних антонімів, які вербалізують досліджуваний субконцепт за інтегрованими семами; виділено слоти та субслоти його структури.

ABSTRACT

The article focuses on the analysis of paradigmatic relations of words representing the subconcept *sanitas* in the Latin language. It gives a deeper insight and more accurate defining of hyper hyponymic row of the subconcept name as well as lexical and semantic groups of absolute and stylistic synonyms, conventional and occasional antonyms that verbalize the subconcept under research in the way of semes integrating. It also outlines the slots and subslots of the subconcept structure.

Ключові слова: латинська мова, субконцепт *sanitas*, парадигматика, гіперо-гіпонімія, абсолютні синоніми, стилістичні синоніми, узуальні антоніми, оказіональні антоніми, слот, субслот.

Keywords: the Latin language, subconcept *sanitas*, paradigmatics, hyper hyponymy, absolute synonyms, stylistic synonyms, conventional antonyms, occasional antonyms, slot, subslot.

До головних характеристик концепту науковці відносять семантичний опис синтагматичних та парадигматичних зв'язків слова-імені концепту, побудову синонімічного, антонімічного та гіперо-гіпонімічного рядів імені концепту [4, 5]. Парадигматика – тип зв'язків у мовній системі, які

встановлюються на підставі варіативності, подібності, протилежності, похідності, включення, субкатегоризації мовних одиниць. На лексичному рівні парадигматика представлена синонімією, антонімією, гіперо-гіпонімією [1, 6].

Важливу роль у тлумаченні інформації, акумульованої в концепті, відіграє визначення гіперо-гіпонімічних зв'язків, що дозволяє вивчити в досить широкому діапазоні представлені відомості культурно-історичного характеру [3]. Гіпероніми й гіпоніми – слова, які мають родові відношення. Гіперо-гіпонімічні відношення ґрунтуються на принципі «ціле-частина». При цьому відбувається особливий вид активації концепту – уточнення референтної характеристики [9].

Зважаючи на те, що здоров'я в античному світі було однією з найвищих аксіологем в системі цінностей античного світу, найвищим людським благом, стояло на найвищому щаблі в ієрархії буття, було станом й умовою досконалості буття, людським щастям, визначаємо лексему BONUM гіперонімічною. BONUM – добро, благо, добробут (summum bonum (Cic.) – найвище благо, bonum publicum (Liv.) – суспільне благо; bonum – протилежне malum - зло, лихо: una cum aliquo bona mala tolerare (Ter.) – ділити з кимось щастя і біди). Відповідно, гіпонімами будуть назви різних благ, серед яких визначаємо наступні: SALUS, VALETUDO, SANITAS – «здоров'я», UTILITAS – «користь», RATIO – «розум», VITA – «життя», DECUS – «краса», GLORIA – «слава», HONOR – «честь», HONESTAS – «добročинність», VIRTUS – «хоробрість» та інші. У латинській мові існує кілька ключових лексем для номінації «ЗДОРОВ'Я», які певною мірою відрізняються за значенням, а саме – називають різні стани «ЗДОРОВ'Я»: SALUS, SANITAS, VALETUDO, що відображає особливість уявлень давніх римлян про феномен «ЗДОРОВ'Я». Саме тому вважаємо за доцільне розглядати концепт «ЗДОРОВ'Я» у форматі трьох субконцептів: «SALUS», «SANITAS», «VALETUDO». Відповідно, BONUM є суперконцептом, а SALUS, SANITAS, VALETUDO – субконцептами.

Концепт об'єктивується через широку мережу синонімів до його імені, які розподіляють на три групи: абсолютні, семантичні, стилістичні, та антоніми, серед яких, за ступенем залежності від контексту, виділяють узуальні та okazіональні [7, 8]. Розглянемо групи синонімів та антонімів, які об'єктивують досліджуваний субконцепт SANITAS за семами, що складають ядро й приєдну зону семантичного поля імені субконцепту.

Абсолютні синоніми: лексема-назва субконцепту SANITAS є полісемантичною «здоров'я, здоровий глузд, поміркованість, розсудливість, тверезість, урівноваженість, адекватний психічний стан». У латинській мові не вдалося відшукати лексеми, яка б інтегрувала усі названі семи. Семантичними синонімами до лексеми SANITAS будемо вважати слова, які передають хоча б одну із сем імені субконцепту SANITAS у прямому значенні. Семантичні синоніми можна класифікувати на такі лексико-семантичні групи:

1) «психічно здоровий, при своєму розумі»: cerebrum habere – мати розум, розсудливість; mens, mentis, f – розум, мислення, розсудливість, suae mentis compos (Cic.) – при здоровому глузді, suae (sanae) mentis esse (Cic.) – бути при здоровому глузді, mentis captus (Cic.), mente lapsus (Suet.) – божевільний, недоумкуватий; sapientia, ae, f – поміркованість, розум, розсудливість; sensus, us, m – відчуття, сприйняття, свідомість, поміркованість, розум, розсудливість; caput, itis, n – голова, розум, розсудливість; cerebrum, i, n – головний мозок, розум, розсудливість; intellegentia, ae, f – розуміння, розсудливість, intellegentia communis (Cic.) – здоровий глузд;

2) «відсутність афектів, стриманість, володіння собою»: tenere cupiditates suas (Cic.) – стримувати свої пристрасті; moderatio, onis, f – обмеження, тримання в рамках, стриманість, moderatio cupiditatum (rhH), ardorum (Cic.) – приборкання пристрастей, moderatio animi (Cic.) – стриманість, володіння собою, урівноваженість; sobrietas, atis, f – тверезість, помірність, стриманість, розсудливість; moderatio, onis, f – обмеження, тримання в рамках, стриманість; requies animi – душевне задоволення; quies animi – стриманість; modestia, ae, f – поміркованість, стриманість; temperantia, ae, f – поміркованість, стриманість, володіння собою; continentia, ae, f – стриманість, володіння собою; parsimonia, ae, f – стриманість, тверезість;

3) «урівноваженість, позбавленість надмірних емоцій, незворушність, байдужість»: aequanimitas, atis, f – душевний спокій, байдужість, незворушність, терпимість, поблагливість; aequitas, atis, f – рівномірність, співмірність, безпристрасність, справедливість, гуманність, спокій, байдужість, незворушність, aequitas animi (Cic.) – спокій, незворушність душі, aequitas orationis (Cic.) – спокійний тон; securitas, atis, f – безтурботність, душевний спокій, байдужість, безпечність; tranquillitas, atis, f – спокій, тиша, мир, безвітря, tranquillitas animi (Cic.) – спокій, безтурботність; parsimonia, ae, f – бережливість, стриманість, тверезість, поміркованість;

4) «душевне зцілення»: consolatio, onis, f – утішання, заспокоєння; consolamen, inis, n – утішання; paregoria, ae, f – заспокоєння, утішання, полегшення; mitigatio, onis, f – заспокоєння, утішання; sedamen, inis, n – заспокійливий засіб, утішання, заспокоєння; sedatio, onis, f (animi) – заспокоєння; avocamentum, i, n – заспокоєння, утішання; perturbatio animi (Cic.) – заспокоєння, cura doloris (Cic.) – утішання в скорботі;

5) «розсудливість, поміркованість дій»: considerantia, ae, f – поміркованість, обачливість; mens, mentis, f – розум, розсудливість, розважливість; prudentia, ae, f – знання, розсудливість, розважливість; sapientia, ae, f – мудрість, розум, розсудливість, розважливість; ratio, onis, f – розум, здоровий глузд, розважливість; sensus, us, m – відчуття, сприйняття, свідомість, відчуття, розум, розсудливість.

Стилістичні синоніми включають слова, які набувають інтегрованої семи «здоров'я, адекватний психічний стан» у контексті: *cor, cordis, n* – серце, розсудливість; *pectus, oris, n* – груди, мужність, сміливість, душа, серце, розум, розсудливість; *sagacitas, atis, f* – тонке чуття, дотепність, проникливість, розум; *sal, salis, m* – сіль, морська вода, море, гострота розуму, гумор, *salem habere* (Ter.) – розум, розсудливість; *judicium, i, n* – судочинство, суд, судова справа, судовий процес, судові рішення, поміркованість, обдуманість; *laxitas, atis, f* – простір, обширність, спокій, байдужість, холонокровність, в'ялість, *laxitas animi* (Sen.) – байдужість душі; *lenitas, atis, f* – ніжність, легкість, ласкавість, м'якість, повільність, *lenitas verborum* (Cic.) – спокійність слів; *rax, pacis, f* – мир, мирний договір, *rax animi* (Ov.) – спокій; *gemitio, onis, f* – зворотня відправка, звільнення, відкидання, опускання, зниження, припинення, *gemitio animi* (Cic.) – спокій, незворушність душі; *serenitas, atis, f* – ясність, безхмарність, ясна погода, спокій, безтурботність; *silentium, i, n* – німота, мовчання, тиша, спокій, бездіяльність.

Антоніми до імені субконцепту SANITAS нами об'єднано у такі лексико-семантичні групи:

1) «психічно здоровий, при своєму розумі / психічно хворий, не при своєму розумі»: узвальні антоніми: *amentia, ae, f* – безумство, нерозсудливість; *dementia, ae, f* – безумство, божевілля; *desipientia, ae, f* – нерозсудливість, безумство; *insania, ae, f* – безумство, божевілля, несамовитість, захопленість, екстаз, натхненність; *delirium, i, n* – безумство, божевілля; *lymphaticum, i, n* – безумство, божевілля; *lymphatio, onis, f* – божевілля, марення; *maenomenos, on* (грец.) – той, що зводить з розуму, наводить безумство; *phrenesis, is, f* (грец.) – божевілля, безумство; *mania, ae, f* (грец.) – божевілля, безумство; *vesania, ae, f* – безумство; оказіональні антоніми: *deliratio, onis, f* – відхилення від колії, нісенітниця, безглуздість, безумство, божевілля; *intemperiae, agum, f* – буря, гроза, непогода, безумство;

2) «відсутність афектів / наявність афектів»: узвальні антоніми: *fugia, ae, f* – лють, любовна пристрасть, натхнення, екстаз, шалена, скажена людина; *figog, oris, m* – сказ, лють, шаленство, біснування, несамовитість, натхненна захопленість, екстаз, *vaticini furores* (Ov.) – палка пристрасть, засліплення, безумство; *ecstasis, is, f* (грец.) – несамовитість, захват, екстаз; оказіональні антоніми: *baschatio, onis, f* – галасливий бенкет на честь Вакха, оргія, шаленство, несамовитість; *subductio, onis, f* – витягування на берег, підрахунок, обчислення, захват, екстаз;

3) «урівноваженість, позбавленість надмірних емоцій / неурівноваженість, надмірна емоційність»: узвальні антоніми: *affectus, us, m* – стан, настрої, почуття, переживання, душевне хвилювання, пристрасть, афект; *aestuatio, onis, f* – хвилювання, збентеження; *conturbatio, onis, f* – розлад, замішання, душевне сум'яття, хвилювання;

rutuba, ae, f – сум'яття, тривога; оказіональні антоніми: *concuratio, onis, f* – збіг, зіткнення, зустріч, сутичка, їзда, метушня, сум'яття, хвилювання; *aestuatio, onis, f* – хвилювання, збентеження; *conciatio, onis, f* – швидкий рух, збудження, хвилювання, роздратування, обурення, запал, пристрасність; *jactatio, onis, f* – кидання на всі боки, гойдання, рухи, жестикуляція, сум'яття, хвилювання, коливання; *permotio, onis, f* – рух, хвилювання, душевний рух, афект, натхнення; *excitatio, onis, f* – збудження, підбадьорення;

4) «душевне зцілення (заспокоєння) / роздратування, виклик негативних емоцій, неадекватних реакцій»: узвальні антоніми: *irritatio, onis, f* – роздратування, збудження, озлоблення, пристрасть, спокуса; *perturbatio, onis, f* – розлад, потрясіння, збентеження, ніяковіння, *perturbatio animi* (Cic.) – душевне хвилювання, сильна пристрасть; *turba, ae, f* – збентеження, розгубленість, безлад, лайка, бунт, збудження; *turbamentum, i, n* – збудження, обурення; *vegetatio, onis, f* – збудження; *exacerbatio, onis, f* – роздратування, озлобленість; *indignatio, onis, f* – обурення, хвороблива роздратованість; *ira, ae, f* – гнів, роздратованість, злоба, жорстокість, лють; *irritatio, onis, f* – роздратованість, збудженість, озлобленість, пристрасть; оказіональні антоніми: *conciatio, onis, f* – швидкий рух, збудження, хвилювання, роздратування, пристрасть; *consternatio, onis, f* – збентеження, переляк, жах, збудження, розлюченість, нарікання; *exsuscitatio, onis, f* – пробудження, збудження, привертання уваги; *incitatio, onis, f* – швидкий рух, швидкість, стрімкість, збудження, прагнення; *instigatio, onis, f* – спонукання, збудження; *motus, us, m* – рух, коливання, від'їзд, відхід, жест, маневр, танець, *motus animi* (Cic.) – збудження, хвилювання, пристрасть; *titillatio, onis, f* – лоскотання, збудження; *animatio, onis, f* – одухотвореність, жива істота, збудженість, роздратованість; *scabitus, onis, f* – сверблячка, зараза, проказа, роздратованість; *seditio, onis, f* – суперечність, бунт, повстання, обурення, роздратованість, хвилювання; *exasperatio, onis, f* – хрипіння, хрипота, роздратованість, озлобленість; *exulceratio, onis, f* – поява виразок, роздратованість;

5) «розсудливість, поміркованість дій / нерозсудливість, непоміркованість дій»: узвальні антоніми: *inconsiderantia, ae, f* – необдуманість, нерозсудливість, нерозважливість; *incogitantia, ae, f* – необдуманість, необачність, нерозважливість; *inconsultum, i, n* – необдуманість, необачність; *irrecogitatio, onis, f* – необдуманість, необачність; *alugia, ae, f* – нерозсудливість, безумство; *amentia, ae, f* – нерозсудливість, безумство; *desipientia, ae, f* – нерозсудливість, безумство; *ineptiola, ae, f* – глупота, дурниця; *inscitia, ae, f* – незнання, недосвідченість, неуміння, глупота; *insipientia, ae, f* – нерозумність, глупота; *stoliditas, atis, f* – глупота, нерозсудливість; *stultitia, ae, f* – глупота, нерозумність, слабоумство; *stupiditas, atis, f* – тупоумство, обмеженість, глупота; *vecordia, ae, f* –

нерозумність, нерозсудливість, безумство; оказіональні антоніми: temeritas, atis, f – випадковість, ненавмисність, збіг обставин, необдуманість, необачність, нерозважливість; stupor, oris, m – ціпеніння, незграбність, збентеження, ніяковість, слабоумство, безтолковість.

Синонімічні та антонімічні ряди дали можливість конкретизувати семи, які складають семантичне поле субконцепту SANITAS, виділити наступні слоти та субслоти досліджуваного субконцепту.

Слот «психічно здоровий, при своєму розумі» має наступні субслоти: наявність розуму, розсудливості, здатність мислення, бути мудрим, поміркованим, свідомим, здатним адекватно відчувати і сприймати навколишній світ, мати здоровий глузд, спокійну поведінку, відсутність безумства, божевілля, нерозсудливості, несамовитості, надмірної захопленості, марення, маніакальної залежності, безглузлого мовлення.

Слот «відсутність афектів, стриманість, володіння собою» інтегрує такі субслоти: стриманість від пристрастей, стриманість в емоціях, почуттях, приборкання почуттів, емоцій, пристрастей, володіння собою, урівноваженість, тверезість, помірність, відсутність екстазу, шаленства, несамовитості, біснування, палкої пристрасті, засліплення, несамовитості, надмірної захопленості, засліплення.

Слот «урівноваженість, позбавленість надмірних емоцій, незворушність, байдужість» інтегрує такі субслоти: наявність душевного спокою, байдужості, незворушності, терпимості, поблажливості, безпристрасності, безтурботності, душевного спокою, безпечності, стриманості, тверезості, поміркованості, відсутність афектів, переживань, душевного хвилювання, пристрастей, збентеження, душевного сум'яття, тривоги, метушні, збудження.

Слот «душевне зцілення» представлений у вигляді кумуляції наступних субслотів: утішення, заспокоєння при наявності негативних афектів, позбавлення роздратування, збудження, озлоблення, пристрасті, потрясіння, збентеження, ніяковість, душевного хвилювання, розгубленості, люті, злості, хвилювання. Аналіз засобів вербалізації семи «душевне зцілення» показав відсутність у давніх римлян знань про конкретні методи і засоби впливу на психічне здоров'я людини (окрім заспокійливих засобів). Саме поняття «душевне зцілення» не представлено у мовній картині світу як лікування душевних хвороб, а уявляється лише як виведення людини зі стану афекту.

Слот «розсудливість, поміркованість дій» представлений у вигляді наступних субслотів: поміркованість, обачливість, розсудливість, розважливість, наявність певних знань, мудрості, розуму, адекватного сприйняття, свідомого

підходу до дій та вчинків, відсутність необдуманості, нерозсудливості, нерозважливості, необачності, безумних неконтрольованих дій та вчинків, слабоумства, глупоти, обмеженості, випадкових вчинків, незграбних дій, безтолкових слів.

Осередками психічного здоров'я, розуму, розсудливості людини у свідомості давніх римлян є cerebrum – мозок та caput – голова; осередком афектів, емоцій людини є cor – серце, pectus – груди, animus – душа; культурними символами розуму, поміркованості є sal – сіль, яка символізує гостроту розуму, дотепність, розсудливість; символами душевного спокою, рівноваги є pax – мир, serenitas – ясність, безхмарність.

Таким чином, аналіз лексико-семантичних груп семантичних і стилістичних синонімів, а також узуальних та okazіональних антонімів субконцепту SANITAS дав змогу визначити інтегровані семи, що складають семантичне поле досліджуваного субконцепту, виділити слоти та субслоти структури субконцепту SANITAS в латинській мові.

Список літератури

1. Вотякова И. А. Изучение синонимических связей в словообразовательной репрезентации концептов (на примере концепта печаль) // Вестник Удмуртского университета, 2012. – Вып. 4. – С. 136-139.
2. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1976. – 1088 с.
3. Кузьмина Е. А. Паремии как лингвокультурная репрезентация языковой личности : на материале немецкого языка : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Тамб. гос. ун-т им. Г. Р. Державина. - Тамбов, 2002. – 23 с.
4. Мартинюк А. П. Концепт у дискурсивній парадигмі // Вісник Харківського національного університету. - Серія "Романо-германська філологія". – 2006. – № 725. – С. 9-12.
5. Попова З. Д., Стернин И. А. Понятие "концепт" в лингвистических исследованиях. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 2000. – 30 с.
6. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: Термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К., 2006. – 716 с.
7. Соболева Я. Ю. Концепт ТАЄМНИЦЯ та його вербалізація в українській лінгвокультурі : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т філології. – К., 2013. – 267 с.
8. Шовковий В. М. Концепти інтелектуальної сфери людини у давньогрецькій мові // Studia Linguistica. – 2012. – Вип. 6(1). – С. 332-337.
9. Юсупова Р. Р. Концептуальная карта ядра семантических полей английских и русских терминов уголовного права : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Башкир. гос. ун-т. – Уфа, 2010. – 26 с.

Слишинська Г.М.

Національний університет «Одеська юридична академія»

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОНІМІВ У СУДОВИХ ПРОМОВАХ АДВОКАТА А. Г. ФАТЕЄВА

THE PECULIARITIES OF ONIMS' FUNCTIONING IN THE LEGAL SPEECHES OF ATTORNEY FATEEVA A.G.

Slyshynska G.M.

National University "Odessa Academy of Law", assistant, Department of Applied Linguistics

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню функціонування власних імен у захисних промовах адвоката А.Г. Фатєєва. У роботі оніми розподілені по групах і визначено особливості їх використання в жанрі судової промови з урахуванням іманентної сугестивності даних одиниць. Метою статті є визначення особливостей функціонування онімів у захисних судових промовах адвоката А.Г. Фатєєва. Об'єктом дослідження є тексти судових промов адвоката А.Г. Фатєєва, а предметом – особливості функціонування онімів у його промовах.

ABSTRACT

The article studies functioning of proper nouns in the defense speeches of attorney Fateeva A.G. Proper nouns (onims) are divided into groups, while also being described due to the peculiarities of their use in the genre of legal speech, including their inherent suggestive potential. The purpose of this article is to determine the peculiarities of onims' functioning in the defense speeches of attorney Fateeva A.G. The object of research are the texts of defense speeches of an attorney, while the the subject are the peculiarities of onims' functioning in their defense speeches.

Ключові слова: судова промова, імена, прецедентні імена, вплив, А. Г. Фатєєв.

Keywords: judicial speech, the names, the names of precedent, influence, A. Fateev.

Функціонування онімів у різностильових текстах досліджували Л. О. Белей, М. В. Горбаневський, Л. І. Дука, В. М. Калінкін, Ю. О. Карпенко, В. М. Михайлов, Є. С. Отін, О. В. Суперанська та інші вітчизняні і зарубіжні мовознавці, що визначає актуальність вивчення цього лексичного шару. В основному аналізувалися стилістично-виражальні можливості власних назв, які побутують у художньому стилі мовлення, а на зв'язок між іншими мовними стилями та онімами практично увага не зверталася. Водночас не викликає заперечень твердження про те, що кожен зі стилів вирізняється певними особливостями у функціонуванні власних назв і передусім це виявляється на рівні продуктивності окремих розрядів онімів та усталеності їхніх форм [див.: 1; 2]. Проте досі не виявлено характерні пріоритетні оніми, що побутують у жанрі адвокатських промов як одного з найвпливовіших жанрів судового дискурсу, попри те, що саме вони часто виступають сугестивним стрижнем цих мовленнєвих масивів. Наведене визначає **актуальність** та загальну скерованість статті, що увиразнює і залучення оригінального фактичного матеріалу – судових промов адвоката Анатолія Григоровича Фатєєва як найкращих у цьому професійному сегменті, про що зазначає доктор юридичних наук, адвокат В.В. Медведчук [20]. Також варто зазначити, що спілкою адвокатів України, Інститутом адвокатури при Київському університеті імені Т.Г. Шевченка та редакцією журналу «Адвокат» промови А.Г. Фатєєва були відібрані конкурсною комісією та посіли четверте місце у Всеукраїнському конкурсі на кращу судову промову 1999 року. Тексти промов дібрано зі збірки «Судові промови адвокатів України», що

містить промови відомих адвокатів України різних поколінь: від фахівців радянського періоду до представників сучасного правництва, які вели захист у кримінальних і представляли інтереси сторін у цивільних справах. Обрані нами судові промови, датовані 1987-1989 роками, переважно стосуються справ громадян, яких обвинувачено у вбивстві і за рішенням суду засуджено до найвищої міри покарання – довічного ув'язнення. [21].

Метою нашої статті є визначення особливостей функціонування онімів у захисних судових промовах адвоката А.Г. Фатєєва.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі **завдання**:

1. визначити лінгвістичну природу й особливості функціонування онімів у жанрі судової промови;
2. здійснити класифікацію зафіксованих онімів за семантичними групами;
3. пояснити роль онімів в обраному жанрі з огляду на їхню іманентну впливовість.

Об'єктом дослідження є тексти судових промов адвоката А.Г. Фатєєва, а **предметом** – особливості функціонування онімів у його промовах.

Теоретичною основою статті є праці О.В. Суперанської, А.А. Реформатського, Ю.О. Карпенка та ін. Основними **методами** нашого дослідження стали компонентний аналіз, який допоміг виявити семантичні особливості зафіксованих онімів; кількісні підрахунки, що дали змогу встановити динаміку вживання певних лексем у тексті; описовий метод прислужився в жанровій кваліфікації аналізованого матеріалу. Фактичну базу роботи становлять 137 онімних одиниць, виокремлених у 5 судових промовах.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше здійснено визначення особливостей функціонування онімів у захисних судових промовах адвоката А.Г. Фатєєва. Зокрема докладно визначено лінгвістичну природу й особливості функціонування онімів у жанрі судової промови. Здійснено класифікацію зафіксованих онімів за семантичними групами. Схарактеризовано та пояснено роль онімів в обраному жанрі з огляду на їхню імманентну впливовість.

Теоретичне значення статті полягає в тому, що в дослідженні представлено методологію аналізу онімів з огляду на їхню імманентну впливовість, яка сприяє розкриттю специфіки судового дискурсу. Визначення ролі прецедентних онімів у даному типі дискурсу сприяє подальшому розвитку досліджень, актуальних для сучасної ономастики.

Практичну цінність роботи визначає можливість застосування результатів дослідження в курсах лекцій зі стилістики та ономастики української мови, лінгвокультурології, у спецкурсах із проблем когнітивної лінгвістики.

У класичних ономастичних студіях суть терміну «функціонування онімів» трактується як «уживання, використання власної назви у мовленнєвих ситуаціях, писемних текстах, різне для різних класів назв і для різного часу» [2, с. 145]. Поняття функції у мовознавстві традиційно визначається як роль мови або її одиниць у спілкуванні, а основними функціями вважаються комунікативна, когнітивна, експресивна, естетична та ін. [1, с. 295]. Для пропріативів функція теж кваліфікується як «виконання своєї ролі, свого призначення власною назвою в мовленні», а основною вважається «характеристично-виражально-диференційна. Інформаційна та експресивна функції – факультативні [2, с. 145].

У мовознавстві фіксуються вагомі розбіжності у визначенні функційної специфічності пропріативів. Розмежовуючи функції власних і загальних назв, А. А. Реформатський закріпив за першим типом номінативну (називати певні предмети), а за другим – семасіологічну (не лише називати, а й виражати поняття про предмет) [19, с. 29 – 30, 57 – 62]. А. О. Білецький різницю між власними і загальними назвами теж бачив «не в морфології і не в семантиці, а у вживанні, використанні, функції обох лексичних класів... По відношенню до їхніх функцій власні назви можна було б назвати індивідуалізаторами, а загальні – кваліфікаторами» [3, с. 167].

Ю. О. Карпенко вважає, що функційні відмінності між пропріативами й апелятивами визначаються не за принципом узагальнення-індивідуалізації, а за схемою роз'єднання-об'єднання: «власні назви роз'єднують однорідні об'єкти, а загальні – об'єднують їх» [10, с. 49]. Відповідно основною функцією онімів визнається диференційна, а апелятивів – класифікаційна; основним критерієм їхнього розмежування є те, що найменування одного предмета є власною, а низки однорідних – загальною назвою; на рівні мислення

апелятиву відповідає поняття, а оніму – уявлення (зазвичай одиничне) [10, с. 49]. Аналогічна думка висловлена дослідником і через майже тридцять років: «ЗН об'єднують, узагальнюють однорідні об'єкти, а ВН, навпаки, їх розрізняють, диференціюють. Тобто ЗН виконують генералізуючу функцію, а ВН – диференційну ...» [11, с. 83].

І. І. Маруніч, аналізуючи погляди вітчизняних учених на функції ВН у мові та мовленні, підкреслив, що вони різноманітні і не мають єдиного тлумачення. У сфері ономастичної номінації оніми мають значно більше функцій, ніж апелятиви; це і мовні – номінаційно-диференційна, ідентифікаційна, дейктична; і мовленнєві – прагматична, апелятивна, адресна. Для галузі сигніфікації пропріативам властиві мовні функції змістового характеру – концептуальна, інформативна, когнітивна, які виявляються і на рівні мовлення. У сфері конотації у власних назв з'являються такі мовні функції, як стилістична (уналежненість до функціонального стилю мовлення), емоційно-оцінна, соціально-оцінна, регіональна та культурно-історична, до яких у мові або тексті додаються загальна текстотвірна й естетична функції [15, с. 6 – 7].

Оскільки все пізнане людиною мусить бути поійменоване, номінативна функція є основною для онімів, адже у ній відбивається і тісний зв'язок з об'єктами номінації, і потреба у розмежуванні однотипних денотатів, і наявність найрізноманітніших екстралінгвальних відомостей про носія певної власної назви. Саме складниками інформаційної функції мови можуть бути названі вище функційні різновиди, передусім такі, як номінативно-диференційна, характеристична, ідеологічна й емотивна підфункції. Як відзначав Ю. О. Карпенко, «власна назва називає одиничний об'єкт і тим самим виконує номінативну функцію. У мовленні ця функція працює і на ідентифікацію (відношення назви до об'єкта), і на диференціацію (відношення певної назви до інших назв або певного об'єкта до інших об'єктів). Номінація, ідентифікація і диференціація – це три аспекти головної, провідної функції власних назв, яка завжди властива всім власним назвам у мовленні ... Всі інші функції власних назв, зокрема інформаційна й емоційна, факультативні і менш специфічні» [11, с. 234 – 235].

Отже, типові для всієї мови функції є характерними і для власних назв, які, проте, мають певні специфічні особливості в кожному конкретному випадку свого побутування. Такі диференційні відмінності ляжуть в основу виокремлення різних підфункцій для окремих різновидів пропріальних одиниць, визначення продуктивності та інших особливостей певних онімів у стильових різновидах мови, входження їх до складу стилістичних фігур, трансформації власних назв у символи та концепти, характеристики етнокультурної знаковості пропріальних одиниць, виокремлення їхніх емоційно-експресивних ознак і з'ясування інших додаткових стилістичних нашарувань, які можуть бути виявлені у процесі детального аналізу власної назви.

Щоб з'ясувати функції онімів у публіцистичному стилі, до якого уналежнюємо жанр судової промови [див. Г.М. Слишинська «Ключові слова як доміантні одиниці тексту у судових промовах адвокатів»], звернемося до її детальнішого аналізу.

Поняття судової промови не має чіткої рефлексії у науковій літературі. Так, Т.В. Дубровська вважає, що судова промова – це шанс адвоката на фінальному етапі судового процесу виявити себе як професіонала з високою комунікативною компетенцією і в результаті відстояти інтереси підзахисного [8, с. 1]. У свою чергу, В.В. Молдован розуміє її як промову в судових дебатах, де захист підсудного надає аналіз доказів, викладає міркування по суті обвинувачення, кваліфікації злочину, пропозиції щодо міри покарання, інші питання, що мають значення для правильного вирішення справи [16, с. 43]. С. Н. Начерна трактує промову адвоката як ділову публічну промову, судову за типом і дорадчу (відносно суду) за характером [18, с. 262]. Дослідниця вважає, що цей тип судової промови характеризується обмеженою сферою застосування, оцінювально-правовою природою, ознаками полемічності, обмеженістю її предмета, певними умовами для її адресата. У нашому дослідженні судова промова – це промова, звернена до суду та інших учасників судочинства і присутніх при розгляді кримінальної, цивільної, адміністративної справи, в якій містяться висновки щодо тієї чи іншої справи. Н. Н. Івакіна зазначає, що мета захисної промови – перекваліфікувати злочин після промови обвинувача й обґрунтувати аргументи про зміни міри покарання [9, с.75]. Ми вважаємо, що основними завданнями промови адвоката є аналіз та правова оцінка обставин справи, а також характеристика особистості підзахисного та його мотивів. Згідно з твердженням І. Б. Морозової, такий тип виступу об'єднує дві функції: функцію повідомлення та функцію впливу [17, с. 64]. Тому, основну функцію промови адвоката в окресленому дослідженні розуміємо як здійснення мовленнєвого впливу на суд присяжних.

На думку сучасних учених (Т.В. Дубровська, В.В. Молдован, Р.С. Кацавець), судовий дискурс чітко регламентований екстралінгвістичними чинниками: процесуальним законодавством, рівнем юридично-комунікаційної підготовки і функціями учасників, високим ступенем емоційної напруги, визначеної зацікавленістю учасників судових слухань у результаті розгляду кримінальних, цивільних, адміністративних справ та ін.

Отже, з огляду на те, що судовий дискурс, на відміну від усіх інших типів дискурсів, чітко регламентований екстралінгвістичними чинниками, оніми в ньому виконують, переважно, номінативну функцію. Але з огляду на те, що судова промова як жанрова форма орієнтована на аудиторію слухачів під час судових засідань і має на меті переконати слухачів у тих чи інших питаннях, варто зазначити, що в цьому жанрі оніми виконують ще і потужну впливову функцію.

В аналізованих промовах А.Г. Фатєєва ми поділили вживані оніми відповідно до виконуваних

ними основних функцій на дві групи: оніми, що виконують номінативну функцію (антропоніми (40%), топоніми (20,2%), хрононіми (15,4%), ерго-німи (11,2%) та оніми, що виконують впливову функцію (прецедентні імена 14%), які, у свою чергу, розподілили на дві підгрупи: реальні (9%) та ірреальні прецедентні імена (6%).

Розглянемо на конкретних прикладах виокремлені групи онімів. Перша група – оніми які виконують номінативну функцію (антропоніми, топоніми, хрононіми, ергоніми). В аналізованих текстах судових промов такі оніми щонайперше представлені **антропонімами** (їх частка становить 40 % від усіх онімів, використаних у аналізованих промовах) і застосовуються для висловлення поваги до суду присяжних (*Шановні судді! Олено Гаврилівно, Миколо Івановичу, Тарасе Петровичу. Пане прокуроре, Олеже Васильовичу, свідки, Тетяно Павлівно та Ігоре Олександровичу! Перед вами розгорнулася картина драми, створеної найгеніальнішим драматургом – життям* [20, с. 165]); для конкретизації учасників судового процесу (*Присутні наступні свідки мого підзахисного: Кочотопська Лариса Петрівна, Галицький Микола Федорович* [20, с.167]); для ознайомлення суду та всіх присутніх з учасниками судового процесу (*Ваша честь, дозвольте представити вам мого підсудного Марсель-Веселяка Олега Петровича та перших свідків Бельчича Івана та Барковського Василя*). **Топоніми** (частка яких становить 20,2%) передусім використовуються для конкретизації місця злочину, що зумовлює об'єктивність ухвалення вироку (*В м. Києві, на вулиці Саперна Слобідка, 47, кв. 10, було знайдено труп громадянки Сенах Ольги Петрівни* [20, с. 187], *Прошу взяти до уваги, що ця подія відбулася уже у самому Києві, а не на вїзді до Києва*). **Ергоніми** (які становлять 15,4%) переважно виконують таку ж функцію локальної ідентифікації (*Тільки через два дні допитали директора «Кривбасруді» – Шпака* [20, с. 169]; *У своїй заяві від 18.08.97 потерпілий пише, що автомобіль у нього забрали в перших числах серпня тому, що він відмовився керувати товариством «Тримаран»*) [20, с. 182]. **Хрононіми** (частка яких становить 11,3%) у жанрі судової промови виконують функцію конкретизації, деталізації інформації (*Убивство громадянки Сенах у Новорічну ніч може казати про безліч причин та мотивів, а перша причина – алкогольне сп'яніння Немчука*) [20, с. 188].

Друга група онімів, які виконують впливову функцію у жанрі судової промови, розподілена на реальні та ірреальні прецедентні імена.

Прецедентне ім'я – індивідуальне ім'я, пов'язане або з широко відомим текстом, що, як правило, належить до числа прецедентних, або із ситуацією, яка є широковідомою для носіїв мови і виступає як прецедентна, тобто, це ім'я-символ [7, с. 108]. Прецедентні імена класифікуються на антропоніми, зооніми, топоніми, астроніми тощо [7]. Прецедентні імена позначають конкретних людей, місця, події та ін. [2, с. 118]. Прецедентні імена належать до ядра мовних засобів зберігання і тра-

нсяції культурної інформації, які зумовлюють розуміння чи нерозуміння відповідних текстових фрагментів. Статусом прецедентних володіють тільки ті індивідуальні імена, які входять до когнітивної бази, тобто уявлення позначеного ними «культурного предмета» є спільним для всіх членів лінгво-культурної спільноти і сприймається як зразок тих властивостей, які має ціла група об'єктів і які не втрачають при цьому своєї індивідуальності, до того ж їм належить ключова роль у представленні певних моделей поведінки, що схвалюються або засуджуються суспільством [2, с. 126]. Використання прецедентних феноменів розраховане на появу у потенційних слухачів потрібних адресанту асоціацій, сприйняття тексту як прозорої загадки. Такий прийом сприяє завуальованості і ненав'язливості прагматичного впливу [13, с. 187]. Необхідно враховувати той факт, що функції прецедентних імен безпосередньо залежать від типу дискурсу, у якому вони вживаються, та від сфери, до якої належить ім'я. Прецедентні імена в судовому дискурсі виконують насамперед впливову функцію, а також посилюють його оцінність, експресивність і загострюють діалогічність. Підтвердження цієї думки знаходимо у працях Н.С. Алексєєва, В.В. Дев'яткіна, Р.С. Кацавець, О.О. Леонтьєва, О.Л. Лікас, В.В. Молдована, Г.Г. Слишкіна та ін.

Основною частиною прецедентного ономастичону досліджуваних промов є прецедентні антропоніми, що пояснюється наявністю у них ширшого спектру семантичних ознак у порівнянні з іншими класами власних назв. Ймовірно, цей факт служить і причиною того, що мікросистема прецедентних антропонімів є найбільш поповнюваною. Прецедентні антропоніми ми поділили на дві групи: реальні антропоніми - імена і прізвища відомих історичних осіб, письменників, політичних діячів та ірреальні імена – літературні персонажі.

Група реальних антропонімів у обраних судових промовах найчисельніша. Їхня частка становить 9% від усіх онімів, використаних у аналізованих промовах.

Так, у промові на захист Месель-Веселяка адвокат у своїй промові згадує Адольфа Гітлера: *Співробітник Фурман продовжував говорити, що він не хотів нічого більше, ніж бачити як всіх негрів зібрали разом і вбили. Він сказав щось про спалювання або бомбардуванні їх ... Ця людина, цей бич, став одним з найгірших людей в історії цього світу, Адольф Гітлер, тому що люди не намагалися зупинити його ... Фурман хоче взяти всіх чорних людей зараз і спалити їх або підірвати. Майже так само як колись чинив Гітлер* [21, с.172]. Цією цитатою показано расистське ставлення офіцера до підзахисного під час арешту.

В цій же промові адвокат порівнює історію кохання підсудного і його коханої з шекспірівськими, які, з одного боку, сповнені великим та сильним почуттям, а з іншого, драматизмом і трагізмом: *Дозвольте мені коротко почати з розповіді – це одна із таких життєвих історій, де переплелися кохання та трагізм втрати так, якщо б ця іс-*

торія була написана від руки Шекспіра) [21, с. 176].

У справі на захист інтересів релігійної громади УПЦ КП А.Г. Фатєєв ототожнює голову Львівської обласної державної адміністрації з іменем римського імператора Калігули, що буде правомірним розглядати як ім'я-символ, що уособлює крайній ступінь моральної розбещеності і порочності людини: *Шановний головуючий, для вас не секрет, та, мабуть ні для кого не секрет, як зазвичай, і де, звик проводити своє дозвілля голова Львівської обласної державної адміністрації Кулик. Навіть Калігула мав би йому заздрити* [21, с.185].

Важливе місце серед прецедентних імен посідають біблійні імена. Вплив Біблії на всі сфери життя зумовлено тим, що цитати з Книги Книг апелюють до найвищих моральних якостей суспільства та, на думку А.М. Гузак [7], до загальнолюдських цінностей та ідеалів. Установлено, що адвокати використовують цитати з Біблії для того, щоб підтвердити невинуватість свого клієнта на ментальному рівні. Так, у своїй промові А.Г. Фатєєв наводить цитати з Біблії, які відображають верховенство правди та покарання за брехню: *Свідок брехливий не буде без кари, а хто брехні говорить, не буде врятований ... той, хто говорить правду, творить в прямолінійній повноті, а свідок брехливий показує обман...так казав своїм учням Ісус. Очевидно пан Громовський не знає цього, шановні судді* [21].

У цій же промові адвокат апелює до імені Іуди, щоб наголосити на зрадливості, корисливості та продажності свідка: *Товариші судді! Зверніть увагу на свідчення потерпілого Ткачука. Або як його вже називають в колуарах – Іуда. Тоді слова підсудної не здаватимуться нісенітницею. Бо ж він вже втретє змінює свої показання*) [21]. Такі розряди онімів називають конфесійними онімами, або бібліонімами.

Група ірреальних антропонімів менш чисельна та становить 6 % від усіх онімів, використаних у аналізованих промовах

Так у справі О. І. Тарнавського адвокат порівнює головного свідка обвинувачення з Дон Кіхотом, сучасним лицарем, непрактичним ідеалістом із застарілими поглядами на життя: *Безумовно, г-н. Чернецький є як мандрівний лицар віку, Дон Кіхот заходу. Ідеал сучасного лицарства. Він бореться не з базового бажання помсти, не від брудної любові до грошей, навіть не з патріотизму, а з більш високих і піднесених настроїв*) [21, с.174]. Така характеристика свідка опонента скерована на виклик недовіри до його свідчень.

У справі на захист інтересів релігійної громади УПЦ КП адвокат згадує героїв казки «Аліса в країні чудес» Л.Керолла: *Джентельмени, ця історія з переданням храму, яким користувалася громада в селі Куликів нагадує мені історію дружби Аліси з Чеширським котом, така ж фантастична* [21, с. 185]. Таким чином, адвокат указує на те, що свідчення свідків такі ж нереальні та неправдиві, як події у згаданій казці.

Отже, з огляду на проведені дослідження можемо зробити такі висновки: 1) в жанрі судової промови оніми виконують дві основні функції: номінативну (антропоніми, топоніми, хрононіми, ергоніми) та впливову (прецедентні імена); 2) найчастотнішими виступають лексеми з номінативною функцією з огляду на те, що судовий дискурс чітко регламентований екстралінгвістичними чинниками; 3) менш активними виступають прецедентні імена, за допомогою яких адвокат увиразнює та підсилює впливовий ефект своєї промови. Оскільки за кожним прецедентним ім'ям стоїть унікальна система асоціацій, яка відображається у свідомості носіїв мови, адресат самостійно встановлює відповідні інтертекстуальні зв'язки для правильної інтерпретації повідомлення, яке, проте, заздалегідь чітко сплановане мовцем-адвокатом.

Отже, адвокат за допомогою онімної лексики створює прогнозований образ і алгоритм події, яка є предметом захисту, відтворює картину злочину та акцентує увагу суду на потрібних для захисту деталях, що в цілому ілюструє впливову природу аналізованої судової промови і визначає необхідність подальшого опрацювання відповідних дискурсивних практик. Перспективою подальших досліджень ми вважаємо компаративне вивчення функціонування прецедентних феноменів у різних композиційних частинах захисної промови та їхньої ролі у здійсненні мовленнєвої сугестії на суд присяжних.

Список літератури

1. Актуальні питання антропоніміки: Збірник матеріалів наукових читань пам'яті Юліана Костянтиновича Редька / Від. ред. І. В. Єфіменко. – К., 2005. – 272 с.
2. Антропоніміка / Ред.: В. А. Никонов, А. В. Суперанская. – М.: Наука, 1970. – 360 с.
3. Бацевич Ф.С. Вступ до лінгвістичної генеології: Навчальний посібник. / Ф. С. Бацевич. – К.: Видавничий центр «Академія». – 2006. – 248 с.
4. Гардинер А. Х. Различие между «речью» и «языком». – В кн.: Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч. 2. М., 1965.
5. Горпинич В. О. Відтопонімні прикметники в українській мові: питання теорії і історії словотвору. /В.О. Горпинич. – К.: Вища школа, 1976. – 142 с.
6. Гудков, Д. Б. Прецедентные имена в языке-вом сознании и дискурсе / Д. Б. Гудков // Материалы IX Конгресса МАПРЯЛ. Братислава, 1999 : доклады и сообщения российских ученых. - М., 1999.
7. Гузак А. М. Біблія як прецедентний феномен та її роль у формуванні позитивного іміджу сучасного політичного лідера (на матеріалі промов американських президентів) / А.М. Гузак // Наук. вісник Міжнар.гумунітар.ун-ту. Серія: Філологія. – 2014. – №8, Т.1. – С. 72-76.
8. Дубровская Т.В. Судебный дискурс: речевое поведение судьи (на материале русского и английского языков). – М.: Изд-во «Академия МНЭПУ», 2010. -351 с.
9. Ивакина Н.Н. Основы судебного красноречия (риторика для юристов): учебное пособие / Н.Н. Ивакина. — М.: Юристъ, 2001. — 384 с
10. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: Підручник. – 2-е вид. /Ю.О. Карпенко. – Одеса: Либідь, 1991. – 280 с.
11. Карпенко Ю. О., Мельник М. Р. Літературна ономастика Ліни Костенко: Монографія. / Ю.О. Карпенко, М.Р. Иельник. – Одеса: Астропринт, 2004. – 216 с.
12. Касім Г. Ю. Про причини появи топонімічних композитів // Мовознавство. / Г.Ю. Касім. – Одеса: Либідь, 1977. – № 4. – С. 76 – 79.
13. Ковалевська Т. Ю. Стилiстичний потенціал космічних назв в українській поезії XIX – XX ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 – укр. мова / Дніпропетровський державний університет. / Т.Ю. Ковалевська. – Дніпропетровськ, 1994. – 17 с.
14. Кримінально-процесуальний кодекс України : станом на 1 груд. 2005 р. / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К. : Парлам. вид-во, 2006. — 207с.
15. Маруніч І.І. Лінгвістична експертиза перекладу: потреба впровадження // Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи : матеріали VIII Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 30 лист. 2012 р. – К. : НАВС, 2012. С. 16-18.
16. Молдован В.В. Судова риторика. Навч. посібник. — К.: Юрінком Інтер, 1998. - 278 с.
17. Морозова І. Б. Парадигматичний аналіз структури і семантики елементарних комунікативних одиниць у світлі гештальт-теорії : монографія / І. Б. Морозова. — Одеса : Друкарський дім, 2009. — 384 с.
18. Начёрная С. В. Судебная защитительная речь — аргументированная речь в аспекте юридической риторики / С. В. Начёрная // Вестник Челябинского гос. педагогического университета. — 2009. — № 12. — С. 255–264.
19. Реформатский А.А. Введение в языковедение / Изд. четвертое, испр. и доп. / А.А. Реформатский - М.: Просвещение, 1967. - С.407-464. Дополнения - по 5-ому изд. : М.: Аспект-Пресс, 2001, 536 с.
20. Слишинська Г.М. Ключові слова як домінантні одиниці тексту у судових промовах адвокатів / Г.М. Слишинська// Слов'янський збірник. – Вип. 18. Спеціальний випуск, присвячений пам'яті доктора філологічних наук, академіка НАН України Ю.О. Карпенка. – Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2014. – С. 428-438
21. Судові промови адвокатів України / Редкол.: В.В. Медведчук (голова) та інші – К.: Ред. журн. «Адвокат», 2000. – (Сер. «Адвокатура України»). Кн. 1. – 216 с.
22. Цивільний процесуальний кодекс України : станом на 3 груд. 2007 р. : (відповідає офіц. текстові, зі змістом). — К. : Скіф, 2008. — 143 с. — (Кодекси і закони України).
23. Юридична енциклопедія в 6-ти томах/ Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К.: «Укр.енциклопедія». – 1998.

Сухобрус Л.С.

*Индустриальный институт Государственного высшего учебного заведения «Донецкий национальный технический университет»
преподаватель кафедры общенаучной подготовки*

О СТАТУСЕ КОМПОЗИТОВ-НАРЕЧИЙ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

ON THE STATUS OF A COMPOSITE-ADVERB IN THE RUSSIAN LANGUAGE

Sukhobrus L.

*Industrial institute "Donetsk National technical University"
Teacher of the general scientific training department*

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена проблеме определения границ и статуса некоторых случаев словосложения, с одной стороны, и функционирования юкстапозитов, с другой. Целью данной статьи является определение и анализ параметров функционирования так называемых композитов наречного типа в русском языке. Описан процесс транспозиции номинатива в русском языке. Предложены схемы исследуемого процесса. Сделаны выводы относительно транспозиции номинатива. К номинативам исследуемого типа относятся структуры, состоящие не только из имен существительных, но и из прилагательных, числительных, наречий; наречия составляют достаточно обширный пласт в составе номинатива исследуемого типа.

ABSTRACT

The article is about the problem of complex word-building status definition and jukstapositions' functioning. The objective of the paper is determination and analysis of parameters for the operation of so-called composites of an adverb type in the Russian language. The process of nominative's transposition into Russian is described. Defining parameters of the nominative of the type "a word that is extended by a dependent content lexeme, serving as a seme specifier" allows to include in the circle of the units under study not only nouns-ukstapositions in traditional sense. The decision about nominative's transposition peculiarities is given. Nominative's under study include structures consisting not only of nouns but adjectives, numerals and adverbs; adverbs make a rather vast layer within nominative's under study.

Ключевые слова: словосложение, дериват, композит, номинатива, юкстапозит.

Keywords: complex word-building, derivate, composite, nominative, jukstaposition.

Целью данной статьи является определение и анализ параметров функционирования так называемых композитов наречного типа в русском языке и т.п.

Термин *юкстапозит* для обозначения образованных типа *девица-краса, художник-дизайнер, диван-кровать, радуга-дуга* и т.п. в научный обиход ввели А. А. Билецкий, Н. Ф. Клименко. Он обозначает сложное слово с несколькими основами, образованное посредством сложения слов или словоформ.

Поскольку лингвисты высказывали достаточно спорные мысли относительно дериватов, образованных путем словосложения, они использовали, соответственно, разные термины для их обозначения. Например, *сложные слова* или *сложные существительные* (Л. А. Булаховский, Б. Б. Фридрак, А. А. Шеляховская, И. В. Агаронян), *сложные существительные на основе соединительной связи* (Л. А. Леон), *составные слова* (Л. Н. Засорина, В. В. Акуленко-Тисенко, И. Г. Галенко), *составные слова и словосложение* (В. А. Горпыныч), *сложные, составные* или *сложносоставные слова* (Н. М. Шанский, Г. Н. Абакшина, К. С. Горбачевич, Т. И. Кочеткова), *сложносоединенные слова* (Д. И. Коков), *сближения* (М. И. Привалова), *сближение раздельно оформленных образований* (Н. М. Шанский), *круп-*

ноблочные слова (Т. Д. Якубович), *апозитивные словосочетания номинативного характера* (С. С. Вартапетова, О. С. Малахов, П. О. Лекант, М. В. Корнілов), *сложение с подчинительным отношением основ* (Русская грамматика – 1970), *нейтральные словосочетания* (Н. С. Родзевич), *сложные образования с приложением* (М. М. Фещенко), *сочетания существительных по типу приложения* (В. М. Русановский), *сращения* (О. А. Стишов, З. С. Сикорская), *сближения* (М. И. Привалова), *комплексные наименования* (А. И. Моисеев), *сочетания сопряженного типа* (Е. А. Орлова), *бинонимы* (М. В. Костромина).

Кроме того, некоторые исследователи склонны определять именно существительные-юкстапозиты как единицы разных уровней языка, отмечая, что в системе современного русского языка функционируют похожие в структурном отношении единицы, а именно: *сложносоставные существительные* (*хлеб-соль, ракета-носитель*), *апозитивные словосочетания* (*земля-кормилица, осетин-извозчик, девица-красавица*) и *единицы переходного типа* (*горе-охотник*) [Кочеткова 2006].

С позиций синтаксической деривации, рассматривая юкстапозиты как единицы синтаксического уровня, некоторые современные языковеды (А. С. Малахов, И. В. Величко) пользуются терми-

ном **приложение**. И. В. Величко рассматривает приложение как «явление номинативно-синтаксического семиосиса», которое, будучи диффузным, гибридным образованием, выполняет уникальную функцию интеграции языковых систем. Наличие разных подходов к видам синтаксической связи между компонентами сочетаний указанного типа подтверждает недостаточную аргументированность такого подхода. Например, авторы книги «Современный русский язык» определяют эту связь как аппозицию, И. П. Распопов – как аппликацию, Е. С. Скобликова – как параллелизм форм.

Также указывается, что при рассмотрении аппозитивных словосочетаний возникает проблема отличия словосочетания от сложного слова.

Итак, традиционно тип образования подобных лексических единиц называется словосложением. Сущность его состоит в «морфологическом соединении двух или более корней (основ)» [4, 469]. В результате подобного словообразовательного акта образуется сложное слово, или композит. Слово-сложение занимает промежуточное положение между морфологическим и синтаксическим способами словообразования, обладая чертами того и другого.

Классически исследуемому типу композитов присущи признаки цельнооформленности, а именно:

1. стирание грамматического значения компонентов (*кафе с услугами интернета – интернет-кафе*);

2. фиксированный порядок компонентов исходного словосочетания (прилагательное + существительное) и производного композита (основа прилагательного + основа существительного), изменение которого могло бы повести к изменению значения слова (*интернет-кафе*, но не *кафе-интернет*);

3. наличие одного главного ударения (*бизнес-центр, шоу-бизнес*);

4. особый графический облик сложного слова – слитное (или дефисное) написание (*шеф-повар, данс-холл*);

5. особый вид синтаксических отношений, заимствованный у исходного словосочетания, и тип синтаксической связи, также заимствованный у исходного словосочетания, соответственно – подчинительные и согласование.

И именно традиционное понимание композитного деривата дало основание выдвинуть гипотезу о том, что перед нами явление однозначно не деривационного, а реляционного характера.

Мы, вслед за В. И. Теркуловым, утверждаем факт принадлежности исследуемых единиц номинатамам с доминантой-словом. Например: *кафе – интернет-кафе, кафе – диетическое кафе*, то есть **интернет-кафе** понимается как словосочетание, а не как слово.

Итак, лингвист рассматривает такие дериваты как распространенный другим полнозначным словом эквивалент слова, то есть словосочетание, которое функционирует в языке в результате некой

интерпретации слова, расширяя его лексическое значение. В целом же каждая конкретная исследуемая нами единица носит название **номинатама типа «слово, распространенное зависимой полнозначной лексемой, выполняющей роль семного конкретизатора»**, входит в разряд структурных разновидностей номинатамы с доминантой-словом (словесной доминантой), то есть является семантически тождественной единицей, которая отождествляется на уровне слова. Номинатама вообще – это некая абстрактная языковая единица, реализующаяся в вербальных формах, причем в данном конкретном случае вариантами одной номинатамы выступают слово и словосочетание, например *интернет-кафе, данс-клуб, данс-холл, бизнес-ланч, любо-дорого, долго-долго, быстро-весело* и т.п. Предложенная В. И. Теркуловым концепция «не определяет того, какая из реально отмечаемых в речи структурных единиц является основной для языка. Она снимает противоречия в атрибуции разных структурных единиц путем выведения родовой, языковой единицы, системная значимость которой предполагает возможность любой структурной речевой реализации выразителя моделируемого тождественного значения. Такая единица и является основой номинативности – номинатамой» [5, 135].

Вышеизложенное свидетельствует о том, что, во-первых, исследуемые композиты являются альтернативными формами номинативом исследуемого типа и, во-вторых, являются их речевыми реализациями. В связи с этим также было бы некорректным считать данные композиты результатом деривационного процесса, а процесс их возникновения – деривационным.

К слову, Е. А. Земская, присоединяясь к мнению большинства ученых, считает все композиты предложенной структуры исключительно продуктом словообразования. Но в пользу выдвинутой нами вслед за В. И. Теркуловым теории о равнозначности вариантов (словосочетание – слово) номинатамы красноречиво свидетельствуют ее тезисы относительно данной проблемы. «Вариантность обычно рассматривается в отношении к нормативности (нормативное – ненормативное), а также к временной отнесенности (устаревшее – новое). Кроме того вариантность обнаруживается и в функциональном плане (общеупотребительное и специальное, функционально закрепленное)» [3, 23]. А также вариантность можно рассматривать как конкуренцию средств выражения. В результате этой конкуренции побеждают варианты наиболее удобные и целесообразные для конкретных условий общения, т.е. конкуренция – это закономерное явление, продиктованное коммуникативной целесообразностью» [3, 23]. Вариантность, по мнению ученой, активно используется при создании социально-профессиональных различий языковых средств, их возрастной и функционально-стилевой дифференциации.

Так, определение параметров номинатамы типа «слово, распространенное зависимой полнозначной лексемой, выполняющей роль семного

конкретизатора» позволяет включать в круг исследуемых единиц не только существительные-юкстапозиты в их традиционном понимании. Типологию анализируемых единиц можно представить следующим образом.

1. Единицы, состоящие из двух имен существительных:

а) второе существительное сужает значение первого (*кресло-кровать, платье-костюм, бизнес-ланч*): *В США его создание иногда приписывают Бенджамину Франклину, однако кресла-качалки были распространены в Северной Америке ещё в начале XVIII века, а первое употребление английского их наименования, rocking-chair, относится к 1766 году, тогда как они были известны в Англии ещё раньше.* – <https://ru.wikipedia.org/wiki/Кресло-качалка>; *Бизнес-ланч – это комплексный обед деловых людей в середине рабочего дня, когда можно за доступную цену быстро и вкусно поесть.* – http://termin.bposd.ru/publ/biznes_lanch/2-1-0-29097; *Для платьев и платьев-костюмов использованы высветленные пастельные цвета – бежевый, светло-розовый, зеленоватый, белый, жемчужно-белый.* – О. Коломийцева, «Нам, женщинам», 1965 г. // «Химия и жизнь»; www.ruscorpora.ru;

б) второе существительное расширяет значение первого (*фрукты-овоцы, путь-дорога, руки-ноги, хлеб-соль*): *Для небольшого магазина достаточно иметь: реализатор – 1; рабочий по переборке фруктов-овоцех – 1 (он же может выполнять функции грузчика), водитель – 1 (или его заменяет предприниматель).* – <https://biznes-prost.ru/kak-otkryt-magazin-frukty-ovoshhi.html>; *Как написать слово (словосочетание) путь-дорога? Как правильно поставить ударение и какие имеет словоформы слово (словосочетание) путь-дорога?* – <http://orf.textologia.ru/definit/put-doroga/?q=532&n=117774>; *Шанчук метнулся в коридор и вернулся с шайкой, которую держал, как хлеб-соль, перед собой.* – Михаил Елизаров. Госпиталь (2009); www.ruscorpora.ru; *Посмотреть фильм "Руки-ноги за любовь" онлайн вы можете совершенно бесплатно в хорошем качестве без регистрации.* – <https://www.ivu.ru/watch/51097>;

в) второе существительное, имеющее в своем составе элемент *полу-*, расширяет значение первого с таким же элементом в его составе (*полусон-полуявь, полусвет-полутьма*): *Полубред-полусон-полуявь... Нас уносит на страшных качелях. Это я и, как будто, не я, Что-то жуткое в нашем велеселье.* – http://samlib.ru/h/hmelewskaja_e_a/rtfrtf-10.shtml; *Полусвет-полутьма, как хрусталь, тишина, И не скрипнет слегка половица.* – <https://poembook.ru/poem/652724>;

г) первое существительное, представляющее собой аббревиатуру, сужает значение первого (*ВИЧ-инфекция, СПА-процедуры, МВ-печь*): *ВИЧ-инфекция – медленно прогрессирующее заболевание, вызываемое вирусом иммунодефицита человека (ВИЧ) –* <https://ru.wikipedia.org/wiki/ВИЧ-инфекция>; *Давайте рассмотрим несколько самых популярных спа-процедур и как их можно органи-*

зовать дома – <http://sekretytela.ru/spa-procedury-v-domashnix-usloviyax-ustroj-sebe-nastoyashhij-prazdnik>.

2. Единицы, состоящие из двух имен прилагательных, где второе прилагательное, имеющее в своем составе элемент *полу-*, расширяет значение первого с таким же элементом в его составе (*полутемный-полусветлый*): *Полубелая-полусерая печаль, Как полутемный-полусветлый шоколад.* – <https://www.stihi.ru/2016/05/08/450>.

3. Единицы, состоящие из двух имен числительных, значение которых указывает на время или количество (*два-три*): *Ещё несколько вопросов, ещё два-три ответа – и посетитель уходит – высокий сухой человек, бухгалтер или вагоновожатый, с маленьким ученическим портфельчиком под мышкой.* – Ю. О. Домбровский. Хранитель древностей, часть 2 (1964); www.ruscorpora.ru.

4. Единицы, состоящие из двух наречий:

а) одно из наречий усиливает значение второго (*много-много, чуть-чуть, сильно-сильно*);

б) одно из наречий расширяет значение второго, указывая на время (*завтра-послезавтра, долго-коротко*).

5. Единицы, имеющие в своем составе слова разных частей речи (*день-два*): *Пройдет день-два, и мы увидим его совсем другим человеком.*

Наречия составляют достаточно обширный пласт в составе номинатива исследуемого типа. В данном случае можно привести целый ряд примеров.

Если, наоборот, не сегодня-завтра организация всё равно с этого рынка уйдёт, мы сможем предупредить заказчика, что лучше работать с какой-то иной компанией (Михаил Песин. Соединительный союз (2002) // «Биржа плюс свой дом» (Н. Новгород), 2002.09.16; Национальный корпус русского языка; www.ruscorpora.ru).

Полторка увозила её по лесной просеке, и она из кузова ещё долго-долго махала мужу (Александр Солженицын. В круге первом, т.1, гл. 26-51 (1968) // «Новый Мир», 1990; Национальный корпус русского языка; www.ruscorpora.ru).

К тому же худо-бедно работают каналы обратной связи – правительство получает информацию о проблемах и пытается настраивать инструменты поддержки (Первый шок от кризиса позади // «Эксперт», 2015; Национальный корпус русского языка; www.ruscorpora.ru).

Хотя отдельные деятели говорят, мол, хорошо, что рубль того времени очень здорово рухнул, и это, дескать, помогло отечественной экономике чуть-чуть подняться (Оборотни первой волны (2003) // «Завтра», 2003.08.06; Национальный корпус русского языка; www.ruscorpora.ru).

Пониже – пальмы и балкон, на балконе – сидящий молодой человек с хохолком, глядящий куда-то ввысь очень-очень бойкими глазами и держащий в руке самопишущее перо (М. А. Булгаков. Мастер и Маргарита, часть 1 (1929-1940); Национальный корпус русского языка; www.ruscorpora.ru).

После очередных гроз зелёная щётка полезла так быстро, что любо-дорого смотреть: в ней бесследно утонули стаканчики, пакетики, пробки, коробки и многое другое (Наталья Аздобина. Под трели соловья, (2013.05.23) // «Новгородские ведомости», 2013; National Corpus of Russian Language; www.ruscorpora.ru).

Встану я, бывало, рано; коли летом, так схожу на ключок, умоюсь, принесу с собой водицы и все, все цветы в доме полью. У меня цветов было много-много (А. Н. Островский. Гроза (1860); National Corpus of Russian Language; www.ruscorpora.ru).

Раньше ей редко-редко это позволяли. У них с мамой это называлось "свобода воли" (И. Грекова. Первый налет (1960); National Corpus of Russian Language; www.ruscorpora.ru).

Я-то стараюсь пройти тихо-тихо, незаметно-незаметно, никого не толкнуть, не задеть, не рассердить, а выходит, что задеваю всех – и Аюпову, и массовичку, и того военного (Ю. О. Домбровский. Хранитель древностей, часть 2 (1964); National Corpus of Russian Language; www.ruscorpora.ru).

Как написать слово (словосочетание) завтра-послезавтра? Как правильно поставить ударение и какие имеет словоформы слово (словосочетание) завтра-послезавтра? (<http://orf.textologia.ru/definit/zavtra-poslezavtra/?q=532&n=36614>).

В результате более детального анализа исследуемого материала можем сделать следующие вы-

воды: 1) исследуемая нами единица носит название номинатема типа «слово, распространенное зависимой полнозначной лексемой, выполняющей функцию семного конкретизатора», входит в ряд структурных разновидностей номинатемы со словесной доминантой, то есть является семантически тождественной единицей, которая отождествляется на уровне слова; 2) к номинатамам исследуемого типа относятся структуры, состоящие не только из имен существительных, но и из прилагательных, числительных, наречий; 3) наречия составляют достаточно обширный пласт в составе номинатем исследуемого типа.

Список литературы

1. Большой энциклопедический словарь. Языкознание / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Большая российская энциклопедия, 2000. – 686 с.
2. Дьячок Н.В. О трансформации универбов в лексические дериваты // *східнослов'янська філологія*. Горлівка: ГДПІМ, 2009.
3. Земская Е.А. Активные процессы современного словопроизводства // *Русский язык конца XX столетия*. – М.: Наука, 1996. – 240 с.
4. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 688 с.
5. Теркулов В.И. Еще раз об основной единице языка // *Вісник Луганського національного університету ім. Т.Г. Шевченка*. – Луганськ, 2006. – №11 (106). – С. 127-136.

Шарина С.И.

Институт гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов Севера СО РАН, зав. сектором эвенской филологии, к.ф.н.

ОТЫМЕННОЕ ГЛАГОЛЬНОЕ СЛОВООБРАЗОВАНИЕ В НИЖНЕКОЛЫМСКОМ ГОВОРЕ ЭВЕНСКОГО ЯЗЫКА

THE DENOMINATIVE VERBAL WORD-FORMATION IN NIZHNEKOLYMSKY DIALECT OF THE EVEN LANGUAGE

Sharina S.I.

Institute of humanitarian researches and Problems of the minorities peoples of the North of the Siberian Branch of the Russian Academy of Science, Section Head of Even philology, candidate of philology sciences

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается состав словообразовательных суффиксов, образующих глаголы от именных основ в не имеющем системного описания нижнеколымском говоре эвенского языка, относящемся к западному наречию эвенского языка. Выявляется, что именная словообразование в нижнеколымском говоре не имеет значительных диалектных особенностей, различия обусловлены своеобразием говора – фонетическими и лексическими особенностями нижнеколымского говора.

Материалом для написания данной статьи послужили полевые материалы автора, собранные во время полевых экспедиций в Нижнеколымском районе Республики Саха (Якутия) в 2013-2015 годах.

ABSTRACT

The paper studies the composition of derivational suffix forming verbs from noun stems in Nizhnekolymsky dialect, which not having a systematic description and relating to the western dialect of the Even language. The nominal word-formation in Nizhnekolymsky dialect has no significant dialectal features. Differences are due to peculiar dialect - phonetic and lexical features of Nizhnekolymsky dialect.

The material for the writing this article the author served as field data collected during field expeditions in the Lower Kolyma region of the Republic of Sakha (Yakutia) in 2013-2015.

Ключевые слова: эвенский язык, нижнеколымский говор, глагольная основа, суффикс, отыменное словообразование.

Keywords: Even language, Nizhnekolymsky dialect, verb stem, the suffix Denominative derivation.

Изучение исчезающих языков коренных малочисленных народов Севера, документация и лингвистическое описание их диалектного и культурного разнообразия является одним из приоритетных направлений гуманитарных исследований. При решении данной задачи касательно эвенского языка внимание должно быть сосредоточено на наименее разработанных аспектах изучения, как описание диалектов и говоров, их состава и классификации.

Несмотря на то, что усилиями исследователей собраны и опубликованы обширные и интересные материалы по многим диалектам и говорам эвенского языка, определенные эвенские идиомы еще не получили достаточно полного освещения в литературе, некоторые из них не имеют систематического описания. В данной связи новые данные по еще неисследованным говорам имеют большое прикладное значение для выполнения задачи максимально полного описания языков малочисленных народов Севера.

Язык эвенов-илкан, населяющих Нижнеколымский район Республики Саха (Якутия), относится к говорам, не имеющим систематического описания. Самоназвание этнической группы нижнеколымских эвенов *илкан* означает «настоящий». Численность эвенов-илкан в районе составляет более пятисот человек, из них в п. Черский проживает 44 чел., в с. Андрюшкино – 375 человек, в с. Колымское – более ста человек.

Эвены-илкан донесли до настоящего времени самобытный язык и уникальную культуру, сохраняя и передавая новым поколениям непревзойденные навыки природопользования, оленеводство и промыслы, показывая тем самым уникальный пример успешной адаптации в экстремально суровых природно-климатических условиях Арктики. В силу сложившейся хозяйственно-культурной специфики этой этнолокальной группы эвенов языковая ситуация в Нижнеколымском районе остается одной из более благоприятной для пользования эвенским языком, нежели в других местах их компактного проживания.

В с. Андрюшкино эвенский язык изучается в школе и в детском саду как учебный предмет, в с. Колымское ведется факультативное обучение эвенскому языку. Большую роль для сохранения культуры эвенов и юкагиров в районе играет функционирование фольклорного эвено-юкагирского ансамбля «Нэрийдэн».

Информанты, с которыми работала экспедиция, – люди старшего и пожилого возраста: самому молодому из исполнителей около 40 лет, самому старшему – более 70. Эвенская молодежь Нижнеколымского района родным языком владеет частично, в большинстве понимает, но не говорит. Среди представителей старшего возраста ниже-

колымской группы эвенов характерно многоязычие, выраженное в распространении эвенского, юкагирского, чукотского, якутского языков и диалекта русских старожилов – колымчан, что повлияло не только на лексический состав говора, но и на фонетический и морфологический строй. Сегодня в профессиональной деятельности эвены-илкан общаются чаще всего на русском языке, в быту – на якутском.

В существующих классификациях как отдельная единица нижнеколымский говор был выделен А.А. Бурькиным только в 2004 году [1, с. 79]. Отчасти это объясняется тем, что Нижнеколымский район до сих пор не был обследован эвеноведами-диалектологами.

Нижнеколымский говор значительно отличается от литературного языка и восточных говоров эвенского языка, поскольку обладает рядом особенностей на всех уровнях языка.

В эвенском языке глагольные основы членятся на непроезводные (корневые) и производные.

В нижнеколымском говоре отмечается довольно широкий арсенал **непроизводных глагольных основ**, которые не имеют словообразовательных элементов и в настоящее время их сложно определить. В большинстве своем они совпадают с глагольными основами литературного эвенского языка и других говоров и диалектов, т.е. являются общеэвенскими. К ним можно отнести следующие глаголы: *бидэй* `быть`, *одай* `стать`, *н'эктэй* `делать` *гадай* `взять`, *будэй* `дать` *бактай* `найти` *тэгдэй* `сесть` *гундэй* `говорить`, *тиктэй* `упасть`, *фүндэй* `идти` и т.д.

Производные глагольные основы традиционно подразделяются на три вида: отыменные бессуффиксальные, отыменные суффиксальные, отглагольные суффиксальные [2].

Отыменные бессуффиксальные глагольные основы образуются от основ имен с помощью суффиксов времени и склонения, например: *һэд'эдэй* `танцевать эвенский танец` от *һэд'э* `эвенский танец`, *һалд'удай* `стыдиться, стесняться` (диал. – диалектная лексика, присущая нижнеколымскому говору, в литературном языке – *нюмариндай*) от *һалд'ун* `стыд, смущение, робость, стеснительность`, *һокандай* `хвастаться, зазнаваться, важничать` от *һокан* `хвастовство, зазнайство, кичливость`, *бэргэдэй* `жиреть, толстеть` от *бэргэ* `жирный, толстый`.

Отыменные суффиксальные глагольные основы образуются от именных основ с помощью специальных суффиксов. Для нижнеколымского говора характерны следующие из них.

Суффикс *-да/-дэ, -та/-тэ* от имен существительных образует глаголы со значением действия с помощью предмета, использования предмета, например: *тэдэнтэдэй* `пользоваться подстилкой,

постелью из оленьей шкуры` от *тэдэн* `подстилка, постель, шкура оленя, используемая в качестве подстилки`, *лохогайдадай* `танцевать юкагирский танец`, от *лохоганули* `юкагирский танец` (диал.).

Суффиксы *-р/-ра/-рэ*, *-ла/-лэ*, являющиеся вариантами суффикса *-да/-дэ*, образуют глаголы от основ имен существительных и прилагательных со значением действия с помощью данного предмета, использования предмета, и со значением приобретения данного признака. В говоре суффикс принимает фонетический вариант *-рдэ* и *-ру*: *алыкладай* `запрягать в лямки` от *алык* `упряжь, лямка`, *убурдэй* `поднять, приподнять` от *убук* `верхний` (диал.), *хунэрудэй* `поправлять` от *хун* `прямой`.

Суффикс *-лта/-лтэ* участвует в образовании глаголов от существительных, прилагательных, числительных и местоимений. В говоре суффикс может принимать фонетические варианты *-лты/-лту*, например: *эмэрэлтыдэй* `наточить` от *эмэр* `острый`, *хойалтыдай* `увеличить` от *хойа* `много`, *тунҕалтыдай* `разделить на пять частей` от *тунҕан* `пять`.

Суффикс *-лба/-лбэ* от имен существительных и прилагательных образует глаголы со значением приобретения данного предмета или признака. В говоре может использоваться фонетический вариант *-лбу*, например: *кутлэлбукэндэй* `уменьшить в размере` от *кутлэн* `маленький` (диал.), *өлбэлдэй* `состариться` от *өтэрэн* `древний, вековой`.

Суффикс *-г/-гу* от имен существительных образует глаголы со значением изготовления или употребления предметов. В говоре функционирует фонетический вариант *-б*, например: *һарабдай* `устраивать место для юрты` от *һаран* `место для юрты, место для полога в юрте`, *алтабдай* `снимать со шкуры мездру` от *алта* `мездра, пленка`, *ивэлэбдэй* `щепать лучину` от *ивэллэ* `лучина`.

Суффикс *-т/-та* от основ существительных образует глаголы со значением обладания: *тэтиттэй* `иметь, носить одежду` от *тэти* `одежда`, *учикаттай* `иметь верхового оленя` от *учик* `верховой олень`.

Суффикс *-ти* от имен существительных образует глаголы со значением употребления данного предмета, например: *умтидай* `кушать костный мозг` от *уман* `костный мозг`; *һактидай* `есть печень животного в сыром виде` от *һакан* `печень`.

Суффикс *-ла/-лэ* от некоторых неодушевленных существительных образует глаголы со значением отправления за предметом: *ондиладай* `пойти за водой` от *онди* `вода` (диал.), *голладай* `пойти за дровами` от *гол* `дрова`.

Суффикс *-ли* от некоторых существительных образует глаголы со значением сбора предметов, указанных основой: *ондилидайи* `носить воду` от *онди* `вода` (диал.), *голлидайи* `заготавливать дрова` от *гол* `дрова`.

Суффикс *-л* от основ имен существительных и прилагательных образует глаголы со значением становления действия, например: *һэрилдэй* `све-

тать` от *һэрин* `свет`, *һатаралдай* `темнеть, наступать темноте` от *һатар* `темнота, темный`.

Суффикс *-у* от имен существительных образует глаголы с различным значением, например: *алудай* `запрягать` от *ал* `упряжь, лямка`, *инудай* `выючить` от *ин* `вьюк`.

Итак, именное словообразование в нижнеколымском говоре не имеет значительных диалектных особенностей, различия обусловлены своеобразием говора – фонетическими и лексическими особенностями.

Наиболее продуктивными суффиксами отменного словообразования глаголов в нижнеколымском говоре являются суффиксы: *-да/-дэ*, *-та/-тэ*, *-лта/лтэ/-лту*, *-ла/-лэ*, *-ли*.

Отглагольные суффиксальные основы образуются при помощи специальных суффиксов различных категориальных форм глагола [3]. Новые глагольные основы от глаголов – второбразные глагольные основы – образуют суффиксы залога и вида, которые в нижнеколымском говоре обнаруживают отчетливые различия в инвентаре показателей [4].

Из словообразовательных средств и разрядов глагола, выражающих характер протекания действия (вид глагола), в говоре употребителен только один морфологический показатель – форма противоположного действия.

Форма противоположного действия обозначает действие, противоположное по значению тому действию, которое обозначено исходной основой. Образуется посредством суффикса *-лга/-лгэ*, например: *алудай* `запрячь оленей` - *алулдадай* `распрячь оленей`, *илчадай* `заплетать` - *илчалгадай* `расплетать`.

Примеры употребления формы противоположного действия в говоре: *Оралчимҕа мавуту учалгаддан*. `Оленевод разматывает аркан.` *Киаҕа учуки алаган*. `Дедушка уздечку своего ездового оленя снял.`

В нижнеколымском говоре не функционирует форма противоположно направленного действия, образуемая посредством суффикса *-рга/-ргэ* и форма приобщения объекта, которая образуется при помощи суффикса *-м*.

Список литературы

1. Бурькин А.А. Язык малочисленного народа в его письменной форме. Санкт-Петербург, 2004. – 373 с.
2. Новикова К.А. Очерки диалектов эвенского языка. Ленинград: Наука, 1980. – 244 с.
3. Роббек В.А. Грамматические категории эвенского глагола в функционально-семантическом аспекте. Новосибирск: Наука, 2007. – 725 с.
4. Шарина С.И. Залог в нижнеколымском говоре эвенского языка // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2016. № 4. Часть 1. С. 164-166.

SOCIAL SCIENCES

Медведєва А.

*аспірант Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського (НБУВ)*

ЗНАЧЕННЯ БІБЛІОМЕТРІЇ В СУЧАСНІЙ ІНФРАСТРУКТУРІ НАУКИ В УКРАЇНІ

BIBLIOMETRIC SIGNIFICANCE IN MODERN SCIENCE INFRASTRUCTURE IN UKRAINE

Medvedeva A.

*Ph.D. Student,
V. I. Vernadsky National Library of Ukraine*

АНОТАЦІЯ

У статті приділяється увага бібліометричним дослідженням, які спрямовані на створення системи науково-аналітичного забезпечення дослідницької діяльності та розвитку науки. Виокремлено та проаналізовано аспекти в бібліометричному аналізі науки. Розглянуто бібліотечну установу як науково-аналітичний заклад в умовах переходу до суспільства знань.

ABSTRACT

The article focuses on bibliometric research aimed at creating a system of scientific and analytical support research and development of science. Allocated and analyzed aspects of bibliometric analysis in science. We consider the library as an institution of scientific and analytical facility in the transition to the knowledge society.

Ключові слова: бібліометрія, наука, наукометрія, бібліотечна установа.

Keywords: bibliometric science, Scientometrics, library institution.

Сьогодні в умовах глобалізації та розвитку новітніх інформаційних технологій сучасне суспільство започатковує нові підходи до формування й поширення інформації та знань, пропагує та втілює їх у життя шляхом створення інтелектуальних продуктів та нових рішень.

Розвиток наукових підходів щодо розв'язання проблеми якості дослідницької діяльності відбувається поряд з розглядом кількісних параметрів розробки методик дослідження змістовних характеристик наукових здобутків, що безпосередньо стосуються якості сучасної науки. Інтенсивний розвиток інформаційного суспільства та зростання суспільної загибуваності в якісному інформаційному виробництві сприяють посиленню загально-суспільного інтересу до проблем визначення бібліометричних наукових досліджень.

Важливе місце в розробці цих досліджень належить працям зарубіжних дослідників. Першим бібліометричним дослідженням можна вважати дослідження, проведене Ф. Коулом і Н. Льсом у 1917 р. Вони зробили статистичний аналіз літератури з порівняльної анатомії, опублікованої за період з 1550 по 1860 р., щоб виявити регіональний розподіл літератури з цієї проблематики. Наступне в хронологічному плані дослідження провів у 1923 р. Є. Халм. Третє бібліометричне дослідження, проведене П. і Е. Гроссами, датовано 1927 р.

Також серед дослідників, які активно займалися даною проблематикою слід назвати А. Прічарда, Л. Ресинга, Д. Хоукінса, В. Брукса, С. Бредфорда, та ін.

В Україні цьому питанню присвятили роботи такі науковці як М. Мирський, В. Лазарєв, Є. Павловська, Л. Савенкова [9], О. Зусьман [2], Л. Костенко [3], та ін.

Метою статті є дослідження бібліометрії в сучасній інфраструктурі розвитку вітчизняної науки.

На сьогодні термін «бібліометрія» має декілька визначень: перше – визначає бібліометрію як «... науковий напрям, заснований на методах кількісного аналізу бібліографічних характеристик документів, що дають основу для їх якісної оцінки». Друге – визначає, що це «...допоміжна книгознавча наукова дисципліна, що розробляє теорію і практику застосування математичних і статистичних методів в додатку до письмових та друкованих засобів комунікації» [1, с.16].

У свою чергу, Бібліометрія – має практичне застосування як джерельна база для прийняття об'єктивних управлінських рішень у бібліотечних установах та інформаційних центрах. Наукові дослідження в галузі бібліометрії необхідні через її велике значення не тільки для бібліотечно-інформаційної діяльності, але й при використанні в дослідженнях, пов'язаних з визначенням наукової політики взагалі [8]. Комплексність охоплення й інтерпретації характеристик літератури, що первісно притаманні бібліометрії як якісно новій формі її аналітико-синтетичної обробки документальних інформаційних потоків, роблять її комунікаційним посередником, що спрямований на вирішення питань пошуку та змістовної оцінки інформації та визначення наступних напрямів наукового дослідження.

Загалом, бібліометрія побудована на аналізі бібліографічних даних публікацій. Об'єктами вивчення в бібліометричних дослідженнях є різні публікації, часто згруповані за різними ознаками: авторами, журналами, тематичними рубриками, країнами тощо. Поряд з цим дослідник М. Мирський стверджує, що «... для наукознавця,

філософа, логіста, методиста, фахівця з інформатики й соціолога науки тієї кінцевою реальністю, з якої він може узгодити свої уявлення та черпати нові емпіричні дані, щоразу виступає представлення науки в наукових публікаціях» [5].

Дослідники, які займаються наукознавчими дослідженнями в (1960-1970 рр.), виокремили два аспекти в бібліометричному аналізі науки це:

- при бібліометричному підході можуть бути використані величезні масиви вторинної інформації, представлені в різних базах даних;

- бібліометрія являє собою кількісні дослідження, які спрямовані на виявлення головним чином, довгострокових тенденцій, пов'язаних зі стратегічним моніторингом розвитку науки.

Перший етап у бібліометричних дослідженнях науки (1960-1970 рр.), був пов'язаний зі спробами безпосереднього квантифікування потоків публікацій. Вивчаючи статистику бібліографічних матеріалів за країнами, рубриками, авторами тощо, дослідники різних галузей знань намагалися зробити висновки про значення об'єктів дослідження – продуктивності вчених, наукової ефективності тих або інших публікацій, наукового потенціалу країни та ін. Отже, перший підхід у бібліометричних дослідженнях пов'язаний з одержанням кількісних характеристик для оцінки того або іншого явища в науці. Основні результати, які одержані при бібліометричних дослідженнях, характерні для першого підходу до квантифікації інформаційних потоків, потребують, як правило, подальшого вивчення.

Другий етап у бібліометричних дослідженнях науки (1970-1990 рр.), пов'язаний з тим, що дослідники починають усвідомлювати, що квантифікація документальних потоків має надавати структурну (якісну) картину стану науки. Для цього процедури аналізу бібліографічних даних публікацій мають бути спрямовані на те, щоб через статистику й кількісні показники потоку публікацій одержувати уявлення про структуру науки. Однак, поки ще розроблена недостатня кількість методик для такого напряму квантифікації інформаційних масивів. На сьогодні дані цитування використовуються лише для картографування науки. Різні для досягнення цієї мети методи коцитування є однією зі сторін кластеризації масивів документів. Ідея коцитування, застосована для визначені ступеня зв'язків між публікаціями, виявилася ефективним інструментом виявлення дослідницьких фронтів науки й спостереження за їхнім розвитком.

Водночас перспективною й актуальною вбачається розробка термінологічної системи наукового знання, яка могла б полегшити загальну орієнтацію в концептуальних масиві науки. Застосування бібліометричних методів для побудови термінологічної системи науки дозволить:

- здійснити спостереження за кількісною динамікою груп термінів у науковій галузі (проста бібліометрія);

- виявити специфічні зв'язки термінів – створити тезаурус науки (як у статистиці, так і в динаміці) [1, с.5].

Дослідник В. Лазарев, аналізуючи концепції Г. Вітінга і А. Прічарда, представляє комплекс бібліометричних методів, як «аналіз первинних документів і вторинних інформаційних видань, облік цитувань документів і звернень до них, окремим виділяючи анкетування, контент-аналіз і його подібні методи» [4, с. 8].

У свою чергу, своє групування методів аналізу документів запропонувала С. Павловська [6]. Називаючи цю класифікацію умовною, вона запропонувала виділити 3 групи:

- методи кількісної оцінки елементів документального інформаційного потоку;

- методи лексичного аналізу;

- методи цитатного аналізу.

Очевидно, що оскільки в бібліометричних дослідженнях вибір інструментарію залежить від об'єкта аналізу (обстежуваної сукупності документів), саме він, повинен слугувати основою для класифікації методів. Лише після уточнення об'єкта можна вирішувати питання про вибір методів його вивчення.

Об'єктами аналізу в бібліометрії є:

- 1) первинний документопотік;

- 2) документопотік, представлений вторинними джерелами інформації;

- 3) посилання в потоках документів.

На сьогодні в інформаційній практиці спостерігається підвищена увага до бібліометричних досліджень. Це пов'язано з тим, що накопичені обсяги бібліографічної інформації вимагають якісно нових форм аналітико-синтетичної обробки. Крім цього, посилюється тенденція до більш відкритого та публічного доступу результатів аналізу цієї інформації, тобто до наукометричних баз даних. Світові лідери створення таких баз даних – корпорації Thomson Reuters та Elsevier – надають необхідний сервіс, однак він надається лише на комерційних засадах і доступний обмеженому колу вітчизняних дослідників. Тому вбачається доцільним використання показників некомерційних наукометричних платформ та інструментаріїв паралельно з показниками комерційних баз даних.

Серед вільно доступних систем, слід відзначити Google Scholar [12] корпорації Google, що є лідером пошукових систем Інтернету. Google щоденно реєструє близько 50 млн. пошукових запитів та індексує більше 8 млрд. веб-сторінок. Google може знаходити інформацію понад 100-ма мовами, володіє найбільшою базою проіндексованих документів і має декілька варіантів пошуку.

Сьогодні система Google зазнала суттєвих змін, перетворившись з Інтернет-пошуковика в універсальну інформаційну систему, що охоплює новини, наукові видання, аналітичну службу, каталоги, карти, електронну пошту, рекламу продуктів і послуг та ін. [11].

Google Scholar. являє собою науковий сегмент Інтернет-гіганту Google, що поєднує загальнодоступну пошукову та бібліометричну систему. Ця система подібна до Web of Science та SciVerse Scopus, хоча поступається їм за функціональними можливостями. Google Scholar дозволяє користу-

вачам здійснювати пошук публікацій з посиланнями на повнотекстові статті, технічні звіти, препринти, дисертації, книги та інші документи, що вважаються науковими. Результати пошуку впорядковуються, насамперед, за кількістю цитувань публікації. Google Scholar забезпечує користувачів як даними про індекс цитування документа, раніше доступний тільки в комерційних наукометричних платформах, так і списками семантично споріднених матеріалів. За обсягами проіндексованих матеріалів система Google Scholar перевищує Web of Science та SciVerse Scopus.

Системою Google Scholar охоплено практично всі українські наукові часописи, представлені в мережі Інтернет (1,8 тис.). Здійснено аналіз публікаційної активності вчених України. Рейтингування вчених проведено за h-індексом (h – кількість статей науковця, на які є посилання в понад h публікаціях), а в межах одного індексу – за кількістю цитувань. При аналізі враховано прізвища та ініціали вченого українською, російською та англійською мовами.

При цьому слід наголосити, що Google Scholar має значну джерельну базу й суттєве географічне, галузеве та мовне покриття. Завдяки цьому бібліометричні показники для одних і тих же науковців мають у ній більші кількісні значення, а в рейтинговому списку Топ-100 вітчизняних вчених з'явилися нові імена, зокрема президент НАН України академік Б. Є. Патон, віце-президенти НАН України академік А. Г. Наумовець, академік В. Є. Геєць, академік В. Д. Походенко, а також значна кількість членів Президії Академії (академіки М. З. Згуровський, Б. В. Гриньов, В. Г. Кремень, В. М. Локтєв). У Scopus і Web of Science переважають науковці, які мають англомовні публікації з фізики та біотехнологій.

Також для вітчизняних науковців доступними є й низка інших вільно доступних інструментаріїв. Це додатки для оцінки періодичних видань SCImago Journal Rank і Source Normalized Impact per Paper на основі інформаційних ресурсів корпорації Elsevier. Цим провідним видавництвом наукових, технічних і медичних інформаційних продуктів і послуг, було оголошено про успішну співпрацю з дослідницькою групою SCImago Університету Гранади і Центром науково-технологічних досліджень при Лейденському університеті. Результат співпраці – два додаткові показники оцінки журналів – SCImago Journal Rank (SJR) та Source Normalized Impact per Paper (SNIP). Показники доступні для всіх користувачів Інтернет на веб-сайті [13], а також інтегровані в базу даних SciVerse Scopus.

При цьому слід зазначити, про показник SCImago Journal Rank, який відноситься до нового типу метрик, які враховують не тільки кількість отриманих цитувань, але й науковий вплив цих джерел, тобто є функцією, що комбінує кількість і якість. Він являє собою рейтинг журналів, який дає можливість оцінити науковий престиж вчених, виходячи з кількості вагомих цитат на кожен документ. Журнал визначає власний «престиж» або

статус інших журналів на основі показників цитування опублікованих у них матеріалів. Документи у SCImago Journal Rank класифікуються за науковими галузями та спеціальностями. Розглядаються 295 спеціальностей, які групуються в 26 галузей.

На сьогодні показник SCImago Journal Rank трансформувалася та являє собою проєкт SCImago Journal & Country Rank, на основі даних якого публікуються науково-аналітичні звіти за журналами та країнами [15].

У комп'ютерних мережах реалізується понад тисячу успішних проєктів, що дотримуються концепції «відкритого доступу». В Україні за даними DOAR (Directory of Open Access Repositories) [14], колекції навчальних і наукових матеріалів, призначені для безкоштовного онлайн-доступу, створюють 50 інституцій (Інститут біології південних морів НАН України, Інститут програмних систем НАН України, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Харківська національна академія міського господарства та ін.).

Значущим вітчизняним зібранням електронних версій журналів і збірників наукових праць з вільним доступом до повних текстів є «Наукова періодика України», що формується Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського (НБУВ).

Започаткування формування цього зібрання здійснено на виконання постанови Президії НАН України від 5 квітня 2006 р. № 96 «Про організацію мережевого інформаційного забезпечення наукових досліджень» [7]. Даний документ слід розглядати як нормативний базис реалізації першої черги робіт щодо розвитку сфери обігу наукової електронної періодики країни. Постановою на НБУВ було покладено завдання: створення та розвиток загальноакадемічного порталу наукової періодики.

У рамках реалізації цього проєкту НБУВ у 2007 р. було представлено на єдиній технологічній платформі понад 100 академічних періодичних видань. Слід зауважити, що на цьому етапі не всі видання були представлені повними текстами, проте загальна кількість повних текстів на платформі вже сягала більше 16 тис.

Пошуковий апарат проєкту «Наукова періодика України» побудований з використанням сервісу системи Google «користувацький пошук» (Google Custom Search). Він забезпечує повнотекстовий пошук у межах зібрання електронних копій наукової періодики України шляхом уведення відповідних термінів у «вікно» пошуку Google, розміщене на головній веб-сторінці проєкту. Реалізовані можливості тематичних пошукових фільтрів з деталізацією до галузевих комплексів (фізико-технічні, хіміко-біологічні та соціогуманітарні науки).

Даний сервіс надає прозору можливість проводити перевірку текстів на наявність у них фрагментів публікацій інших авторів і виявляти плагіат. Інтерфейс пропонує також можливості ієрархічної навігації: послідовний перехід до будь-якого

журналу, року його видання, конкретного номера та змісту з посиланнями та тексти статей [10].

Слід зазначити, що використані організаційно-методичні та технологічні підходи дали змогу забезпечити інтенсивне нарощення первинного масиву науково-інформаційних ресурсів. Створений проект «Наукова періодика України» протягом короткого часу став найбільшим в СНД схожим безкоштовним повним текстом наукових статей (800 тис. статей з 1,8 тис. періодичних видань).

Також, велике значення має зібрання «Наукові біографії вчених України». Досвід наукових досліджень дозволяє зробити висновок про важливість створення «бібліометричних портретів» вчених, на основі їх наукових біографій та бібліографій і наукометричних профілів наукових установ, галузей і напрямів досліджень. Це створення повних персональних і тематичних бібліографій наукових публікацій як основної інформаційної платформи бібліометричних досліджень. Персональні біографії вчених дають унікальний емпіричний матеріал для наукових досліджень. У більшості випадків вони можуть розглядатися як бібліографічні бази даних по декільком предметним галузям науки і техніки. Водночас, персональні бібліографії виступають як самостійний кластер фрактального простору інформаційних ресурсів, виникає і розвивається під впливом певного комплексу факторів і має відмінні структурні і динамічні параметричні характеристики.

Зібрання «Наукові біографії вчених України» можна розглядати як джерельну базу для започаткування таких робіт. Використання персональних бібліографій в якості об'єкта системних досліджень дає можливість виявляти загальні закономірності і механізми процесів формування та трансформації нового знання, його функціонування та еволюції в світовому інформаційному просторі та системі наукової комунікації; дослідити процеси формування та зміни наукових напрямів в одній або декількох предметних областях науки; отримувати індивідуальні та порівняльні кількісні характеристики публікаційної активності та продуктивності наукової діяльності окремих учених або дослідницьких колективів; вивчати історію наукової діяльності вченого або колективу вчених і розроблюваних ними областей науки; визначати можливості та способи продовження циклу життя генерованого вченим масива інформації, тобто забезпечувати її активне функціонування у світовій системі наукової комунікації і після припинення ним наукової діяльності; вирішувати інші завдання. Очевидно, що створення і дослідження персональних бібліографій наукових праць вчених, у тому числі розробка методології та методичного інструментарію досліджень, мають актуальне теоретичне і прикладне значення.

Таким чином, сьогодні в вітчизняній інформаційній практиці спостерігається підвищена увага до бібліометричних досліджень. Це пов'язано з тим, що накопичені обсяги бібліографічної інфор-

мації вимагають більш якісно нових форм аналітико-синтетичної обробки. Проведення бібліометричних досліджень в Україні є необхідною справою, оскільки дозволить підвищити ефективність управління науковою діяльністю.

Список літератури

1. Бредихин С. В. Методы библиометрии и рынок электронной научной периодики / С. В. Бредихин, А. Ю. Кузнецов. – Новосибирск: ИВ-МиМГ СО РАН, НЭКОМ. – 2012. – 256 с.
2. Зусьман О. М. Библиометрические исследования науки / О. М. Зусьман // С.-петерб. гос. ун-т культуры и искусств. – СПб., 2000. – 216 с.
3. Костенко Л. Й. Бібліометрика української науки: інформаційно-аналітична система / Л. Й. Костенко, А. І. Жабін // Бібл. вісник. – 2014.– № 4.– С.8–12.
4. Лазарев В. С. Библиометрия / В. С. Лазарев // Вопросы библиографоведения и библиотековедения: Межведомств. сб. – Минск, 1991. – Вып.12. – С. 3–18.
5. Маршакова И. В. Система цитирования научной литературы как средство слежения за развитием науки / И. В. Маршакова. – М.: Наука, 1988.– 288 с.
6. Павловская Е. Ю. Информационные методы оценки тенденции развития научных направлений / Е. Ю. Павловская // Итоги науки и техники. Сер. Информатика. – 1990. – Т. 17. – С.3–12.
7. Про організацію мережевого інформаційного забезпечення наукових досліджень: постанова Президії НАН України від 5 квітня 2006 року № 96. [Електронний ресурс]. – Електрон. дан. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/law/06_dostup.html. – Назва з екрану.
8. Редькина Н. С. Библиометрия: история и современность/ Н. С. Редькина // Молодые в библиотечном деле. – 2003. – № 2. – С. 76–86.
9. Савенкова Л. В. Роль бібліометричних досліджень в управлінні науковою діяльністю ВНЗ [Електронний ресурс] / Л. В. Савенкова. – Режим доступу: <http://www.gpntb.ru/win/inter-events/crimea2010/disk/133.pdf>. – Назва з екрану.
10. Симоненко, Т. В. Наукометричний напрям розвитку депозитарію «Наукова періодика України» / Т. В. Симоненко // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: Проблеми науки, освіти, практики: Зб. матеріалів VII Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 25-27 травня 2010 р. – К., 2010. – С. 165-166.
11. Столяревская А. Информационный поиск в Интернете – от SMART до Google / А. Столяревская // Новый Коллегиум. – 2009. – № 1. – С. 63–72.
12. Google Scholar [Electronic resource]. – Electronic data. – Mode of access: <http://scholar.google.com.ua/>. – Title from the screen.
13. Journal metrics [Electronic resource]. – Electronic data. – Mode of access: www.journalmetrics.com. – Title from the screen.
14. OpenDOAR: Directory of Open Access Repositories [Electronic resource]. – Electronic data. – Mode of access: www.opendoar.org. – Title from the screen.
15. Scimago Journal & Country Rank [Electronic resource]. – Electronic data. – Mode of access: <http://www.scimagojr.com/>. – Title from the screen.

No 9 (9) (2017)

P.2
The scientific heritage

(Budapest, Hungary)

The journal is registered and published in Hungary.
The journal publishes scientific studies, reports and reports about achievements in different scientific fields. Journal is published in English, Hungarian, Polish, Russian, Ukrainian, German and French.
Articles are accepted each month. Frequency: 12 issues per year.

Format - A4

ISSN 9215 — 0365

All articles are reviewed
Free access to the electronic version of journal

Edition of journal does not carry responsibility for the materials published in a journal. Sending the article to the editorial the author confirms it's uniqueness and takes full responsibility for possible consequences for breaking copyright laws

Chief editor: Biro Krisztian
Managing editor: Khavash Bernat

- Gridchina Olga - Ph.D., Head of the Department of Industrial Management and Logistics (Moscow, Russian Federation)
- Singula Aleksandra - Professor, Department of Organization and Management at the University of Zagreb (Zagreb, Croatia)
- Bogdanov Dmitrij - Ph.D., candidate of pedagogical sciences, managing the laboratory (Kiev, Ukraine)
- Chukurov Valeriy - Doctor of Biological Sciences, Head of the Department of Biochemistry of the Faculty of Physics, Mathematics and Natural Sciences (Minsk, Republic of Belarus)
- Torok Dezso - Doctor of Chemistry, professor, Head of the Department of Organic Chemistry (Budapest, Hungary)
- Filipiak Pawel - doctor of political sciences, pro-rector on a management by a property complex and to the public relations (Gdansk, Poland)
- Flater Karl - Doctor of legal sciences, managing the department of theory and history of the state and legal (Koln, Germany)
- Yakushev Vasilij - Candidate of engineering sciences, associate professor of department of higher mathematics (Moscow, Russian Federation)
- Bence Orban - Doctor of sociological sciences, professor of department of philosophy of religion and religious studies (Miskolc, Hungary)
- Feld Ella - Doctor of historical sciences, managing the department of historical informatics, scientific leader of Center of economic history historical faculty (Dresden, Germany)
- Owczarek Zbigniew - Doctor of philological sciences (Warsaw, Poland)
- Shashkov Oleg - Candidate of economic sciences, associate professor of department (St. Petersburg, Russian Federation)

«The scientific heritage»
Editorial board address: Budapest, Kossuth Lajos utca 84,1204
E-mail: public@tsh-journal.com
Web: www.tsh-journal.com